

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
„УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”

Л. М. Газуда
О. С. Семененко

**РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
АГРАРНОЇ СФЕРИ
ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ**

Ужгород
Видавництво ФОП Бреза А. Е.
2012

УДК 332.122(477.87):338.43
ББК У9 (4 Укр-4 Зак) 32
Г 13

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ „Ужгородський національний університет”
(протокол № 4 від 24 травня 2012 р.)*

Рецензенти:

*М. А. Лендєл – член-кореспондент НААН України,
доктор економічних наук, професор*
*В. І. Ярема – доктор економічних наук, професор
заслужений економіст України*

Газуда Л. М.

Г 13 **Ресурсний потенціал аграрної сфери прикордонного
регіону / Л. М. Газуда, О. С. Семененко. – Ужгород:
Видавництво ФОП Бреза А. Е., 2012. – 229 с.
ISBN 978-966-2668-19-3**

У монографії досліджуються особливості відтворення ресурсного потенціалу аграрної сфери прикордонного регіону в умовах ринкового господарювання. Обґрунтовано теоретичні підходи до формування аграрного ресурсного потенціалу, розглянуто законодавче забезпечення аграрної сфери як на національному, так і регіональному рівні, а також тенденції виробництва сільськогосподарської продукції на рівні регіону. Здійснено оцінку складових ресурсного потенціалу, з'ясовано особливості його використання в різноукладних аграрних формуваннях регіону, роль демографічної складової в процесі відтворення аграрного ресурсного потенціалу.

На основі узагальнення досвіду реалізації спільної аграрної політики Євросоюзу та врахування експортного потенціалу аграрного сектора економіки окреслено концептуальні засади відтворення складових аграрного ресурсного потенціалу в контексті стійкого розвитку регіону.

Для науковців, викладачів і студентів, спеціалістів аграрної і продовольчої сфери, працівників органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємців.

УДК 332.122(477.87):338.43
ББК У9 (4 Укр-4 Зак) 32

ISBN 978-966-2668-19-3

© Л. М. Газуда, О. С. Семененко, 2012
© Видавництво ФОП Бреза А. Е., 2011

Зміст

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВІДТВОРЕННЯ АГРАРНОГО РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ	8
1.1. Науково-теоретичні засади формування ресурсного потенціалу аграрної сфери	8
1.2. Законодавче забезпечення функціонування аграрної сфери	23
1.3. Методичні підходи до дослідження еволюційного розвитку аграрного ресурсного потенціалу	31
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ВИКОРИСТАННЯ АГРАРНОГО РЕСУРС-НОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ	41
2.1. Тенденції виробництва сільськогосподарської продукції в регіоні	41
2.2. Оцінка складових аграрного ресурсного потенціалу Закарпаття в умовах трансформації галузі	53
2.3. Особливості використання ресурсного потенціалу різноукладних аграрних формувань регіону	73
2.4. Демографічна складова і її вплив на відтворення трудоного потенціалу аграрної сфери регіону	88
РОЗДІЛ 3. АГРАРНИЙ СЕКТОР ЕКОНОМІКИ РЕГІОНУ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	101
3.1. Досвід реалізації принципів спільної аграрної політики ЄС і розвиток аграрної сфери України	101
3.2. Експортний потенціал аграрного сектора економіки прикордонних територій	119
3.3. Вплив світової фінансової кризи на зовнішньоторговельну діяльність регіону	137

РОЗДІЛ 4. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВІДТВОРЕННЯ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ АГРАРНОЇ СФЕРИ ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ НА ПЕРСПЕКТИВУ	147
4.1. Напрями відтворення складових аграрного ресурсного потенціалу в контексті стійкого розвитку регіону	147
4.2. Еколого-економічні засади розвитку ресурсного потенціалу аграрної сфери регіону на перспективу.....	159
4.3. Механізми управління соціально-економічними процесами прикордонного регіону	168
ПІСЛЯМОВА.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	191
ДОДАТКИ.....	208

ПЕРЕДМОВА

Продовольча безпека країни та її регіонів залежить насамперед від результативності здійснюваної аграрної політики, нарощування виробництва сільськогосподарської продукції, забезпечення її конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках, ефективної діяльності агропромислових підприємств різних форм власності та господарювання. Адаптація сільськогосподарських підприємств до ринкових умов господарювання неможлива без формування, ефективного і раціонального використання та відтворення всіх складових ресурсного потенціалу аграрної сфери. Ресурсний потенціал є сукупністю функціональних ресурсів: земельних, матеріальних і трудових. Від їх наявності та ефективності використання залежить спроможність суб'єктів господарювання виробляти сільськогосподарську продукцію певного асортименту та якості.

Україна володіє земельними ресурсами, що є одними з кращих у світі за природною родючістю. Однак суб'єкти господарювання аграрної сфери знаходяться сьогодні в кризовому фінансовому стані, не отримують належної підтримки з боку держави, втрачаючи при цьому дедалі більше можливостей для відтворення складових ресурсного потенціалу. Про це свідчить майже повне припинення відновлення родючості ґрунту; фізична та моральна зношеність більшості основних засобів та низькі темпи їх оновлення; відсутність фінансової бази для впровадження новітніх технологій та здійснення інноваційних розробок в аграрній сфері; відсутність мотивації населення до зайнятості в сільському господарстві, де оплата праці є найнижчою порівняно з оплатою праці в інших видах економічної діяльності.

Комплексному теоретико-практичному дослідженню проблем формування і ефективного використання ресурсного потенціалу аграрної сфери регіону, його складових – земельних, матеріальних і трудових ресурсів присвячені наукові праці українських вчених В. Г. Андрійчука, В.А. Бортника, М.В. Гладія, А.Ю. Дзямко, В.С. Дієсперова, М.І. Долішнього, М.М. Жибака, В.К. Збарського, В.І. Копитка, М.А. Лендела, В. І. Мацибори, Г.М. Підлісецького, В.В. Россохи, П.Т. Саблука, В.М. Трегобчука, А. А. Чалого, В.М. Якубів та низки інших. Досліджували питання формування стійкого розвитку сільських територій на засадах регіонального природокористування та екологічнобезпечного агропромислового виробництва, в тому числі продовольчого забезпечення й експортного агропродовольчого потенціалу науковці-аграрники В.П. Андришин, В.В. Березовський, Ю.Б. Березюк, М. В. Газуда, В.І. Губенко, В. Й. Ерфан, К.С. Кваша, М.Й. Малік М.А. Хвесик та інші. Однак слід зазначити, що, незважаючи на значний науковий доробок з цих питань, дослідженнями не охоплено всього спектру особливостей відтворення аграрного ресурсного потенціалу на регіональному рівні. Зокрема, стосується обґрунтування концептуальних засад вітворення ресурсного потенціалу аграрної сфери прикордонного регіону. Важливим при цьому є врахування регіональних еколого-економічних засад розвитку аграрного ресурсного потенціалу, можливостей використання його експортного потенціалу в контексті регулювання соціально-економічних процесів на рівні прикордонного регіону.

Важливість і актуальність наукової проблеми, недостатність її розроблення, складні завдання стосовно використання ресурсного потенціалу різноукладних аграрних формувань регіону з урахуванням досвіду реалізації принципів спільної аграрної політики Євросоюзу, розгляду негативного впливу світової фінансової кризи на зовнішньоторговельну діяльність регіону визначили мету і структуру монографії.

Монографічне дослідження розраховане на широке коло спеціалістів, науковців, викладачів і студентів, працівників управлінських структур, які цікавляться питаннями відтворення аграрного ресурсного потенціалу з метою продовольчого забезпечення населення країни в цілому та її регіонів зокрема. Практичне значення

роботи полягає в можливості застосування запропонованих методичних підходів у процесі формування і використання ресурсного потенціалу аграрної сфери прикордонного регіону в умовах поглиблення ринкових відносин.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВІДТВОРЕННЯ АГРАРНОГО РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ

1.1. Науково-теоретичні засади формування ресурсного потенціалу аграрної сфери

Формування ресурсного потенціалу аграрної сфери в цілому та його окремих складових є надзвичайно актуальним питанням як у науковому, так і в практичному значенні. Розв'язання важливих завдань функціонування національного АПК як однієї з складових соціально-економічного розвитку суспільства передбачає особливі підходи, оскільки мова йде передусім про виробництво продовольства та аграрної сировини, а також забезпечення продовольчої безпеки, що вимагає раціонального використання ресурсів. Питанням ресурсного потенціалу аграрної сфери та його складових займалось чимало відомих вітчизняних вчених. У галузевому та регіональному зрізі проблеми комплексного дослідження формування, використання й ефективного відтворення аграрного ресурсного потенціалу знайшли висвітлення в працях науковців В. Г. Андрійчука [2, 4], А. Г. Борща [9], М. І. Долішнього [33], М. В. Гладія [17, 18], С. М. Кваша [55], М. А. Лендела [67-72], В. В. Россохи [134, 135], В. П. Рябоконя [137, 138] та інших.

Аграрний сектор економіки належить до ресурсомістких, де використовується велика кількість трудових, матеріально-технічних, природних ресурсів. Їх кількісний та якісний склад, співвідношення між трудовими, матеріально-технічними і природними ресурсами, з одного боку, та рівень як сумарної, так і поресурсної віддачі – з другого, визначають величину ресурсного

потенціалу в конкретних природноекономічних умовах функціонування цього сектора економіки [184, с. 33].

Обґрунтуванню сутності терміну “ресурсний потенціал” в аграрній сфері, його теоретичному визначенню і практичному використанню присвячено чимало наукових досліджень. Однак спершу варто охарактеризувати такі поняття, як “ресурси” та “потенціал”.

Термін “ресурси” має французьке походження (*resources* – допоміжний засіб), що означає засоби, запаси, кошти, можливості, джерела чого-небудь [154, с. 422], або ж ресурси – все, що потрібно для задоволення потреб людини, що включають природні і людські ресурси. Ресурсами вважають також інвестиції та інфраструктуру [12].

В.Є. Новицький характеризує ресурси як матеріальні й інформаційні об’єкти, джерела й передумови одержання необхідних людям матеріальних і духовних благ, які можна використати та реалізувати при існуючих технологіях і соціально-економічних відносинах [93, с. 31].

О.О. Мамалуй тлумачить ресурси як капітал фірми, благо використання якого дає можливість збільшити майбутні блага [95, с. 133].

Т.В. Якимчук вважає, що “Ресурс у матеріальному плані є найважливіший речовий компонент, який забезпечує існування людських спільнот у навколишньому природному середовищі в процесі його перетворення, використання та відтворення у спільному виробництві для задоволення потреб” [198].

А. С. Філіпенко зазначає: “Ресурси є складовими елементами виробничого потенціалу, якими володіє окрема країна чи світове співтовариство і які використовуються для економічного, соціального та науково-технічного розвитку” [182, с. 75].

Потенціал (*від лат. Potential - сила*) – це можливості, наявні сили, запаси, засоби, що можуть бути використані [12], тобто сукупність наявних засобів, можливостей у певній галузі [155], або ж наявні в економічного суб’єкта ресурси, їх оптимальна структура та вміння раціонально використати їх для досягнення поставленої мети [37, с. 13].

У наукових дослідженнях для відображення зв’язку між ресурсами виробництва та їх результатами використовуються різні терміни, зокрема: економічний, виробничий та ресурсний потенціал [15, с. 10].

Економічний потенціал – це сукупність наявних та придатних до мобілізації основних джерел, засобів країни, елементів потенціалу цілісної економічної системи, що використовуються і можуть бути використані для економічного зростання й соціально-економічного прогресу. Або ж, це система відносин економічної власності між людьми у взаємодії з розвитком продуктивних сил та базисними елементами господарського механізму, що виступають основним джерелом розвитку економічної системи, її можливостей. До структури економічного потенціалу входить потенціал [40, 41]: природний, трудовий, науковий, технічний, технологічний, інформаційний, економічний потенціал техніко-економічних відносин, економічний потенціал організаційно-економічних відносин, економічний потенціал відносин економічної власності, економічний потенціал господарського механізму.

П.М. Макаренко відмічає: “Виробничий потенціал – це можливість (чогось чи когось) виробити певний обсяг продукту (товару, продукції, послуг)” [74, с. 515]. Отже, за визначенням зазначеного автора, виробничі ресурси – це лише потенційні джерела випуску продукції.

Потенціал виробничий – це реальний обсяг продукції, який можна виготовити за повного використання наявних ресурсів; наявні та потенційні можливості виробництва, наявні фактори виробництва, забезпеченість його певними видами ресурсів [37, с. 13].

У науковій літературі існують різні трактування категорії «ресурсний потенціал». Так, Ю.О. Капітанець [52] вважає, що ресурсний потенціал аграрного підприємства характеризується кількістю, якістю та структурою природних, матеріальних і трудових ресурсів; за О.М. Коваль [61] – «ресурсний потенціал» означає можливий прояв дії або функції ресурсів, які поки що не використані; М.С. Маршалок [79] відмічає, що аграрний ресурсний потенціал являє собою максимально можливу кількість (сукупність) наявних виробничих ресурсів, які можуть бути використані для виробництва сільськогосподарської продукції, визначається кількістю, якістю і внутрішньою структурою кожного ресурсу й характеризується відповідною системою показників, що відображають ці особливості ресурсів; Г. М. Підлісецький [99] до ресурсно-

го потенціалу відносить сукупність взаємозв'язаних ресурсів, зокрема, земельних, матеріально-технічних, трудових, фінансових; О. В. Ульяновченко [181] під ресурсним потенціалом розуміє сукупність ресурсів певної кількості і якості, які необхідні для розширеного відтворення еколого-соціально-економічної системи, і які через свою абсолютну або відносну обмеженість задають межі поточного і майбутнього розвитку.

У наукових працях з економічної літератури ресурсний потенціал АПК часто ототожнюють з виробничим потенціалом, хоча деякі вчені знаходять принципові відмінності між цими двома поняттями. Так, розглядаючи виробничий та ресурсний потенціал підприємства, В. В. Россоха вбачає різницю між цими поняттями, яка полягає в тому, що перший невіддільний від суб'єктів економічної діяльності й процесу виробництва і являє собою виробничо-економічну систему з характерними ознаками цілісності, взаємозамінності, збалансованості, складності, впорядкованості взаємозв'язків і взаємодії складників, сприйняття досягнень науково-технічного процесу, розвитку, гнучкості, потужності, порядку послідовності, адаптивності, появи синергетичного ефекту [135, с. 397].

Існують погляди й щодо відмінності виробничого та економічного потенціалів. Окремі науковці зазначають, що «економічний потенціал» слід сприймати у більш широкому трактуванні, оскільки ця економічна категорія означає відтворення економічних відносин у процесі суспільного виробництва, а також максимального використання його потенцій і ресурсів, що зумовлює підвищення задоволення зростаючих потреб суспільства [15, с. 11].

В.Г. Андрійчук виділяє дві категорії як похідні аграрного потенціалу підприємств і регіонів, а саме – виробничий та економічний потенціали. «Економічний потенціал» він трактує як сукупність органічно взаємопов'язаних виробничих ресурсів, що беруть участь на всіх стадіях їх кругообігу, а «виробничий потенціал» – як продуктивні сили [4, с. 8, 14].

Відрізняються погляди науковців і щодо визначення «ресурсного потенціалу» аграрної сфери. М.В. Гладій характеризує «ресурсний потенціал» аграрної сфери як сукупну інтегральну продуктивність промислових і природних засобів виробництва,

а також трудових ресурсів, що відображаються показниками виходу валової і товарної продукції на одиницю земельної площі [17, с. 97].

А.Е. Юзефович дає таке визначення: «Аграрний ресурсний потенціал суб'єктів господарювання, регіонів та країни визначається кількістю, якістю та збалансованістю природних, біологічних, матеріальних і трудових ресурсів, у процесі взаємодії яких реалізується їх інтегральна здатність продукувати відповідні обсяги та види продукції» [11, с. 68].

На наш погляд, ресурсний потенціал аграрної сфери являє собою сукупність функціональних ресурсів, а саме земельних, матеріальних та трудових, від наявності та ефективності використання яких залежить спроможність суб'єктів господарювання виробляти сільськогосподарську продукцію певного асортименту та якості.

Для кращого усвідомлення поняття «аграрний ресурсний потенціал» необхідно визначити та детально охарактеризувати його складові частини. Слід відмітити, що в економічній літературі не існує єдиного переліку складових ресурсного потенціалу. Зокрема, досліджуючи фактори суспільного виробництва, В. Д. Базилевич виділяє сім основних ресурсів: земля, праця, капітал, наука, інформація, екологія та підприємницькі здібності. Однак, вивчаючи фактори сільськогосподарського виробництва, він виділяє три складові ресурсного потенціалу: 1) земельні угіддя, тварини і рослини; 2) люди; 3) технічні засоби виробництва [38, с. 123].

М.В. Гладій виділяє три основні елементи ресурсного потенціалу аграрної сфери – природні ресурси, трудові ресурси та основні виробничі фонди. «Тільки при оптимальному поєднанні цих складових ресурсний потенціал може забезпечувати високу віддачу», – зазначає науковець [17, с. 104]. Такої ж думки дотримується В. І. Копитко, який до складу ресурсного потенціалу аграрної сфери відносить земельні, трудові та матеріально-технічні ресурси [65, с. 184].

В.Г. Андрійчук відмічає, що: «На відміну від промисловості, до процесу сільськогосподарського виробництва залучено не три, а чотири ресурси – основні й оборотні фонди, жива праця і земля» [2, с. 9].

В. В. Россоха при визначенні структурних елементів потенціалу аграрних підприємств виділяє такі компоненти, як: соціальний, технологічний і природний. До першого науковець відносить трудові ресурси, здатність апарату управління, колективів і працівників господарської системи до ефективного використання наявних ресурсів. Технологічний компонент зумовлюється залученими у виробництво матеріально-технічними й нематеріальними ресурсами. Природний компонент визначається наявними земельними ресурсами виробництва та сприятливими для ведення сільськогосподарського виробництва кліматичними умовами [135, с. 41]. Однак, поряд з переліченими ресурсами, науковець виділяє також інформаційний та інтелектуальний потенціал, зазначаючи при цьому, що: «В умовах науково-технічного прогресу інформація стає специфічним ресурсом епохи науково-технічної революції, необхідною умовою та елементом будь-якої виробничої діяльності». Щодо інтелектуального потенціалу, то він, як характеризує його науковець, виконує кілька функцій. Одна з них пов'язана з професійною підготовкою та кваліфікацією працівників, а друга – з розвитком творчих навичок, а також аналітичного мислення, вмінням ставити і розв'язувати проблеми, а не пасивним сприйняттям інформації [135, с. 45, 47].

У зарубіжній економічній науці, як правило, виділяють три класичні ресурси виробництва: працю, землю й капітал.

Відмічене вище дає підстави стверджувати, що спільним для всіх науковців є виокремлення таких основних видів ресурсів, як земельні, матеріальні та трудові. Тому, на нашу думку, варто більш детально проаналізувати кожен з них та визначити особливості їх формування в аграрній сфері в умовах поглиблення ринкових відносин.

Земельні ресурси є основою матеріального і духовного виробництва. Земля разом з її надрами, лісами, ріками, водоймами виступає основою життя та господарської діяльності населення. Зміна економічних і соціальних формацій, еволюція ідеологічних і політичних переконань суспільства завжди супроводжувалися пошуком нових підходів до використання землі [91, с. 177]. У період структурної перебудови аграрного виробництва та проведення аграрної реформи в державі ключову роль відіграє саме земельна реформа, адже основним її завданням і донині залишаєть-

ся створення повноправного та дбайливого господаря на землі. У статті 14 Конституції України зазначено: «Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону» [63, с. 61].

Земля виступає основним елементом продуктивних сил суспільства та матеріальною основою ресурсного потенціалу аграрної сфери. Відмінність землі від інших засобів виробництва полягає в тому, що земля має природне походження, не може штучно відтворюватись, територіально обмежена і не замінюється іншими засобами виробництва. Слід відмітити, що роль землі відрізняється залежно від галузі, в якій вона використовується. Так, у промисловості, за винятком видобувної, вона слугує тільки просторовою базою виробництва, в той час як у сільському господарстві земля залучається до самого виробництва, що зумовлює особливість її формування і використання в аграрній сфері. Тут земля стає предметом праці та основним засобом виробництва. Будучи предметом природи, лише в процесі виробничої діяльності вона стає засобом виробництва, в той час, як інші його засоби є результатом людської праці.

Земля може активно впливати на процес сільськогосподарського виробництва, оскільки їй притаманна специфічна унікальна властивість-родючість. Тільки наявність цієї властивості робить ґрунт засобом сільськогосподарського виробництва. Хімічний та фізичний склад ґрунту визначає його родючість, що, в свою чергу, впливає на доходи землевласників та землекористувачів. Землю постійно піддають різним видам обробітку, що може призвести до руйнування структури ґрунту. Тому важливо зберігати її унікальну особливість, яка може бути безмежно підвищена шляхом застосування капіталу, праці та науки [134, с. 30].

Відомо, що Україна володіє одними з найкращих у світі за природною родючістю земельними ресурсами. Проте за роки аграрних реформувань ці процеси мали негативний вплив на використання земель. Зокрема, суттєво знизилась якість та родючість ґрунтів, погіршився їх екологічний стан як по всій території в цілому, так і в регіонах країни.

У сучасному світі, при стрімкому розвитку науково-технічної продукції, неможливо уявити сільськогосподарське виробництво без залучення матеріальних ресурсів, а саме знарядь та предметів праці. Від забезпеченості виробництва знаряддями і предметами праці, їх структури та ефективності використання, будуть залежати результати діяльності суб'єктів господарювання аграрної сфери. Г.М. Підлісецький зауважує: “Розвиток і конкурентоспроможність сільського господарства України забезпечується відповідним рівнем матеріально-технічної бази” [100, с. 41].

Знаряддя і предмети праці, виражені у вартісній формі, разом з грошовими ресурсами, що обслуговують процес виробництва, становлять поняття виробничих фондів [4, с. 242]. Їх поділяють на основні та оборотні засоби залежно від характеру обороту та значення в процесі створення нових споживних вартостей. М. В. Гладій зазначає [17, с. 104]: “Основні виробничі фонди здатні ефективно функціонувати і забезпечувати високу ресурсвіддачу та економічну ефективність сільськогосподарського виробництва при умові достатньої кількості оборотних. Останні являють собою сукупність матеріально-речових цінностей, які споживаються в процесі виробництва за один кругообіг і повністю переносять свою вартість на заново вироблену продукцію”.

Основні засоби визначають рівень розвитку процесу праці в аграрній сфері, формують ступінь комплексної механізації та автоматизації виробництва та забезпечують якісне і своєчасне виконання сільськогосподарських робіт. В. Г. Андрійчук відмічає: “На основні виробничі фонди припадає переважна частка основних фондів аграрних підприємств – до 85-90 %. Основні невикористані фонди не беруть участі в процесі виробництва. Вони формують соціальні умови життя людей на селі, а тому рівень забезпечення ними опосередковано впливає на результати виробничої діяльності” [4, с. 244].

Однак, на нашу думку, лише при оптимальному поєднанні основних виробничих і оборотних засобів можна досягти ефективного використання всього ресурсного потенціалу і підвищення ресурсвіддачі.

Основною складовою ресурсного потенціалу сільського господарства є населення і його трудові ресурси. Людина була і за-

лишається тим вирішальним фактором, що забезпечує розвиток усього господарського комплексу, в тому числі аграрної сфери. Тільки людина може і створює засоби виробництва, використовує та удосконалює їх.

У вітчизняній аграрній економіці досить поширеною є категорія “трудові ресурси”. Як зазначено в “Економічній енциклопедії”, трудові ресурси – це наявна маса живої праці, інтеграційні трудові можливості працездатного населення, реальна здатність створювати блага сукупного працівника суспільства. Як економічна категорія, трудові ресурси виражають відносини розширеного відтворення фізичних і розумових здібностей, знань, навичок та інших якостей людей, необхідних їм для роботи в народному господарстві, всебічного розвитку працівників у процесі суспільного виробництва [37, с. 213].

М.В. Гладій дає таке визначення трудових ресурсів: “Це основна продуктивна сила суспільства, найактивніша в економічному відношенні частина сільського населення, яка безпосередньо бере участь у сільськогосподарському виробництві і забезпечує розширене відтворення як у природі, так і в самому виробництві” [17, с. 106].

П.М. Макаренко наголошує, що: “Трудові ресурси – це наявне працездатне населення з необхідною професійною підготовкою і знаннями, яких потребує виробництво” [74, с. 519]. Науковець також зазначає, що близьким до трудових ресурсів є поняття “трудо-вий потенціал”. П.М. Макаренко наголошує: “Трудовий потенціал сільського господарства залежить від загальної численності трудових ресурсів, їх складу за статтю, стану здоров’я, рівня освіти, кваліфікації, територіальної і професійної мобільності, а також трудової активності окремих статево-вікових груп” [74, с. 534].

Як зазначає М.А. Лендел, “з величиною трудових ресурсів збігається розширене поняття “трудовий потенціал”, який кількісно і якісно розкриває людські можливості, ресурси праці, характеризує працездатне населення як продуктивну силу” [67, с. 11].

М.І. Долішній та В.І. Копитко відмічають, що “під трудовий потенціалом слід розуміти розвинуту в конкретному суспільстві сукупність демографічних, соціальних і духовних характеристик та рис працездатного населення, що реалізовані або можуть бути

реалізованими через існуючий у цьому суспільстві процес праці та громадської діяльності” [33, с. 44; 65, с.185-186]. На думку В. П. Мікловди, “трудовий потенціал – це специфічний ресурс, персоніфікований людиною і детермінований її інтересами і потребами” [88, с. 7].

М.А. Лендел та Г.В. Войтенко наголошують, що «категорія «трудовий потенціал», як напрям наукових економічних досліджень в останні десятиріччя минулого століття в Україні, виокремлює як кількісні, так і якісні характеристики економічно активного населення» [72, с. 8]. Кількісна сторона трудового потенціалу характеризується чисельністю трудових ресурсів на певний період та кількістю робочого часу, який можуть відпрацювати працюючі в людино-годинах, людино-днях, людино-роках. Якісна сторона визначається станом здоров'я, віковим складом, трудовою активністю окремих статевих вікових груп, освітою. Слід відмітити, що поняття «якість трудового потенціалу» тісно пов'язана з поняттям «кваліфікація праці», що означає ступінь підготовленості працівника до виконання ним професійних функцій. Становлення ринкових відносин не тільки не знизило значимості категорії «якість трудового потенціалу», а навпаки, вимагає більш поглибленого його дослідження з урахуванням нових реалій господарювання, підвищенням конкуренції на ринку та становленням нових принципів управління економічними процесами.

В епоху НТР та комп'ютеризації з'явилися підстави вважати людський ресурс другорядним, однак В. П. Рябоконт відмічає: «Науково-технічна революція приводить до підвищення ролі людини у виробництві, озброює її новою технікою і, з одного боку, підсилює цю роль, а з іншого – формує збільшений попит на працівників найвищої кваліфікації» [137, с. 115].

Технічна сторона сільськогосподарського виробництва, яка змінюється та удосконалюється з кожним днем, впливає на характер та зміст праці, призводить до структурних зрушень кадрів, вимагає постійного підвищення рівня освітньої та кваліфікаційної підготовки. Технічне переозброєння сільського господарства та пов'язані з цим зміни ролі трудових ресурсів можна поділити на три етапи. Перший етап характеризується частковою механізацією, впровадженням у сільське господарство окремих машин і ме-

ханізмів. Це, в свою чергу, вплинуло на подальший поділ праці, зростання професій вузького профілю.

Другий етап був пов'язаний з переходом від механізації окремих видів робіт до комплексної механізації виробничих процесів. Зазначені зміни призвели до відмирання ручної праці, значного зменшення зайнятих на слабо механізованих та кінно-ручних роботах та зміні співвідношень між фізичною та розумовою працею у бік зростання останньої, адже ефективне та раціональне використання нової техніки вимагає не скільки кількісного зростання працівників, скільки удосконалення їх знань [138, с. 110].

Перехід від комплексної механізації до автоматизації виробництва характеризує третій етап [187, с. 50]. Тут докорінно змінюється роль трудових ресурсів, зокрема їх якісна сторона. Відбувається зростання вимог до рівня професійно-кваліфікаційної підготовки кадрів. Однак формування ринку робочої сили не відбувається саме по собі, а завжди здійснюється при певному соціально-економічному розвитку держави та залежить від особливостей притаманних тій чи іншій галузі. Сучасний стан ринку робочої сили в сільськогосподарському виробництві характеризується постійним скороченням чисельності трудових ресурсів, погіршенням статеву - вікової структури, зростанням безробіття тощо. Ринок функціонує в умовах скорочення попиту на робочу силу, інтенсивного переходу працівників у сферу нерегламентованої трудової діяльності.

Стосовно особливостей функціонування аграрної сфери, що впливають на формування її кадрового потенціалу, то до них відносять сезонність виробництва та низький рівень оплати праці. У сільському господарстві робочий період не збігається з періодом виробництва, у результаті чого виникає сезонність останнього, яка проявляється в нерівномірному використанні робочої сили та засобів виробництва. Цю особливість не можна віднести до тих, що заохочують робочу силу працювати в розглядуваній галузі. Також, незважаючи на те, що трансформація ринкових відносин в аграрній сфері, перехід до різних форм власності та організації праці потребують активного сільського населення та кваліфікованого кадрового забезпечення, аграрна праця є менш привабливою, передусім через низький рівень її оплати та відсутність

перспектив поліпшення соціально-економічних умов життя [28, с. 81]. Це змушує працездатну частину сільського населення мігрувати в місто і нерідко змінювати кваліфікацію. Не маючи відповідної мотивації, слід очікувати й на подальший відтік робочої сили та зубожіння аграрної сфери.

Окремі науковці вважають, що “важливим системоутворюючим елементом трудового потенціалу є соціально-мотиваційна компонента. Вона характеризується рівнем суспільної свідомості і відповідальності, соціальною зрілістю, економічними інтересами і потребами населення. Суттєвим елементом соціально-мотиваційної компоненти трудового потенціалу є потреба в праці, яка формується під впливом багатьох факторів, вирішальну роль в структурі яких відіграють економічні інтереси” [102, с. 12]. Зазначені проблеми можуть бути успішно вирішені при системному підході до комплексу потреб і плануванні заходів щодо їх повного задоволення, адже тільки від людини залежить, в якій мірі та як швидко розвиватиметься аграрна сфера.

Державна аграрна політика, успішне завершення аграрної, і в тому числі земельної реформи в Україні передбачають удосконалення міжгалузевих економічних відносин та формування ресурсних потенціалів у межах національного агропромислового комплексу з урахуванням його структури. В цьому контексті агропромисловий комплекс у процесі прогнозного планування і формування ресурсного потенціалу має розглядатися в якості як єдиної цілої, інтегрованої природноекономічної системи, так і в розрізі окремих його сфер і виробничих ланок. Це викликано тим, що за трьохланковою класифікацією до I сфери належать несільськогосподарські галузі, які випускають засоби виробництва для аграрних підприємств та надають агротехносервісні послуги. Значну роль у розвитку ресурсного потенціалу I сфери АПК відіграють кошти держбюджету. Тому на формування ресурсного потенціалу аграрних підприємств, оптимальне забезпечення виробничими ресурсами всіх сфер АПК, подальше їх вискоєфективне використання значний вплив має ступінь розвитку I сфери, зокрема її бюджетно-фінансове забезпечення.

Що ж стосується II сфери АПК, власне сільськогосподарського виробництва, аграрний ресурсний потенціал формується

як на власні кошти сільськогосподарських підприємств, приватних господарських структур, так і на позичені кошти (в процесі дії фінансово-кредитних ліній, лізингу, прямих інвестиційних вкладень). Величина капіталовкладень в названій сфері залежить від фінансово-економічних показників діяльності окремих галузей, аграрних та агропромислових підприємств різних форм організації виробництва і власності, можливостей поповнення основних фондів за рахунок амортизаційних відрахувань, лізингу, залучення коштів вітчизняних інвесторів.

В свою чергу, ступінь розвитку ресурсного потенціалу II сфери АПК, власне сільськогосподарського виробництва, опосередковано впливає на використання потенціалу III сфери АПК, яка включає галузі, що здійснюють заготівлю, зберігання, транспортування та переробку продуктів землеробства і тваринництва й торгівлю продовольчими товарами. Адже успішне функціонування галузей названої сфери знаходиться в прямій залежності від обсягів зростання виробництва сільськогосподарської продукції і сировини, своєчасної поставки її на зберігання і переробку. Вищезазначені аспекти слід враховувати при формуванні ресурсного потенціалу АПК країни і її регіонів, новостворених суб'єктів аграрного господарювання, в умовах становлення засад ринкової економіки. Як зазначає академік УААН В. М. Трегобчук, [173, с. 9; 174], при формуванні ресурсних потенціалів кожної сфери АПК та визначенні напрямів, способів і методів їх удосконалення слід враховувати дію специфічних (галузевих) принципів, основні з яких наступні:

екологічність та екологіобезпечність стосовно різних природно-економічних умов ведення агропромислового виробництва;

технологічність, надійність, універсальність і комфортність технічних засобів за високих продуктивних та експлуатаційних показників;

економічність і енергоекономічність з урахуванням функціонування багато-укладної економіки на селі й різних форм господарювання в АПК;

відповідність вимогам комплексної механізації, автоматизації та комп'ютеризації виробничих процесів у всіх ланках АПК як основи підвищення продуктивності праці і зростання ефективності використання ресурсів.

Наукові дослідження підтверджують, що в період поглиблення ринкових відносин, у зв'язку з появою різноманітних форм господарювання актуальним є розробка новітньої концепції, стратегії і тактики формування та удосконалення ресурсного потенціалу, як окремих аграрних і агропромислових підприємств та об'єднань, так і аграрної сфери держави в цілому. При цьому слід враховувати, що в нових умовах господарювання в аграрному секторі безпосередні товаровиробники самі визначають напрями і шляхи розвитку виробництва, формування своїх ресурсних потенціалів та створення різного роду соціальних фондів.

Однак теорія відтворення аграрного ресурсного потенціалу базується на концептуальних засадах його формування. Основні з них такі:

- аграрний ресурсний потенціал з метою дослідження, теоретичного визначення та здійснення практичного відтворення, цілеспрямованого формування та ефективного використання необхідно розглядати як цілісну динамічну систему ресурсів;
- сформований ресурсний потенціал у своєму кількісному і якісному вираженні, в контексті підвищення ресурсозабезпеченості повинен мати здатність забезпечити відповідний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції;
- оскільки структура аграрного ресурсного потенціалу вкрай незадовільна та недосконала з точки зору сучасних вимог і найновіших досягнень науково-технічного прогресу, а технічний та інтелектуально-професійний рівень окремих складових частин зазначеного потенціалу надто низький, у процесі формування потенціалу нових господарських структур, підприємств різних форм власності слід враховувати принципи його відтворення та закономірності розвитку з метою забезпечення раціональної величини та відповідної структури. Важливим принципом є не просто механічний набір різних видів ресурсів, а забезпечення певного співвідношення конкретних видів виробничих ресурсів, їх пропорцій, кількісних та якісних ознак, урахування

можливостей розширення компенсаційних властивостей ресурсів, їх тісного взаємозв'язку та взаємозаміни;

- в частині реалізованого виробничого ефекту системи ресурсів аграрний потенціал, його функціональна здатність повинна відповідати вимогам сучасних технологій виробництва продукції продовольства;
- в умовах поглиблення ринкових відносин в аграрному секторі ефективність раціонального використання ресурсного потенціалу визначається передумовами організаційно-економічного характеру, серед них, по-перше, нова стратегія реформування сучасної системи аграрного господарювання, утвердження різноукладних господарств, становлення, поряд з державними та колективними, індивідуально-приватних сільгоспідприємств, разом з тим збереження власника землекористування і забезпечення ефективного функціонування майнових комплексів; по-друге, результативна завершеність аграрної, в тому числі земельної реформи, яка передбачає приватизацію земель та визначення частки кожного члена в спільній приватній власності земельного фонду сільськогосподарського призначення;
- істотне поліпшення ресурсозабезпечення господарств шляхом взаємо-збалансованості складових елементів ресурсної системи, цілеспрямованої зміни якісних і кількісних характеристик ресурсів як матеріальної основи аграрного потенціалу;

в кожному аграрному підприємстві, фермерському господарстві, господарствах населення необхідна якісно нова концепція формування та прогнозування розвитку ресурсного потенціалу з урахуванням жорстких ресурсо-екологічних критеріїв, вимог і обмежень.

Процес поглиблення ринкових умов господарювання, становлення нових господарських структур накладає особливий відбиток та по-новому формує сутність, взаємообумовленість та взаємозалежність поєднання складових ресурсного потенціалу аграрної сфери.

1.2. Законодавче забезпечення функціонування аграрної сфери

Особливістю формування і використання складових ресурсного потенціалу аграрної сфери є й те, що вони ніколи не функціонують самі по собі, а завжди знаходяться в залежності від соціально-економічних перетворень, що мають місце в певний період часу в кожній країні.

Перехід України до ринкової економіки призвів до корінних змін у функціонуванні аграрної сфери і мав величезний вплив на формування і використання складових ресурсного потенціалу. Як відомо, ринкові принципи господарювання – одне з найбільших досягнень в історії розвитку людської цивілізації. У становленні ринкової економіки сільське господарство відіграє особливо важливе значення, оскільки воно є однією з найбільших галузей господарського комплексу. Світовий досвід переконує, що без приватної власності на землю та засоби виробництва неможливо досягти відповідальності, ініціативи та економічної заінтересованості працюючих [47, с. 164]. Тому земельна реформа стала основною складовою аграрного реформування, суть якої зводилась до докорінної перебудови земельних відносин, роздержавлення земель, зміни землевласників і форм господарювання, зміни структури земельних і сільськогосподарських угідь, раціонального використання земель та їх захисту, ведення земельного кадастру тощо.

Аграрна реформа та її основна складова – земельна реформа – розпочалися в Україні у 1991 р. Основною метою стало створення умов для формування в аграрній сфері ринкового середовища та відродження дбайливого і повновладного господаря на землі.

Аграрну реформу в Україні умовно можна поділити на два етапи. Перший – з 1991 по 1999 рр. характеризувався формуванням нормативно-правової бази, зволіканням з реформами та спадом виробництва. Другий – з 2000 р. – проведенням реформ та одержанням від них певних позитивних результатів [81, с. 5]. На першому етапі основною задачею стало створення агроформувань нового типу, заснованих на приватній власності на землю та май-

но. Зазначені зміни розпочалися з перетворення колишніх колгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства шляхом паювання їх майна, а згодом – землі. В результаті створення колективних сільськогосподарських підприємств працівники ставали власниками певної частки майна останніх, розмір якої залежав від величини трудового внеску кожного працюючого та непрацюючого.

При цьому відмітимо, що до здобуття незалежності в Україні у сфері аграрного сектора існували три форми власності: державна, колгоспно-кооперативна та власність громадян у формі особистих підсобних господарств колгоспників, робітників радгоспів та інших громадян. У радгоспах засоби виробництва і продукція була власністю держави, в колгоспах – існувала формально колективна власність, а закупки продукції були монополізовані державою (існувало держзамовлення). Вільне господарювання в аграрній сфері було лише в секторі особистих підсобних господарств населення.

Недоліком функціонування форм і механізму державної і колективної власності в сільському господарстві було те, що робітники радгоспів і колгоспники були відчужені від засобів виробництва і результатів господарювання. Таке становище не спонукало їх до високопродуктивної праці, ефективного використання, накопичення і господарського зберігання засобів виробництва, виробленої продукції. У працівників галузі був втрачений приватний інтерес. В аграрному суспільному виробництві мала місце відчужена деформація основних засад використання складових (елементів) аграрного ресурсного потенціалу.

В Україні було зроблено значний крок на перехідному етапі від суспільної до приватної власності. Суттєвим кроком у вирішенні питання власності було прийняття Закону України „Про власність” [106], яким вперше визнавалося існування приватної власності поряд з колективною і державною. Остання має дві форми – загальнодержавну і власність адміністративно-територіальних одиниць (муніципальну). В Конституції України 1996 р. [63] теж знайшло відображення питання власності. Тут, зокрема, зазначено, що „держава забезпечує захист прав усіх суб’єктів права власності і господарювання. Усі суб’єкти права власності рівні перед законом (ст.13). „Право приватної власності є непорушним. Ко-

жен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності” (ст. 41) .

Щодо сільськогосподарського виробництва, то в Україні визначено засади приватної власності на майно і землю. Приватна власність на землю передбачена Конституцією України і законами України: „Про селянське (фермерське) господарство” [124] від 20 грудня 1991 р., яким вперше в пострадянському періоді було врегульовано категорію приватної власності на землю; “Про власність” від 14 травня 1991 р., „Про форми власності на землю” від 30 січня 1992 р. [106, 129], де поряд із державною формою власності на землю запроваджено колективну та приватну, які зазначались як рівноправні.

Відносини власності знайшли своє відображення також в указах Президента України “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (08.08.1995 р.), згідно з яким кожний член колективного сільськогосподарського підприємства був наділений земельною часткою (паєм) [121]; “Про фіксований сільськогосподарський податок” від 18.06.1998 р. (Закон втратив чинність на підставі Податкового кодексу України № 2755-VI (2755-17) від 02.12.2010 [104]); „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 та „Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки” від 29 січня 2001 р. № 62/2001, [118, 114], якими визначено організаційні напрями захисту майнових прав селян, зокрема розмір паїв, документальне посвідчення права власності на паї шляхом видачі майнових сертифікатів або державного акта; вільного здійснення права власності на паї: передачі паїв в оренду з виплатою орендної плати, купівлі-продажу, дарування, обміну, передачі у спадщину; створення сприятливих умов для розвитку підприємництва й орендних відносин на селі; Постанові Верховної Ради України “Про земельну реформу” (18.12.1990 р.) [115], згідно з якою всі землі в Україні з 15 березня 1991 року були оголошені об’єктом земельної реформи; та інші.

Однак новостворені колективні сільськогосподарські підприємства хоч і відрізнялися від колишніх колгоспів та зробили ва-

гомий крок у реформування колективної власності, так і не змогли адаптуватися до нових ринкових умов. Наслідком цього стало прийняття Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” (03.12.1999 р.), що ознаменувало початок другого етапу реформування аграрної сфери України (2000 р. – по сьогодні) [82, с. 3]. Згідно з цим указом передбачалося протягом грудня 1999 – квітня 2000 року реформувати колективні сільськогосподарські підприємства в нові організаційні форми господарювання ринкового типу [118]. Усі члени колективних сільськогосподарських підприємств мали право вільного виходу з них із земельними і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів та інших суб’єктів господарювання, заснованих на приватній власності. Новостворені приватні підприємства були зобов’язані укладати договори оренди земельних часток і майнових паїв з виплатою відповідної орендної плати. Також була розпочата заміна сертифікатів на земельну частку (пай) на державні акти на право приватної власності на землю. В наступні роки процес реформування продовжувався основним чином за рахунок зростання кількості селянських (фермерських господарств) та перетворення одних типів приватних підприємств у інші.

У процесі створення нових форм господарювання ринкового типу необхідним стало формування інфраструктури ринкового типу. Як результат, був прийнятий Указ Президента України “Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку” (06.06.2000 р.) [113; 4, с. 60], де зазначались заходи щодо створення або удосконалення діяльності інститутів аграрного ринку, зокрема: кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, торгових домів тощо. Проте, не зважаючи на вжиті заходи, інфраструктура аграрного ринку й досі розвивається надто повільними темпами.

У ході аграрної реформи було створено три форми господарювання – особисті селянські господарства (господарства населення), фермерські господарства та сільськогосподарські підприємства ринкового типу, які побудовані на приватній влас-

ності на землю та забезпечують багатокладність виробництва в аграрній сфері.

Земельна реформа підготувала економічну та соціальну основу для організаційної перебудови аграрної сфери, однак на сьогодні вона має лише проміжні результати. Не сприяє раціональному використанню земельних ділянок незавершеність земельної реформи, не облаштовано землеустрою новостворених агроформувань ринкового типу, потребують прискорення розробка підходів до створення державного реєстру земель у складі державного земельного кадастру та формування механізму ринку землі [68, с. 83]. Земельна реформа, розпочата у 1991 р., так і не здобула логічного завершення. Необхідно остаточно визначитися з питаннями законодавчого врегулювання ринку земель, оскільки без перетворення землі на реальний предмет економічного обігу неможливий розвиток аграрної галузі в цілому. В умовах глобалізації означені проблеми ще більше загострюються, адже світова економічна криза та загроза продовольчої кризи тільки погіршують функціонування аграрної сфери [56, с. 91]. Земельний кодекс України [51], який набрав чинності 1 січня 2002 р., є законодавчою основою для вирішення проблем у земельних відносинах. Земельний кодекс України являє собою основний документ земельного законодавства, яким регулюються земельні відносини з метою створення необхідних умов для раціонального використання й охорони земель, рівноправного розвитку всіх форм власності на землю і форм господарювання [4, с. 183]. Однак він не вирішує усіх питань, пов'язаних з функціонуванням ринку землі.

Основними законодавчими проблемами запровадження ринку земель є відсутність законодавства, передбаченого Земельним кодексом. Повноцінного правового поля для регулювання земельних відносин так і не створено. Зміни, внесені до Кодексу, мали в основному фрагментарний характер. Зокрема, не існує закону про земельний кадастр, який би мав створити умови для визначення порядку проведення та реєстрації угод на ринку сільськогосподарських земель України. Сучасна автоматизована система земельного кадастру нам потрібна не лише як інформаційна база для регулювання земельних відносин, а й як засіб захисту прав громадян, юридичних осіб, територіальних громад і держави на землю [92, с. 23].

Необхідним є ухвалення закону про державний земельний іпотечний банк та про іпотеку землі. Державний земельний іпотечний банк повинен бути спеціалізованою фінансовою установою, створеною за участю та під контролем держави. Його завданням має стати створення системи довготермінового іпотечного кредитування сільськогосподарських товаровиробників для технічного і технологічного переоснащення виробництва, формування інвестиційно-привабливої та конкурентоспроможної аграрної сфери.

Р.М. Шмідт зазначає: «Необхідно прийняти і розробити закони «Про заставу (іпотеку) землі та іншого нерухомого майна» та «Про заставу прав на оренду земель»» [194, с. 20]. Тільки прийняття відповідних законів дозволить державі бути повноцінним гравцем на ринку землі, сприятиме запровадженню цивілізованого механізму іпотечного кредитування сільського господарства та підвищенню інвестиційної активності галузі [130, с. 34].

Важливим і актуальним залишається питання щодо набуття права на землю за рахунок продажу земельних ділянок на конкурентних засадах. Необхідно удосконалити порядок продажу земельних ділянок державної та комунальної власності юридичним особам, громадянам та іноземним юридичним особам. Можливі наслідки купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення можуть бути перевірені досвідом країн Європейського Союзу та Російської Федерації [17, с. 48]. Крім обмежень площ земель сільськогосподарського призначення у приватній власності, слід приділити особливу увагу необхідності регулювання землекористування на умовах оренди, адже в міру переходу земельних відносин до ринку оренди землі зростає значення орендної плати за землю, підвищуються вимоги до врахування ринкових факторів при визначенні її розміру та до якості виконання договірних орендних зобов'язань.

Важливою є роль державних органів та управлінських структур відповідальних за здійснення аграрної реформи в цілому та земельної зокрема. У свій час П.Столипін готував аграрну реформу сім років. Відповідальність за проведення реформи поклав на два міністерства – міністерство сільського господарства і міністерство внутрішніх справ. У нас же немає жодного документа, де

записано, хто несе відповідальність за реформування аграрних та земельних відносин [196, с. 91]. Центральний орган виконавчої влади з питань земельних ресурсів неодноразово був реорганізований, змінював структури, які координували його діяльність та частину своїх функцій. Це, безумовно, знизило його значимість та роль у державі.

Якщо не змінити підходи, зосереджуючись лише на окремих напрямках аграрної, земельної чи будь-якої іншої реформи, вони не дадуть ніякого ефекту. Зазначені проблеми мають величезний вплив на економіку всієї країни, кожного регіону та суб'єкта господарювання, що займається сільськогосподарською діяльністю. Важливе місце в регулюванні процесів трансформації системи господарювання належить економічному механізму. Економічний механізм включає політичні, юридичні й економічні відносини. Останні є його серцевиною і мають важливе значення для регулювання економіки держави [58, с. 128].

Доцільно відмітити, що в Україні напрацьовано ряд законодавчих актів, що стосуються державної підтримки розвитку сільського господарства, а саме:

законів України: “Про державну підтримку сільського господарства” від 24.06.2004 р.; “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” від 18.10.2005 р. [107; 119];

постанов Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19 вересня 2007 р.; “Про затвердження порядку та правил обов'язкового страхування врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень державними сільськогосподарськими підприємствами, врожаю зернових культур та цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами всіх форм власності” від 11 липня 2002 р. [110; 111];

указів Президента: “Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі здійснення земельної реформи” від 12.04.2000 р.; “Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку” від 06.06.2000 р.; “Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки” від 29 січ-

ня 2001 р. та інших законодавчих актів, що стосуються підтримки аграрної сфери з боку держави, владних структур на різних рівнях починаючи з макро- і завершуючи мікрорівнем, передусім регіону, агропідприємств [108; 113; 114].

Отже, земельні відносини виявилися найбільш складною проблемою в реформуванні не тільки аграрної сфери, але й усієї економіки України. Незважаючи на те, що в Україні було відпрацьовано власну модель реформування аграрного сектора, погляди щодо володіння та користування земельним ресурсом виявилися різними, що й призвело до проблем у реформуванні земельних відносин, багато з яких не вирішені ще й сьогодні.

Однак, незважаючи на ряд проблем, за роки аграрних реформ мали місце й вагомі зрушення [142, с. 7]:

- відбулося утворення критичної маси власності та приватних форм господарювання; забезпечений економічний суверенітет усім суб'єктам економіки;

- сформовані інститути та механізми ринкового функціонування аграрного сектора економіки. Тут ринок регулює основні проблеми організації будь-якої господарської системи: що, скільки, як і для кого виробляти. Держава практично не втручається у вирішення цих завдань;

- удосконалено менеджмент у сільськогосподарських підприємствах, відбулася їх адаптація до ринкової кон'юнктури.

Попри вище відмічене, доцільним є акцентування уваги на посиленні державного регулювання аграрної сфери, що повинно здійснюватися шляхом розроблення, впровадження та удосконалення законодавчих і нормативно-правових актів, програм діяльності Кабінету Міністрів України, в тому числі довгострокових, середніх та короткострокових прогнозів, регіональних програм розвитку пріоритетних видів економічної діяльності, а також щорічних державних програм економічного і соціального розвитку на загальнодержавному і регіональному рівнях, складовою яких повинно бути раціональне використання ресурсного потенціалу з метою забезпечення розвитку аграрного сектора економіки країни в цілому та регіону, зокрема, в тому числі й підвищення його експортного потенціалу, передусім на основі вирощування екологічно чистої сільськогосподарської продукції.

1.3. Методичні підходи до дослідження еволюційного розвитку аграрного ресурсного потенціалу

Розвиток ринкових відносин в Україні робить неминучою зміну поглядів щодо механізму господарювання та характеру управління. Оскільки зовнішнє середовище постійно змінюється й ускладнюється, то система управління ресурсним потенціалом аграрного сектора економіки має набути нових якостей, розширюючи свої можливості. Ринок ставить підприємства аграрного сектора у принципово нові відносини з державними організаціями, з виробничими й іншими контрагентами, з працівниками стосовно формування та використання ресурсного потенціалу. Зміни ділового середовища вітчизняних підприємств, пов'язані з розвитком конкуренції, інформаційних технологій, з глобалізацією бізнесу та з іншими чинниками, обумовлюють необхідність застосування менеджменту, спрямованого на ефективне використання обмежених ресурсів. Сучасний стан сільськогосподарського виробництва України не дозволяє розв'язати основні проблеми функціонування агропродовольчого ринку без проведення структурної перебудови галузі, без технічного переозброєння та підвищення рівня кваліфікації працівників, без створення системи комплексного управління формуванням і використанням ресурсного потенціалу в аграрному секторі економіки.

Забезпечення рентабельного сільськогосподарського виробництва та підвищення рівня продовольчої безпеки країни залежать від наявності, ефективності використання і відтворення ресурсного потенціалу суб'єктів господарювання аграрної сфери. Ефективне використання ресурсного потенціалу агроформувань є об'єктивною необхідністю і важливою передумовою розвитку аграрного сектора економіки.

Важливим фактором, що впливає на формування, використання і розвиток ресурсного потенціалу аграрних підприємств є використання різних методів, що застосовуються для їх оцінювання.

В цілому ж метод (гр. *methodos*) – це спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя. Це також сукуп-

ність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання. Різниця між методом і теорією має функціональний характер: формуючись як теоретичний результат попереднього дослідження, метод виступає як вихідний пункт та умова майбутніх досліджень. У найбільш загальному розумінні метод – це шлях, спосіб досягнення поставленої мети і завдань дослідження. Він відповідає на запитання: як пізнавати? [190, с. 73].

Стосовно аграрної сфери, на думку Н.В. Трофименко, важливою складовою формування інвестиційної привабливості аграрних підприємств є проведення об'єктивної оцінки, результати якої максимально точно віддзеркалювали б як позитивні так і негативні особливості підприємств в аграрній сфері як можливих об'єктів інвестування. В ході оцінювання зазначений науковець пропонує використовувати нормативно-рейтинговий метод. Згідно з ним, інвестиційну привабливість аграрних підприємств пропонується оцінювати в три етапи. На першому – оцінити природно-ресурсний потенціал території, на якій функціонують аграрні підприємства, з метою визначення частин регіону з різним рівнем оцінки на основі використання середньорайонних показників. При цьому складові оцінки природно-ресурсного потенціалу пропонується ділити на дві групи: важко змінні та відносно легко змінні. До першої групи слід віднести ті складові, які у разі необхідності їх поліпшення потребують значних вкладень порівняно з чинниками, що входять до складу другої групи.

На другому етапі оцінюються основні сільськогосподарські галузі, що дає змогу зацікавленим особам вже на проміжному етапі оцінювання з'ясувати рівень сприяння умов виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції підприємствами у розрізі адміністративних районів. При оцінці інвестиційної привабливості галузей рослинництва також пропонується умовний поділ оціночних показників на дві групи: еколого-економічні та економічні. Такий підхід дає можливість виявити ступінь використання наявних внутрішніх умов виробництва та рівень продуктивності орних земель, а також оцінити вплив, переважно зовнішніх факторів, на ефективність виробництва [178, с. 997].

При дослідженні інвестиційної привабливості галузей тваринництва оціночні показники варто ділити на дві групи, перша з яких враховує інтенсивність ведення виробництва, друга – ефек-

тивність виробництва, що дає можливість визначити, за рахунок яких факторів формується привабливість – за рахунок досягнутого рівня виробництва продукції, його концентрації або ж чинників ефективності виробництва, що у більшій мірі залежать від зовнішніх умов.

У процесі реалізації третього етапу пропонується оцінювати власне сільськогосподарські підприємства як суб'єкти господарювання. На цьому етапі запропоновано проводити поділ показників на дві групи: показники матеріально - фінансового стану підприємства, та показники ефективності виробництва та ступеня використання його умов.

Результати оцінки на трьох рівнях можуть використовуватися як у випадку інвестування діючих аграрних підприємств, так і в разі необхідності утворення нових. У разі прийняття рішення про створення нового підприємства вкрай важливими будуть результати оцінки наявного на тій чи іншій території природно-ресурсного потенціалу та оцінки інвестиційної привабливості галузей виробництва, що розвинені на цій території [136, с. 11].

У процесі формування ресурсного потенціалу аграрної сфери та визначення ефективних методів її вдосконалення необхідно керуватися такими принципами:

технологічність і універсальність технічних засобів виробництва;

екологічність виробництва сільськогосподарської продукції;
зниження матеріало- і енергоємності виробництва, підвищення продуктивності праці і зростання ефективності використання ресурсів.

До економічних показників ефективності використання аграрного ресурсного потенціалу можна віднести показники [105, с. 73]:

- використання землі (площа сільськогосподарських угідь, їх співвідношення в загальній площі, ґрунтовий покрив і його структура; землезабезпеченість населення, продуктивність сільськогосподарських угідь, якісна оцінка та ін.);
- якісно-кількісної характеристики земель;
- економічної оцінки й ефективності використання земель;
- основних засобів виробництва (рівень фондоозброєності сільськогосподарських підприємств, фондозабезпеченість,

- продуктивність і ефективність використання виробничих фондів та ін.);
- рівня енергозабезпеченості сільськогосподарських підприємств;
 - рівня забезпечення господарств виробничим обладнанням (наявність сільськогосподарських машин і обладнання, кількості тракторів; зернозбиральних комбайнів та інших сільськогосподарських машин на 1000 га певної площі та ін.);
 - ефективності капітальних вкладень і їх обсягів;
 - використання трудового потенціалу (загальна кількість трудових ресурсів, працезабезпеченість господарств, площа сільськогосподарських угідь на одного працездатного, продуктивність праці та ін.).

Існує значна кількість методичних підходів до визначення ресурсозабезпеченості та ресурсовіддачі сільськогосподарських підприємств. Під поняттям методика (гр. *μεθοδικά*) розуміють сукупність прийомів дослідження, включаючи техніку і різноманітні операції з фактичним матеріалом [190, с. 56], або ж сукупність методів, пов'язаних спільністю вирішення окремих проблем [165, с. 270]. Ще її визначають як „сукупність методів, прийомів проведення будь-якої роботи. Методика дослідження – це система правил використання методів, прийомів та операцій” [190, с. 74].

Якщо під ресурсозабезпеченістю розуміти рівень насичення виробництва необхідними ресурсами, то слід використати такі показники, як ресурсозабезпеченість (співвідношення між величиною запасів ресурсів і розмірами їх використання) та ресурсозброєність (відношення сумарної величини ресурсів до кількості працівників), які можна визначити за формулами (1.1) та (1.2):

$$P_3 = \frac{P}{Z} ; \quad (1.1)$$

$$P_0 = \frac{D}{\bar{I}} , \quad (1.2)$$

де P_3 – ресурсозабезпеченість підприємства;

P – сумарна величина ресурсів;

Z – площа сільськогосподарських угідь;

P_0 – ресурсоозброєність праці;

Π_p – кількість працівників.

Сумарна величина ресурсів поєднує в собі земельні й трудові ресурси, основні та оборотні фонди, тобто елементи ресурсного потенціалу, наявні в розпорядженні будь-якого аграрного підприємства. Зважаючи на наведене вище, можна відмітити, що сумарна величина ресурсів розраховується за формулою (1.3):

$$P = Z + \Pi_p \cdot O_c \Phi + O_6 \Phi, \quad (1.3)$$

де Z – площа сільськогосподарських угідь, яка множиться на ціну 1 га;

Π_p – трудовий ресурс як сума річного фонду оплати праці;

$O_c \Phi$ і $O_6 \Phi$ – середньорічна вартість відповідно до основних та оборотних засобів.

Ресурсовіддача, що є результатом ефективного чи неефективного функціонування виробничого потенціалу, визначається двома показниками: окупністю виробничого потенціалу та питомою ресурсомісткістю виробництва. З метою визначення окупності можна скористатися величиною валової продукції чи прибутку, які розраховуються за такими формулами (1.4 та 1.5):

$$O_p = \frac{A\ddot{I}}{D}; \quad (1.4)$$

$$O_p = \frac{I}{D}, \quad (1.5)$$

де O_p – окупність ресурсів;

$ВП$ – валова продукція;

Π – прибуток.

Показник питомої ресурсомісткості розраховується, як правило, для сукупності підприємств (чи інших структурних однотипних підрозділів) і дещо іншим способом. Для цього спочат-

ку необхідно виділити усі ті ресурси, які використовуються у виробничому процесі і оцінити так: земельні ресурси – у гектарах, трудові ресурси – у середньорічній кількості чоловік або фондів оплати праці, основні та оборотні фонди – у вартісній оцінці. Сумарний обсяг кожного окремого ресурсу по всій сукупності господарств приймається за одиницю, щодо якої визначається питома значення того ж ресурсу кожного окремого господарства. Сума всіх питомих значень сукупності господарств по кожному ресурсу має дорівнювати одиниці. Отже, ресурсомісткість (загальна чи сукупна) визначається діленням питомого значення сукупних ресурсів на питома значення валової продукції (розраховане аналогічно до питомого значення кожного ресурсу) і показує, скільки одиниць ресурсів припадає на одиницю продукції. Сукупна (загальна) ресурсомісткість може бути деталізована (розкладена) на часткові ресурсомісткості відповідно до обраних ресурсів (у нашому випадку це будуть: землемісткість, трудовісткість, фондомісткість і матеріаломісткість). Для цього необхідно питома значення кожного окремого ресурсу поділити на питома значення валової продукції.

За допомогою питомої ресурсомісткості можна визначити й інші показники, що характеризують ефективність сільськогосподарського виробництва. Показник якісного складу ресурсів обривається у такий спосіб:

$$P''_k = P'_k / P' * 100, \quad (1.6)$$

де P''_k – відсоток k -го ресурсу в сукупних ресурсах.

Між рівнем ресурсозабезпеченості і якісним складом ресурсів існує безпосередній взаємозв'язок. Якісний склад ресурсів оцінюється показниками структури (P'_k). Величина ресурсозабезпеченості прямо залежить від співвідношення між матеріально-трудовами ресурсами у складі сукупних ресурсів. У той же час чим вища ресурсозабезпеченість, тим більша питома вага матеріально-трудових ресурсів у складі сукупних ресурсів, тим кращий їх якісний склад, і навпаки [172, с.123]. Також можна визначити і інший показник. Якщо на питома значення землемісткості поділити суму питомих значень усіх ін-

ших ресурсів, то можна одержати показник рівня інтенсивності виробництва.

На основі показника питомої ресурсомісткості можна обчислити нормативну ресурсомісткість, скориставшись бальною оцінкою землі, рівнем концентрації ресурсів та інтенсифікації виробництва. Зіставлення фактичної і нормативної ресурсомісткості свідчить про можливість господарства щодо ефективнішого використання ресурсів.

Запропонований вище методичний підхід до оцінки ресурсного забезпечення характеризує вартість ресурсів, і його доцільно використовувати для встановлення надлишку одного ресурсу або нестачі іншого [84].

Кожне аграрне підприємство характеризується різним співвідношенням й об'єднанням земельних, матеріальних і трудових ресурсів. В умовах сучасної загальної фінансово-економічної кризи ресурсний потенціал аграрної сфери постійно втрачає свої можливості, зношується, а досягнення науково-технічного прогресу практично не впроваджуються.

Проблема раціонального ресурсного забезпечення усіх агроформувань в умовах становлення ринкової економіки потребує особливої уваги з боку держави, владних структур та органів місцевого самоврядування. Використання ресурсного потенціалу має вплив на будь-яку із сфер агропромислового виробництва (за трьохсферною моделлю АПК), оскільки між ними є взаємообумовленість і взаємозалежність.

Перша сфера включає несільськогосподарські види економічної діяльності, які забезпечують сільське господарство засобами виробництва. На формування її власного ресурсного потенціалу значний вплив мають кошти держбюджету, від чого залежить розвиток аграрної сфери та її ефективне функціонування. Сільськогосподарське виробництво є другою сферою АПК, де аграрний ресурсний потенціал формується як на власні кошти сільськогосподарських підприємств, приватних господарських структур, так і на позичені кошти (передусім фінансово-кредитне забезпечення, прямі інвестиційні вкладення). Третя сфера АПК включає види діяльності, що здійснюють заготівлю, зберігання, транспортування та переробку продуктів землеробства і тваринництва й торгів-

лю продовольчими товарами. На розвиток третьої сфери певний вплив має ступінь відтворення аграрного ресурсного потенціалу, оскільки функціонування цієї сфери знаходиться в прямій залежності від обсягів зростання виробництва сільськогосподарської продукції і сировини, а також своєчасної поставки її на зберігання і переробку. Відмічені особливості слід враховувати в процесі відтворення ресурсного потенціалу агропромислового виробництва в умовах ринкових трансформацій [20, с. 53].

У процесі підготовки монографічного дослідження широко використано статистичну методологію, що дає змогу дослідити сукупність факторів, показати процес у цілому, врахувати тенденції розвитку та розмаїтість явищ; зазначена методологія сприяє відкриттю й аналізу причинних залежностей і закономірностей явищ. Використання статистичної методології в процесі аналізу динаміки та тенденцій виробництва сільськогосподарської продукції, використання ресурсного потенціалу різноукладних аграрних формувань і формування експортного потенціалу галузі є основою дослідження проблем розвитку аграрної сфери прикордонного регіону.

У процесі формування і використання ресурсного потенціалу кожної із сфер агропромислового виробництва та визначенні підходів щодо їх вдосконалення слід враховувати дію специфічних (галузевих) принципів, а саме:

екологічність та екологібезпечність стосовно різних природно-економічних умов ведення агропромислового виробництва;

технологічність, надійність, універсальність і комфортність технічних засобів за високих продуктивних та експлуатаційних показників;

економічність і енергоекономічність з урахуванням функціонування багатукладної економіки на селі й різних форм господарювання в АПК;

відповідність вимогам комплексної механізації, автоматизації та комп'ютеризації виробничих процесів у всіх ланках АПК як основи підвищення продуктивності праці і зростання ефективності використання ресурсів.

Кризова ситуація в аграрному секторі економіки України загалом та Закарпатської області зокрема спричиняє руйнування ре-

сурсного потенціалу. Сьогодні необхідним є здійснення певних організаційно-економічних змін у діяльності аграрних підприємств та процесах формування і використання ресурсів області, які б сприяли забезпеченню продовольчої безпеки держави, розвитку сільських територій та досягненню цілей діяльності окремих виробничих структур. При цьому ресурсний потенціал сільськогосподарських підприємств слід розглядати як сукупність взаємопов'язаних ресурсів (земельних, матеріально-технічних та людського капіталу), які можуть використовуватись не тільки у виробничому процесі, але й у фінансовій, соціальній та інших сферах діяльності господарств [22, с. 93].

Слід зауважити, що головним завданням влади та громадськості є усвідомлення власних можливостей з тим, щоб спрямувати у потрібне русло увесь наявний інтелектуальний, кадровий, матеріальний потенціали. Пошук консенсусу щодо стратегічного курсу національної макросистеми надто затягнувся, а реакція суспільства на глобальні виклики – посилення конкуренції, послаблення протекціонізму, вплив транснаціональних корпорацій, мобілізація транспортного руху ресурсів – надто повільна. У цій ситуації вкрай необхідна політична воля та відповідальність, які мають проявитися у зосередженні обмежених ресурсів для досягнення визначених стратегічних цілей. Теорія управління свідчить, що господарська одиниця може досягти успіху, якщо спрямує власні й залучені ресурси не більше ніж по п'яти напрямках, які повинні бути обґрунтовані доступними ресурсами.

Розв'язання важливих завдань функціонування аграрної сфери вимагає особливих підходів, оскільки йдеться про виробництво продовольства і аграрної сировини, забезпечення продовольчої безпеки країни на основі раціонального використання наявних ресурсів. У свою чергу формування ресурсного потенціалу перебуває під безпосереднім впливом засад господарювання в аграрному секторі, використання можливостей сучасного розвитку АПК.

Отже, результативність здійснюваної аграрної політики, становлення нових виробничо-господарських структур, адаптація аграрних підприємств усіх форм власності та господарювання до ринкових умов, проблеми нарощування виробництва сільськогос-

подарської продукції і підвищення рівня продовольчої безпеки держави тісно пов'язані не тільки з формуванням принципово нових підходів і механізмів відтворення та ефективного використання всіх елементів виробничо-ресурсного потенціалу АПК, але й з методами його оцінювання.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ВИКОРИСТАННЯ АГРАРНОГО РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Тенденції виробництва сільськогосподарської продукції в регіоні

Активізація залучення України до глобальних світогосподарських процесів вимагає посилення уваги щодо перспектив розвитку аграрного виробництва з метою розширення можливостей забезпечення власної продовольчої безпеки.

Необхідність посилення ролі національного сільського господарства у забезпеченні продовольчої безпеки була чітко окреслена на конференції ФАО в Нідерландах (1999 р.), яка прийняла Концепцію багатофункціональності сільського господарства [34, с. 213]. У цій Концепції забезпечення сільськогосподарською продукцією пов'язувалось з підвищенням ролі й розвитком сільських регіонів, що неможливе без стійкого розвитку сільського господарства.

Сільське господарство України є однією з найважливіших галузей економіки, де забезпечується 8,2 % валової доданої вартості, зайнято понад 3 млн. населення, використовується основних засобів вартістю понад 100 млрд. грн., функціонують майже 56,5 тис. господарюючих суб'єктів, що використовують 21,6 млн. га сільськогосподарських угідь (2010 р.). Вироблена в сільському господарстві 1 гривня продукції дає змогу одержувати понад 12 грн. продукції в інших галузях [167, с. 4].

Дослідженню проблем та перспектив забезпечення продукцією сільськогосподарського виробництва країни та її ре-

гіонів присвячено науковій праці українських вчених. Серед них В. К. Збарський, М. А. Лендел, Ю. О. Лупенко, В. І. Мацибора, В. Я. Месель-Веселяк, А. А. Чалий та інші. Однак проблеми виробництва сільськогосподарської продукції, зокрема на регіональному рівні, потребують подальших досліджень.

Сільськогосподарське виробництво забезпечує потреби населення передусім у продуктах харчування. Основою ведення сільського господарства є земельні ресурси, насамперед сільськогосподарські угіддя та рілля. В розрізі забезпеченості земельними ресурсами слід, перш за все, відмітити, що область характеризується вертикальною зональністю: тут наявні низина, передгірна і гірська зони, дві третини території – гориста місцевість. Зазначена особливість визначає відмінності в кліматичних, погодних умовах та ступенях родючості ґрунту. Як відомо, однією з особливостей сільського господарства є його функціонування в різних ґрунтово-кліматичних умовах, що безпосередньо впливає на результати діяльності суб'єктів господарювання аграрної сфери та відображається на рівні їх розвитку. Так, для ґрунтів гірської частини області характерна вертикальна (висотна) поясність. Найпоширенішими є бурі гірсько-лісові ґрунти (буроземи). Вони вкривають схили гір до висоти 1100-1500 м, тобто в межах лісового поясу. Кислотність буроземів дуже висока. Для підвищення врожайності сільськогосподарських культур необхідно вносити вапно та добрива.

На виположених схилах гір і на високих терасах рік поширені буроземно-підзолисті ґрунти. Гумусовий горизонт залягає до глибини 15-20 см, вміст гумусу 1-3 %. Ці ґрунти мають також значну кислотність і тому потребують внесення поживних речовин. Вони найбільше піддаються водній ерозії, густо порізані ярковою мережею. На висотах понад 1200-1500 м під гірськими луками і високогірним рідколіссям сформувалися гірсько-лучно-буроземні ґрунти полонин. Вміст гумусу 7-10 %. Добре забезпечені азотом, недостатньо – калієм і фосфором, потребують внесення добрив, зменшення кислотності (вапнування, гіпсування).

На крутих схилах і вершинах гір переважають скелетні, кам'яністі ґрунти. Найкращими за родючістю в гірській части-

ні області є лучно-буроземні ґрунти, поширені на нижніх терасах гірських рік. Гумусовий горизонт має потужність 25-30 см, вміст гумусу 1,7-3,5 %. Ці ґрунти мають нормальну кислотність, добре насичені поживними речовинами, використовуються під зернові й технічні культури.

На території Закарпатської низовини найпоширенішими є дерново-підзолисті, дернові, лучні та болотні ґрунти. Дерново-підзолисті ґрунти малогумусні (вміст перегною 1,8-2,8 %), безструктурні, кислі, в нижній частині оглеєні. Погано забезпечені доступними для рослин поживними речовинами.

Найкращими за своїми фізичними властивостями в області є дернові ґрунти, які утворились в заплавах Тиси і Латориці на піщаних і супіщаних річкових відкладах. Гумусовий горизонт – 25-30 см, вміст гумусу – 1,4-2,6 %. Мають нормальну кислотність, грудкувато-зернисту структуру, добру водопроникність, легко піддаються обробітці. Для підвищення врожайності культур необхідно вносити багато органічних добрив, а також азотних і фосфорних мінеральних добрив.

У зниженнях заплав рік поширені лучні й болотні ґрунти. Вони утворились під впливом значного поверхневого зволоження і неглибокого залягання підземних вод. Лучні ґрунти мають грудкувато-зернисту структуру, темно-сіре забарвлення. Вміст гумусу – 4,1-7,6%; вони добре забезпечені поживними речовинами. Після осушення використовуються як кормові угіддя; рідше – як орні землі. Болотні ґрунти поширені менше [24].

Ґрунти в області найбільш інтенсивно використовуються на низовині і в передгір'ях, а землеробство у гірській зоні не має суттєвої перспективи розвитку.

Серед усіх земельних угідь найбільшу господарську цінність мають сільськогосподарські угіддя. Процентне відношення окремих видів сільськогосподарських угідь до їх загальної площі визначає структуру зазначених угідь. Найінтенсивніше в аграрній сфері використовуються рілля і багаторічні культурні насадження, оскільки тут виробляється найбільший обсяг валової і товарної продукції сільського господарства. Слід наголосити на тому, що розораність української території – найвища в сві-

ті. Загальновизнано, що площі ріллі потрібно зменшувати, переводячи мільйони гектарів у кормові угіддя та заліснюючи. Для прикладу, в світі площі лук удвічі більші як ріллі, а залісеність у країнах Європейського Союзу вища удвічі порівняно з українською [32, с. 108].

Важливим показником є землезабезпеченість, яка визначається як відношення площі відповідних угідь до наявного населення відповідної території. Проте не менш важливим господарським показником є забезпеченість ріллею, адже залежно від того, скільки ріллі припадає на одного жителя, буде залежати рівень продовольчого забезпечення населення. Так, загальна земельна площа Закарпатської області становить 1275,3 тис. га, з яких 471 тис. га займають сільськогосподарські угіддя. Слід відмітити, що регіон є малоземельним. Більшу половину території області займають ліси, дві третини її – гірська місцевість, що зумовлює невисокий відсоток площ, придатних для сільськогосподарського виробництва. Україна займає шосте місце в світі за кількістю сільськогосподарських угідь на одного жителя, однак цей показник дуже коливається по території країни [17, с. 138]. Закарпатська область належить до регіонів, де цей показник є найменшим. Тут на одного жителя припадає 0,36 га сільськогосподарських угідь, в тому числі 0,15 га ріллі, що відповідно у 2,4 та 4,3 разу менше, ніж у середньому по Україні, де цей показник становить 0,82 га та 0,65 га відповідно [15, с. 44].

Зі зростанням населення показник землезабезпечення буде тільки зменшуватись, тому важливо поліпшувати земельні ресурси та дбайливо їх використовувати. Область також має найменшу по країні площу орних земель, ступінь освоєності території і ступінь розораності є також найнижчими, становлячи відповідно 35,4 та 15,7 % при 60,4 та 51,2 % по Україні [161, с. 106].

Наявність ріллі у складі сільгоспугідь, в тому числі в розрахунку на одну особу характеризує табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Загальна площа сільськогосподарських угідь, в тому числі ріллі, в цілому та в розрахунку на одну особу в Україні та Закарпатті*

(на кінець року, тис. га)

Україна та Закарпатська область	1990	2005	2009	2010	2010, % до:	
					1990	2009
Україна сільгоспугідь, всього	41374,4	37039,4	36554,8	36487,9	88,2	99,8
в т.ч. ріллі	33407,1	30883,1	30930,3	30932,1	92,6	100,0
Чисельність постійного населення, тис. осіб	51838,5	46929,5	45782,6	45598,2	88,0	99,6
Припадає на одну особу, га сільгоспугідь	0,80	0,79	0,80	0,80	100,0	100,0
в т.ч. ріллі	0,64	0,66	0,68	0,68	106,3	100,0
Закарпатська область, сільгоспугідь, всього	414,7	413,8	406,5	405,5	98,7	99,8
в т.ч. ріллі	188,3	196,9	194,6	194,1	103,1	99,7
Чисельність постійного населення, тис. осіб	1258,1	1245,4	1244,8	1244,5	98,9	99,9
Припадає на одну особу, га сільгоспугідь	0,33	0,33	0,33	0,33	100,0	100,0
в т.ч. ріллі	0,15	0,16	0,16	0,16	106,7	100,0
Закарпатська область, % до України						
сільгоспугідь, всього	1,0	1,1	1,1	1,1	x	x
в т.ч. ріллі	0,6	0,6	0,6	0,6	x	x
Чисельність постійного населення, тис. осіб	2,4	2,6	2,7	2,7	x	x

*Джерело: [158, с. 230, 231; 160, с. 338; 161, с. 107, 325].

Як в Україні, так і Закарпатській області, *по-перше*, характерна спадна тенденція щодо загальної площі сільськогосподарських угідь. При цьому відмічено поступове посилення розораності ґрунтів (табл. 2.1). *По-друге*, загрозу національній економічній безпеці в Україні становить зменшення чисельності населення в аналізованих роках. У Закарпатській області в 2010 р. проявилась незначна тенденція до зменшення кількості населення.

По-третє, низький рівень забезпечення регіону стосовно сільгоспугідь і ріллі, передусім у розрахунку на одну особу. Порівняльний аналіз свідчить, що в Закарпатській області за 20-річний

період тенденція не змінилася – на одну особу припадало сільгоспугідь 0,33 га, в тому числі 0,16 га ріллі, тобто відповідно у 2,4 та 4,9 раза менше, ніж у середньому по Україні.

По-четверте, багатократний розрив у забезпеченості сільгоспугіддями та ріллею у розрахунку на 1 особу в регіоні порівняно з аналогічними середньоукраїнськими показниками приводить до висновку, що Закарпатська область не може в достатній мірі забезпечити власні продовольчі потреби.

На виробництво сільськогосподарської продукції істотно впливають розміри посівних площ, у тому числі кормових культур, у загальній площі сільськогосподарських угідь (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Посівні площі сільськогосподарських культур, у тому числі кормових, в усіх категоріях господарств України та Закарпатської області (тис. га)

Показники	Україна			Закарпатська область			Закарпаття, % до України	
	1990	2010	2010, % до 1990	1990	2010	2010, % до 1990	1990	2010
Площа сільськогосподарських угідь	41374	41576	100,5	415	406	97,8	1,0	1,0
в тому числі посівні площі	32406	26952	83,2	196	185	94,4	0,6	0,7
з них кормових культур	11999	2599	21,7	100	52	52,0	0,83	2,0
% до сільськогосподарських угідь								
посівних площ	78,3	64,8	x	47,2	45,6	x	x	x
з них кормових культур	29,0	6,2	x	24,1	12,8	x	x	x

*Розраховано за джерелами: [160, с. 153; 161, с. 108].

У 2010 р. порівняно з 1990 р. (табл. 2.2) посівні площі в Україні зменшились на 16,8 %, в тому числі й кормових культур у 4,6 раза (з майже 12,0 до 2,6 млн. га). В Закарпатській області зменшення посівних площ незначне, проте площі кормових культур зменшились на 48,0 %. Враховуючи, що частка населення регіону становила 2,4 % у 1990 р. та 2,7 % у 2009 р., а посівних площ відповідно 0,6 та 0,7 %, в тому числі кормових культур 0,8 та 2,0 %, можна констатувати, що регіональний рівень забезпечення сільськогосподарською продук-

цією за цими параметрами значно нижчий від середньоукраїнського.

Порівняльні показники засвідчують, що в структурі посівних площ у 1990 р. кормові культури займали 51 %, а в 2010 р. лише 28 %. Останнє суттєво знижує можливості нарощування виробництва тваринницької продукції в аграрному комплексі області, зокрема отримання здешевленої продукції м'яса і молока в літньо-осінній період на природних і культурних пасовищах.

До того ж зниження кормового клину не сприяє нарощуванню поголів'я худоби в області: станом на 1 січня 2011 р. порівняно з 1990 р. у господарствах усіх категорій на 209 тис. голів знизилася поголів'я великої рогатої худоби (на 59,4 %) і на 57,4 тис. голів свиней (на 16,7 %).

Оскільки головним засобом виробництва в сільському господарстві є не вся земля, а лише її продукуюча частина – ґрунтовий покрив, то саме родючість ґрунтів відіграє особливу роль у сільськогосподарському виробництві й визначає ключове соціально-економічне значення та місце землі серед інших природних ресурсів. Родючість ґрунтів виявляється в кінцевих результатах забезпечення продовольчою продукцією. Джерелом родючості виступають у складному переплетінні біологічні, агро- та лісотехнічні, організаційно-господарські та економічні фактори, різноманітні за своєю природою і неоднакові за характером і ступенем впливу на урожай сільськогосподарських культур (табл. 2.3).

Аналіз показників табл. 2.3 свідчить про неоднозначні тенденції щодо 1990 та 2009 рр., оскільки у 2010 р. порівняно з 1990 р. урожайність більшості сільськогосподарських культур, зокрема зернових, кукурудзи на зерно, картоплі і овочів, зросла і навпаки, стосовно 2009 р. – тенденція негативна з усіх аналізованих культур, окрім овочів, де відмічено незначне підвищення урожайності.

Доведено, що на зростання урожайності сільськогосподарських культур вагомий вплив має науково-обґрунтоване внесення органічних і мінеральних добрив (табл. 2.4).

У 2010 р. порівняно з 1996 р. частка удобреної площі мінеральними добривами становила 70,1 %, а органічними – лише

3,1 %. Мізерна кількість внесення органічних добрив під посіви сільськогосподарських культур у сільськогосподарських підприємствах повністю залежить від наявності поголів'я худоби. Згідно з проведеними розрахунками, у 1990 р. сільськогосподарські підприємства області утримували 62 голови ВРХ у розрахунку на 100 га сільгоспугідь, а в 2010 р. – лише 9 голів.

Таблиця 2.3

Урожайність основних сільськогосподарських культур у господарствах усіх категорій Закарпатської області*

(ц/га)

Сільськогосподарські культури	1995	2005	2009	2010	2010, % до:	
					1995	2009
Зернові культури	29,9	37,0	36,3	32,8	109,7	90,3
Пшениця						
озима	27,7	32,9	29,6	21,4	77,2	72,3
яра	15,7	26,8	25,6	18,2	115,9	71,1
Жито озиме	22,9	30,2	29,3	22,5	98,3	79,8
Ячмінь						
озимий	31,1	28,9	27,5	21,7	69,8	78,9
ярий	20,8	28,1	24,9	19,2	92,3	77,1
Кукурудза на зерно	40,1	46,3	46,7	45,3	113,0	97,0
Овес	18,3	23,1	19,2	17,5	95,6	91,1
Зернобобові	16,4	18,8	17,6	15,5	94,5	88,1
Соняшник на зерно	11,4	11,2	12,4	11,1	97,4	89,5
Тютюн	7,9	-	-	-	-	-
Картопля	113,8	156,1	169,4	141,0	123,9	83,2
Овочі (без насінників)	126,1	174,2	186,2	186,9	148,2	100,4

*Розраховано за джерелом: [161, с. 118].

Проведене дослідження засвідчує, що середньорічне виробництво аграрної продукції у період 2006-2010 рр. значно перевершило попередні аналізовані періоди, в тому числі й базовий – 1991-1995 рр. Однак сільськогосподарські підприємства внаслідок їх реформування відіграють дедалі меншу роль у продовольчому забезпеченні регіону (табл. 2.5).

Домінуючу роль у виробництві сільськогосподарської продукції почали відігравати господарства населення, крім виробництва зернових і зернобобових культур. Так, середньорічне виробництво в господарствах населення за 2006-2010 рр. такої продукції, як картопля, овочі, плоди та ягоди, молоко та яєць, становило 95-98 % їх загального виробництва. Отже, виробничий по-

тенціал аналізованих видів сільськогосподарської продукції має тенденцію до розширеного відтворення, що позитивно впливає на забезпечення населення регіону продукцією сільського господарства.

Таблиця 2.4

Внесення добрив під посіви сільськогосподарських культур у сільськогосподарських підприємствах Закарпатської області*

	1996	2000	2005	2008	2009	2010	2010, % до:	
							1996	2009
Мінеральні добрива								
Усього внесено, поживних речовин, тис. ц	35,6	14,1	19,7	19,8	16,6	15,2	42,7	91,5
Удобрена площа під урожай, тис. га	40,9	21,9	18,4	16,4	15,9	13,3	32,5	83,6
питома вага удобреної площі, %	39,0	35,5	67,0	69,4	61,8	70,1	179,7	113,4
Внесено у ґрунти поживних речовин на 1 га, кг								
посівної площі	34	23	72	84	59	107	314,7	181,3
удобреної площі	87	64	107	121	104	114	131,0	109,6
Органічні добрива								
Усього внесено, тис. т	489,3	110,5	18,0	12,5	9,6	8,1	1,7	84,4
Удобрена площа, тис. га	15,8	4,0	1,2	0,7	0,5	0,6	3,8	120,0
питома вага удобреної площі, %	15,0	6,5	6,7	3,0	2,1	3,1	20,7	147,6
Внесено на 1 га, т								
посівної площі	4,6	1,8	0,8	0,5	0,3	4,3	93,5	1433,3
удобреної площі	31,0	27,6	18,7	17,6	19,2	13,8	44,5	71,9

*Розраховано за джерелом: [161, с. 128].

Ключовою метою подальшого відродження сільського господарства в області має стати зупинення спаду агропромислового виробництва, досягнення науково-обґрунтованих норм споживання продуктів харчування в розрахунку на особу, удосконалення реформування в аграрній сфері, стабілізація економічних та фінансових умов для здійснення відтворювального процесу в усіх галузях продовольчого комплексу, створення економічного механізму функціонування господарств різних форм власності і господарювання.

Для того, щоб подолати еколого-економічну кризу в землекористуванні й стати на шлях сталого землегосподарювання, необхідно перейти до формування екологорівноважених агро- та лісоландшафтів, а також водних ресурсів у всіх природних зонах і типах підприємств з обов'язковим додержанням екологічних вимог, обмежень і стандартів, а це потребує глибокої науково-обґрунтованої реконструкції землекористування, яке повинно відрізнятись від традиційного системністю, екологічністю, поліваріантністю й соціально-економічною вмотивованістю з метою забезпечення продовольчої безпеки країни та її регіонів.

При цьому відмітимо, що регіон є прикордонним, і це також позитивно впливає на ведення сільського господарства, адже місцезнаходження земельних ділянок прямо впливає на дохідність господарств аграрної сфери. Як відомо, область знаходиться на перетині важливих залізничних та автомагістралей, які з'єднують Західну та Східну Європу, та межує з чотирма країнами Європейського Союзу – Польщею, Румунією, Словаччиною та Угорщиною. Тому невелика відстань між сільськогосподарськими угіддями та ринками збуту продукції і ринком придбання матеріальних ресурсів зменшує транспортні витрати господарств, що працюють в аграрній сфері, що в свою чергу зменшує собівартість продукції та дає можливість нарощувати експортний потенціал.

Роль прикордонного співробітництва в розвитку аграрної сфери Закарпатської області та суміжних з нею країн є важливою та актуальною, особливо сьогодні, коли державою взято курс на євроінтеграцію. Вигідне географічне розташування дає можливість здійснювати прикордонному регіону, зокрема Закарпатській області, співробітництво з сусідніми державами, що має позитивний вплив на [70, с. 258]:

- зміцнення внутрішньої конкурентоспроможності аграрної сфери регіону з подальшою орієнтацією на досягнення європейських стандартів розвитку, створення у перспективі зон вільної торгівлі Україна – ЄС;
- розбудову об'єктів прикордонної інфраструктури;
- обмін передовим виробничим досвідом та взаємодопомо-

Таблиця 2.5

Середньорічне виробництво основних видів сільськогосподарської продукції в Закарпатській області за 1991-2010 рр. за категоріями господарств¹
(тис. тонн)

Види продукції	Код КВЕД (групи, підкласи)	Періоди, роки		2006-2010, % до:		2001-2005	2006-2010	2006-2010, % до:		2001-2005
		1991-1995 (базові)	2000	1991-1995 (базові)	2000			1991-1995 (базові)	2000	
Господарства усіх категорій										
Рослинництво	01	229,4	196,3	285,5	293,0	127,7	149,3	107,6		
Зерно	01.1	269,4	369,3	285,5	293,0	127,7	149,3	107,6		
Картопля	01.2	213,2	379,2	274,9	368,2	117,8	176,7	107,8		
Овочі ²	01.3	10,8	19,2	20,4	38,2	21,0	48,1	16,3		
Плоди та ягоди	01.3.0	143,7	113,8	101,8	80,3	53,9	70,6	78,9		
Варинництво	01.4	54,3	46,3	45,1	48,8	90,0	105,4	108,2		
М'ясо ⁴	5.1	352,5	338,7	397,7	392,5	111,3	1209,4	98,7		
Молоко	5.5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0		
Яйця, млн.	5.5.1	238,6	250,2	285,7	297,7	124,8	119,0	104,2		
ІТУК	01.24.0	238,6	250,2	285,7	297,7	124,8	119,0	104,2		
Сільськогосподарські підприємства										
Рослинництво	01	164,8	89,8	79,6	60,0	36,4	66,8	75,4		
Зерно	01.1	164,8	89,8	79,6	60,0	36,4	66,8	75,4		
Картопля	01.2	38,3	4,7	9,2	9,2	24,0	195,7	73,8		
Овочі ²	01.3	29,8	5,2	6,1	4,5	15,1	86,5	35,8		
Плоди та ягоди	01.3.0	33,8	11,2	11,0	3,9	11,5	34,8	35,5		
Варинництво	01.4	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2		
М'ясо ⁴	5.1	16,2	3,8	9,9	2,5	15,4	65,8	156,3		
Молоко	5.5	91,4	23,8	9,9	6,4	7,0	26,9	64,6		
Яйця, млн.	5.5.1	91,4	23,8	9,9	6,4	7,0	26,9	64,6		
ІТУК	01.24.0	40,6	30,7	0,8	3,5	8,6	11,4	437,5		
Господарства населення										
Рослинництво	01	64,6	106,5	205,9	232,7	360,2	218,5	113,0		
Зерно	01.1	64,6	106,5	205,9	232,7	360,2	218,5	113,0		
Картопля	01.2	55,6	38,2	53,8	59,0	218,7	146,1	108,8		
Овочі ²	01.3	81,0	104,0	198,4	233,9	288,5	224,7	117,8		
Плоди та ягоди	01.3.0	109,9	102,6	90,8	76,4	69,3	74,5	84,1		
Варинництво	01.4	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2		
М'ясо ⁴	5.1	38,1	43,5	43,5	46,4	109,2	106,7	106,7		
Молоко	5.5	261,1	334,9	387,8	386,1	474,9	153,3	99,6		
Яйця, млн.	5.5.1	261,1	334,9	387,8	386,1	474,9	153,3	99,6		
ІТУК	01.24.0	198,0	219,5	284,9	294,4	148,7	134,1	103,3		
Босподарства населення, % до господарств усіх категорій										
Рослинництво	01	28,2	54,2	72,1	79,4	x	x	x		
Зерно	01.1	28,2	54,2	72,1	79,4	x	x	x		
Картопля	01.2	17,0	98,8	97,5	98,4	x	x	x		
Овочі ²	01.3	73,1	95,2	98,1	98,1	x	x	x		
Плоди та ягоди	01.3.0	76,5	90,1	89,2	95,1	x	x	x		
Варинництво	01.4	1,2	1,2	1,2	1,2	x	x	x		
М'ясо ⁴	5.1	70,2	91,8	96,4	95,0	x	x	x		
Молоко	5.5	74,1	93,4	97,5	98,4	x	x	x		
Яйця, млн.	5.5.1	74,1	93,4	97,5	98,4	x	x	x		
ІТУК	01.24.0	83,0	87,7	99,7	98,9	x	x	x		

¹ Розраховано за джерелами: [34, с. 74; 161, с. 110-111, 131, 123, 126].

² Зернові та зернобобові культури (включаючи кукурудзу).

³ Овочі (без насінників).

⁴ М'ясо (в забійній вазі)

га у впровадженні досягнень науково-технічного прогресу, що вплине на підвищення технічного рівня виробництва;

- підготовку та перепідготовку працівників аграрної сфери з використанням зарубіжного досвіду за рахунок відряджень до підприємств-партнерів, що дає можливість оволодіти новими технологіями виробництва з подальшим їх використанням на вітчизняних сільськогосподарських підприємствах.

Отже, проблема виробництва і забезпечення населення сільськогосподарською продукцією має багатоплановий характер, тому її доцільно розглядати у взаємозв'язку і взаємообумовленості з провідними видами економічної діяльності в аграрній сфері як на національному, так і регіональному рівнях, які безпосередньо стосуються досліджуваної проблеми. Незважаючи на те, що регіон є малоземельним, вигідне прикордонне розташування дозволяє йому ефективно використати земельні, матеріальні і трудові ресурси.

2.2. Оцінка складових аграрного ресурсного потенціалу Закарпаття в умовах трансформації галузі

Успішне забезпечення ведення сільського господарства в Закарпатській області нерозривно пов'язане з аналізом ефективності використання аграрного ресурсного потенціалу. Наукові дослідження у сфері ресурсного потенціалу аграрної сфери підтверджують доцільність виокремлення таких основних ресурсів, як земельні, матеріальні та трудові.

Сільське господарство в Закарпатській області має свою специфіку і особливості. Як уже відмічалось, вони полягають у тому, що регіон є малоземельним. Так, на одного жителя припадає 0,36 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,15 га ріллі, що відповідно у 2,4 та 4,3 рази менше, ніж у середньому по Україні, де цей показник становить 0,82 га та 0,65 га відповідно [15, с.44]. Крім того, область характеризується вертикальною зональністю: тут наявні низинна, передгірна і гірська підзони, дві третини території – гориста місцевість [30, с. 5]. Все це обмежує потенційні можливості нарощування виробництва сільськогосподарської продукції та суттєво впливає на показник питомої частки сільського господарства області в економіці України. У 2009 р. цей показник становив 2,2 % (рослинництво – 1,8 %, тваринництво – 2,8 %). Слід зазначити, що під продукцією сільського господарства розуміють продукти рослинного і тваринного походження, отримані внаслідок вирощування сільськогосподарських культур і використання сільськогосподарських тварин, а також обсяг зміни незавершеного виробництва у рослинництві і обсяг вирощування багаторічних насаджень за рік та приріст худоби, одержаний в результаті її вирощування та відгодівлі [161, с. 93]. Незважаючи на малоземелля, сільське господарство займає провідне місце в економіці області, у ньому створюється близько 13 % валової доданої вартості. Закарпаття є одним із регіонів України, в якому переважає сільське населення – 62,8 % при 31,4 % у середньому по країні [152, с. 8].

На рослинництво припадає 49,3 % обсягу валової продукції сільського господарства. Переважає вирощування картоплі та ово-

чів, що зумовлено кліматично-погодними умовами. На галузь тваринництва припадає 50,7 % обсягу валової продукції сільського господарства області, провідними є приплід і приріст худоби та птиці (52,9 %), виробництво молока (37,3 %), яєць (8,5 %). Більш детально склад валової продукції в усіх категоріях господарств Закарпатської області у 2010 р. відображено на рис. 2.1

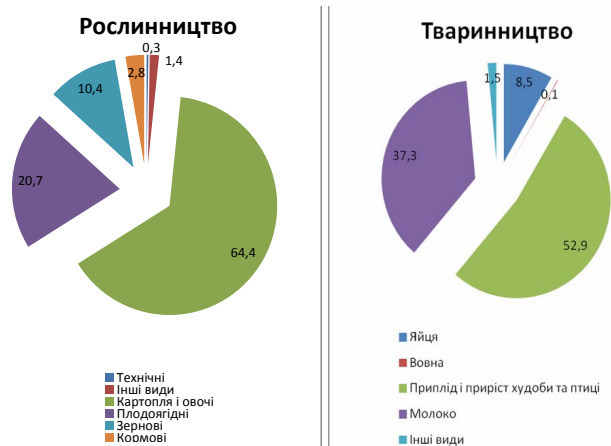

Рис. 2.1. Склад валової продукції в усіх категоріях господарств Закарпатської області у 2010 р. (відсотків) [153, с. 10].

У валовій продукції рослинництва (рис. 2.1) на вирощування картоплі та овочів припадає 64,4 %. Частка, що припадає на вирощування плодоягідних, зернових та кормових, сягає 20,7 %, 10,4 % та 2,8 % відповідно. Обсяг виробництва зерна за 2010 р. становив 255,8 тис.т, картоплі – 500,8 тис.т, овочів – 245,9 тис.т, плодів та ягід – 97,2 тис.т, винограду – 20,3 тис.т [153, с. 22]. Внаслідок проведених реформ в аграрній сфері області основними виробниками зернових, картоплі, овочів, плодів і ягід, кукурудзи, або 94,9% продукції рослинництва, є господарства населення. Згідно з даними додатку Е, урожайність таких видів продукції рослинництва, як зернові, картопля, овочі та плоди і ягоди, в Закарпатській області є вищою, ніж у середньому по Україні.

Основним завданням держави у соціальній сфері є забезпечення продовольчої безпеки. Зазначене вимагає виробництва такої кількості продуктів харчування, яка необхідна для належного задоволення потреб населення. Кожний громадянин держави повинен бути забезпечений кількістю якісних продуктів, необхідною для нормального відтворення людського потенціалу. Споживання основних видів продуктів харчування в області відображено в табл. 2.6.

Таблиця 2.6

Споживання основних продуктів харчування в Закарпатській області за період 2006-2010 рр. [153, с. 51]

(на особу за рік; кг)

	2006	2007	2008	2009	2010
М'ясо та м'ясопродукти в перерахунку на м'ясо, включаючи субпродукти і жир-сирець	39,5	42,4	45,6	45,7	47,3
Молоко та молочні продукти (у перерахунку на молоко)	275,0	266,6	248,7	242,3	236,6
Яйця, шт.	250	259	255	264	274
Картопля	176,7	167,9	153,7	146,0	137,0
Овочі та баштанні продовольчі культури	110,6	116,1	115,7	122,2	128,9
Хлібні продукти (хліб та макаронні вироби у перерахунку на борошно; крупи, борошно, бобові)	145,3	138,4	129,0	125,3	123,1
Фрукти, ягоди та виноград (без переробки на вино)	31,8	35,5	39,9	42,9	43,7
Цукор	35,8	37,1	37,1	39,3	35,4
Олія	11,3	12,5	12,4	13,6	13,7
Риба і рибопродукти	9,5	10,8	12,7	8,8	8,8

В області за останні роки спостерігається збільшення споживання населенням таких продуктів харчування, як м'ясо та м'ясопродукти, яйця, овочі та баштанні продовольчі культури, фрукти, ягоди та виноград, натомість зменшення споживання молока та молочних продуктів, картоплі, хлібних продуктів, риби та рибних продуктів.

Область забезпечує себе зерном у межах чотирьох місяців, майже повністю молоком, у достатній кількості – м'ясом та картоплею. Мукачівський, Ужгородський, Берегівський, Іршавський, Тячівський, Виноградівський та Хустський є районами, на

які припадає 78,3 % загальнообласного виробництва сільгосп-продукції [153, с. 27-28].

Вирощування таких технічних культур, як соняшник, є нетрадиційним видом діяльності в області. У 2010 р. питома вага соняшника у валовій продукції рослинництва становила лише 0,2 %, що пояснюється специфікою кліматичних умов та особливостями вирощування, яке вимагає значних затрат ручної праці. Соняшник вирощується у Берегівському, Виноградівському, Мукачівському, Ужгородському та Хустському районах [152, с. 22].

Розвиток виноградарства та вирощування плодоягідних культур у краї підтримується за рахунок землеробських традицій закарпатського селянина. Важливим є і той факт, що Закарпаття – один з регіонів, що володіє унікальними умовами для розвитку садівництва та виноградарства, можливостями виробництва високоякісної продукції виноробства. Вина та коньяки Закарпаття увійшли в каталоги кращих вин і коньяків держави, неодноразово отримували золоті медалі на міжнародних виставках-ярмарках [152, с. 23].

Гірська зона найбільш придатна для створення культурних кормових угідь, сіножатей та пасовищ, а вирощування продовольчих культур здійснюється в основному господарствами населення для власного споживання [110, с. 29].

Для кращого уявлення загальної ситуації в сільському господарстві області, слід проаналізувати виробництво валової продукції цієї галузі за період з 1990 по 2010 рр. Продукція оцінюється у порівняльних цінах, розрахованих як середньозважені ціни товарної та нетоварної частини продукції сільського господарства. За порівняльні ціни прийняті середні ціни 2005 р. (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

**Валова продукція сільського господарства в Закарпатській області
за період 1990-2010 рр. [161, с. 98]
(у порівняльних цінах 2005 р.; млн.грн.)**

	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010	Частка сектора в загальному обсязі, %	
								2009	2010
Господарства усіх категорій									
Продукція сільського господарства	2362,7	1880,6	1834,4	2103,1	2142,8	2215,0	2153,0	x	x
Продукція рослинництва	1017,5	810,1	807,4	965,7	1025,1	1091,5	1012,2	x	x
Продукція тваринництва	1345,2	1070,5	1027,0	1137,4	1117,7	1123,5	1140,8	x	x
Сільськогосподарські підприємства									
Продукція сільського господарства	1012,5	280,9	99,0	95,2	116,0	107,9	83,5	4,9	3,9
Продукція рослинництва	460,9	144,8	66,6	64,7	66,7	55,5	41,7	5,1	4,1
Продукція тваринництва	551,6	136,1	32,4	30,5	49,3	52,4	41,8	4,7	3,7
Господарства населення									
Продукція сільського господарства	1350,2	1599,7	1735,4	2007,9	2026,8	2107,1	2069,5	95,1	96,1
Продукція рослинництва	556,6	665,3	740,8	901,0	958,4	1036,0	970,5	49,2	46,9
Продукція тваринництва	793,6	934,4	994,6	1106,9	1068,4	1071,1	1099,0	50,8	53,1

Найбільший обсяг продукції сільського господарства в усіх категоріях господарств області було (табл. 2.7) вироблено ще за часів Радянського Союзу в 1990 р., і якщо у 2009 р. обсяг продукції рослинництва, хоч і не набагато, але перевищив показник 1990 р., то продукція тваринництва так і не досягла рівня виробництва 1990 р. Аналізуючи весь період з 1990 по 2010 рр., слід відмітити, що починаючи з 1990 р. спостерігається спад валової сільськогосподарської продукції, і тільки в 2005 р. відмічається поступове її збільшення. В 2010 р. відбулося незначне зменшення показника валової продукції сільського господарства порівняно з 2009 р., за винятком продукції тваринництва. Господарства населення забезпечують основну частку валової продукції сільського господарства області та поступово нарощують її виробництво. Така ситуація насамперед пояснюється здійсненою аграрною реформою в цілому та земельною реформою зокрема. Так, аграрне реформування як складова загальної економічної реформи при переході до ринкових відносин передбачало перерозподіл земель з одночасною їх передачею у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам та організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатокладної економіки, раціонального використання та охорони земель [140, с. 3]. Однак у процесі здійснення реформування аграрної сфери обсяги виробництва сільськогосподарської продукції продовжували знижуватися, доки 3 грудня 1999 р. не був прийнятий Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”. Цим указом було забезпечено всім членам колективних сільськогосподарських підприємств право вільного виходу із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів та інших суб’єктів господарювання, заснованих на приватній власності.

Після прийняття цього указу та створення нових господарських структур, було збільшено розмір землекористування в особистих селянських та фермерських господарствах, що в свою чергу призвело до поступового зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Господарства населення області (див. табл. 2.7) пра-

цюють більш ефективно, ніж сільськогосподарські підприємства. Так, якщо в останніх обсяги виробництва так і не досягли рівня виробництва 1990 р., то в господарствах населення цей показник набагато збільшився порівняно з 1990 р. В аграрному секторі було здійснено перерозподіл власності на землю на користь селянських особистих господарств, де виробляється близько 95,0 % валової продукції сільського господарства [156, с. 150].

Як зазначалось вище, ведення сільського господарства нерозривно пов'язано з наявністю та ефективністю використання аграрного ресурсного потенціалу, тому слід більш детально це проаналізувати. Земельні ресурси розглядаються як просторово-територіальний базис розвитку продуктивних сил і розселення, як головний засіб виробництва і предмет праці в сільському господарстві. Загальною земельною площею називають площу поверхні суші разом із внутрішніми водами, які знаходяться в межах кордону області. Більшу половину території області займають ліси, дві третини її — гірська місцевість, що зумовлює невисокий відсоток площ, придатних для сільськогосподарського виробництва. Область має найменшу по країні частку площі орних земель та ступінь освоєності, а також найнижчу ступінь розораності території, що становить відповідно 35,4 % та 15,7 % при 68,9 % і 53,8 % по країні [161, с. 106].

Найбільшу частку в загальній земельній площі Закарпатської області займають ліси та інші лісовкриті площі, а саме близько 57 %, та сільськогосподарські землі – 37,0 % (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Земельна площа в Закарпатській області за період 2006-2010 рр.

(тис.га)

	2006	2007	2008	2009	2010
Усього земель	1275,3	1275,3	1275,3	1275,3	1275,3
у тому числі					
Сільськогосподарські землі	472,4	471,7	471,7	471,0	470,4
Ліси та інші лісо вкриті площі	723,9	724,0	724,2	724,2	724,1
Забудовані землі	44,4	44,7	44,9	45,8	46,6
Відкриті заболочені землі	0,9	0,9	0,8	0,8	0,9
Відкриті землі без рослинного покриття	15,4	15,3	15,2	15,2	15,0
Води	18,3	18,4	18,5	18,3	18,3

**Джерело: [153, с.13]*

Сільськогосподарські угіддя являють собою земельні ділянки, що використовуються для одержання сільськогосподарської продукції. До них належать рілля, сади, виноградники, сіножаті, пасовища, багаторічні насадження. Структура сільськогосподарських угідь області в усіх категоріях господарств відображена на рис.

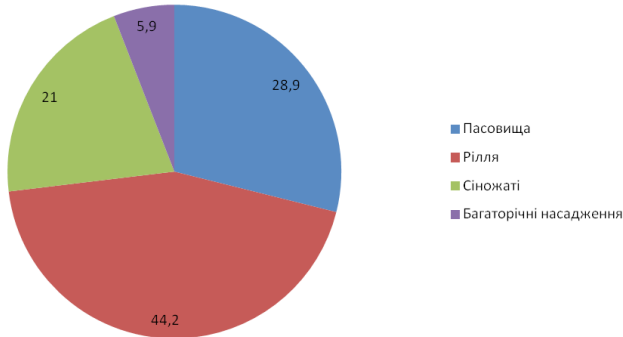

Рис. 2.2. Структура сільськогосподарських угідь в усіх категоріях господарств Закарпатської області на 1 січня 2011 р. (відсотків) [153, с. 96].

Найбільшу частку в структурі сільськогосподарських угідь займає рілля – 44,2 %, найменшу багаторічні насадження – 5,9 %. Частка пасовищ та сіножатей становить 28,9 % та 21 % відповідно.

Закарпатська область поділяється на низинну, передгірну і гірську зони, кожна з яких відрізняється кліматичними умовам, розмірами сільськогосподарських угідь та особливостями їх використання, що безпосередньо впливає на розвиток сільського господарства області. Тому слід більш детально проаналізувати наявність сільськогосподарських угідь у кожній із зон, а також у сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення (Додаток Ж). Згідно з даними додатку Ж, найбільша частка сільськогосподарських угідь, а саме 44,1 % зосереджена в низинній зоні, куди входять Берегівський, Виноградівський, Мукачівський та Ужгородський райони. У передгірній зоні, куди відносяться Іршавський, Свалявський, Тячівський та Хустський ра-

йони, знаходиться 29,7 % сільськогосподарських угідь. Найменша їх частка зосереджена в гірській зоні – 26,1 %, до якої належать Великоберезнянський, Воловецький, Міжгірський, Перечинський та Рахівський райони. Частка ріллі становить 66,9 %, 20,2 % та 12,9 % у низинній, передгірній та гірській зонах відповідно.

За роки незалежності України змінилося співвідношення площі сільськогосподарських угідь на користь господарств населення, розмір землеволодіння яких на сьогодні майже у 7 разів більший, ніж сільськогосподарських підприємств. Так, частка сільськогосподарських угідь, що використовується сільськогосподарськими підприємствами області, становить 11,7 %. З них 84,8 % – у сільськогосподарських підприємствах низинної зони, 14,0 % – передгірної та 1,2 % – гірської зон. Щодо угідь, які є у володінні господарств населення області, то цей показник становить 78,1 %, з яких 40,8 % – у низинній, 31,4 % у передгірній та 27,8 – у гірській зонах.

Отже, найбільші перспективи для розвитку аграрного сектору регіону має низинна природноекономічна зона, де зосереджені найбільші площі сільськогосподарських угідь, в тому числі ріллі. Найменші перспективи у гірській зоні, оскільки тут істотна обмеженість орних земель, низька їх родючість та короткий вегетаційний період (90-210 днів).

За якісними характеристиками ресурсний потенціал сільськогосподарських угідь та ріллі Закарпаття також значно менший, ніж в Україні в цілому, оскільки в регіоні відсутні чорноземи і більшість ґрунтів окислені. Ґрунти регіону оцінюються як середньородючі з неглибоким гумусовим горизонтом та високою кислотністю [156, с. 151].

Значним є ресурсний потенціал полонинських та лісових угідь, що збільшує можливості для нарощування виробництва екологічно чистої тваринницької продукції. Посилюють ресурсний потенціал сіножаті та пасовища на території лісового фонду Закарпаття. Згідно із Зведеним проектом організації і розвитку лісового господарства Закарпатського обласного управління лісового господарства, на його території нараховується 4,3 тис. га сіножатей та 2,9 тис. га пасовищ.

Специфіка розташування областей Українських Карпат, в тому числі й Закарпатської, викликає необхідність залучення у сільськогосподарській обіг неякісних земель, освоєння яких потребує додаткових, передусім фінансових витрат, і призводить до негативних тенденцій щодо формування ефективної структури аграрного ресурсного потенціалу.

Необхідним є інтенсифікація використання полонинських, лісових угідь і природно-ресурсної бази лісового комплексу. На зростання можливостей збільшення виробництва сільськогосподарської продукції в горах неабиякий вплив має використання полонинських і лісових угідь. Щодо полонинських угідь, то лише в Закарпатській області їх налічується 39 тис. придатних до використання. Дослідження підтверджують, що в 1941 р. на полонинах області вже випасалося 103,5 тис. голів худоби, або на той час 24,3 % всієї домашньої худоби населення краю. За даними статистики, на 1 січня 2011 р. в усіх категоріях господарств гірської підзони утримувалося 40923 голів великої рогатої худоби та 41853 голів овець та кіз [153, с. 32]. Практично все назване поголів'я, яке налічується в господарствах гірських районів області, має змогу протягом 100-115 днів у році випасатися на полонинах, а це вагомий резерв виробництва тваринницької продукції в горах. Слід, однак, зауважити, що значна частина полонинських угідь занедбана. За роки реформування колективних сільськогосподарських підприємств за полонинами немає потрібного догляду. Для приведення їх у належний порядок необхідні певні капіталовкладення і апарат управління, який би займався відтворенням продуктивності пасовищ та їхнім утриманням [42, с. 12].

Отже, в гірській природноекономічній зоні Закарпатської області в наявності найбільша питома частка сіножатей, пасовищ, а також полонин, що створює сприятливі умови для розвитку тваринництва м'ясного напрямку та виробництва екологічно чистої продукції і її переробки на підприємствах харчової промисловості. Тут же зосереджені найбільші експлуатаційні запаси лісових, грибних і ягідних ресурсів, мінеральних і прісних вод, які є важливою сировинною базою для переробних підприємств Закарпатської області.

Аналізована область належить до екологічно чистих областей України. Райони, особливо гірські і передгірні, менш насичені крупними промисловими підприємствами, в них практично відсутні шкідливі виробництва, вони мають обмежену порізаність автострадами, невисоку розораність сільгоспугідь і є менш забрудненими. Природа Українських Карпат порівняно з іншими регіонами країни зазнала менших втрат, у багатьох місцях зберегла свій первісний стан, і це дуже важливо для вирощування, заготівлі і переробки екологічно чистої продукції. Постає завдання переорієнтації аграрного виробництва з техногенних напрямів інтенсифікації на екологічно-, економічно- та соціально ефективні системи [1, с. 37].

В умовах подальшого реформування земельних відносин важливим є підвищення народногосподарської ефективності використання земельних ресурсів. Кризову екологічну ситуацію в Закарпатті, порушення принципів раціонального природокористування спричинили катастрофічні повені у листопаді 1998 та березні 2001 р., внаслідок яких збитки в аграрному секторі області сягнули 7,5 млн.грн., рекультиватії підлягали понад 100,0 тис. га сільськогосподарських угідь. Велика розораність останніх, деградація ґрунтового покриву та змив найбільш родючого його шару суттєве зменшення внесення органічних і мінеральних добрив, відсутність засобів хімічної меліорації ґрунтів у процесі вирощування сільгоспкультур є значними стримуючими факторами нарощування виробництва сільськогосподарської продукції в області.

Нині конкурентними перевагами прийнято вважати велику площу землі, придатної для обробки, достатні водні ресурси, вдале географічне місцезнаходження щодо основних ринків споживання продукції [54, с. 64]. Але, з іншого боку, можна помітити, що боротьба за світові ресурси, такі, як земля, дедалі загострюється. Тому розроблення адекватної та загальноприйнятної політики регулювання й розподілу ресурсів за активної участі саме держави як представника інтересів усього народу має стати пріоритетною.

Сільськогосподарське виробництво не може бути ефективним без розвинутої матеріально-технічної бази, яка забезпечує належний технологічний рівень. Основні засоби є і залишатимуть-

ся основою розвитку продуктивних сил сільського господарства, забезпечуючи певний рівень виробництва та продуктивності праці. Наявність основних засобів у сільському господарстві Закарпатської області відображена в табл. 2.9.

Таблиця 2.9

Основні засоби за видами економічної діяльності в Закарпатській області за період 2000-2010 рр. [161, с. 80]

(у фактичних цінах на кінець року; млн.грн.)

	2000	2005	2008	2009	2010
Усього	11463	17027	38069	50544	86774
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	1040	1110	961	950	1122
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги, включаючи довгострокові біологічні активи тваринництва та рослинництва	998	1041	875	863	1020
Лісове господарство та пов'язані з ним послуги	42	69	86	87	102
Рибальство, рибництво	4	3	4	4	6
Промисловість	2655	3616	5519	6743	7566
Добувна промисловість	143	207	272	335	342
Переробна промисловість	1955	2617	4271	5200	5854
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	557	792	976	1208	1370
Будівництво	186	578	802	1067	1161
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	425	428	869	1057	950
Діяльність готелів та ресторанів	78	119	195	196	295
Діяльність транспорту та зв'язку	2967	4196	12903	21424	53673
Фінансова діяльність	56	157	427	382	389
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	2306	4281	12681	14392	16419
Державне управління	481	506	787	901	955
Освіта	693	933	1105	1287	1414
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	345	593	911	1077	1263
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	227	281	359	374	443

Вартість основних засобів у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві (табл. 2.9) у 2010 р. збільшилась

порівняно з 2009 р., однак їх частка у загальній вартості основних засобів за всіма видами економічної діяльності у 2010 р. становить лише 1,3 %, тоді як у 2009 році цей показник сягав 1,9 %. Зазначений показник постійно змінювався за період 2000-2010 рр. Так, якщо з 2000 по 2005 рр. вартість основних засобів у сільському господарстві дещо збільшилась, то вже з 2005 по 2008 рр. відбулось значне зменшення цього показника.

Встановлено, що зниження вартості основних засобів у сільському господарстві Закарпатської області спричинено низкою факторів, серед яких: призупинення залучення інвестицій в розвиток галузі як з боку приватних інвесторів, так і з боку держави, велика фізична та моральна зношеність основних засобів на підприємствах і неможливість їх оновлення через незадовільний фінансовий стан більшості сільськогосподарських підприємств області.

Активна частина основних засобів (засоби праці), яка є основним елементом у їх складі, прямо впливає на виробничий процес та рівень виробництва сільськогосподарської продукції. Засоби праці, які активно використовуються на підприємствах, більш швидко зношуються та потребують заміни вже через 4-5 років. В табл. 2.10 наведено дані щодо наявності основних видів техніки, що є активною частиною основних засобів, у сільськогосподарських підприємствах Закарпатської області за період 2000-2010 рр.

Таблиця 2.10

Наявність сільськогосподарської техніки у сільськогосподарських підприємствах Закарпатської області за період 2000-2010 рр.

[161, с.105]

(на кінець року; од.)

	2000	2005	2008	2009	2010
Трактори	2912	1750	1284	1124	682
Зернозбиральні комбайни	432	344	255	236	176

Показник наявності таких основних видів техніки (табл. 2.10), як трактори та зернозбиральні комбайни, які найбільш активно використовуються у сільськогосподарських підприємствах, у 2000-2010 рр. постійно знижувався. Більше того, в Україні навантаженість ріллі на трактор у 4 рази вища ніж у США, у 9 разів – ніж у Великобританії, у 10 – ніж у Франції та у 24 рази порівняно з Ні-

меччиною. Навантаженість на зернозбиральний комбайн в Україні у 3,5-6,8 раза більша, ніж у високорозвинутих країнах світу. Слід відмітити, що фактичні строки експлуатації більшості основних засобів в нашій країні у 2-2,5 раза перевищують нормативні [77, с.16].

За останні роки намітилася тенденція до скорочення обсягів фінансування оновлення ресурсів у господарствах усіх форм власності, особливо у сільських місцевостях, де майже припинені процеси відтворення та оновлення матеріально-технічної бази. Тому доцільно більш детально проаналізувати вартість введених у дію нових основних засобів у сільському господарстві області за період 2000-2010 рр. (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Вартість введених у дію нових основних засобів за видами економічної діяльності в Закарпатській області за період 2000-2010 рр. [161, с.82]

(у фактичних цінах на кінець року; млн.грн.)

	2000	2005	2008	2009	2010
Усього	304	861	3286	1452	2069
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	20	58	87	63	80
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги включаючи довгострокові біологічні активи тваринництва та рослинництва	16	56	62	58	74
Лісове господарство та пов'язані з ним послуги	4	2	25	5	6
Рибальство, рибництво	0	0	0	0	1
Промисловість	79	216	520	407	423
Добувна промисловість	3	6	8	2	6
Переробна промисловість	66	183	417	291	291
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	10	27	95	114	126
Будівництво	0	30	130	26	139
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	14	40	127	28	91
Діяльність готелів та ресторанів	1	11	8	5	6
Діяльність транспорту та зв'язку	60	194	877	218	183
Фінансова діяльність	9	29	59	59	30
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	106	195	1162	359	818
Державне управління	7	37	120	78	50
Освіта	3	24	81	95	71
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	4	20	90	94	81
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	1	7	24	15	28

Частка вартості введених в дію (табл. 2.11) основних засобів у сільському господарстві, мисливстві та пов'язаних з ними послугах у 2010 р. є мізерною і становить 3,9 % від загальної суми, незважаючи на значимість цієї галузі в економіці області. З року в рік, як свідчить аналіз за період з 2000 по 2010 рр., цей показник коливається то в бік збільшення, то зменшення.

Для поліпшення ситуації та вирішення ряду проблем необхідним є залучення інвестицій як внутрішніх, так і зовнішніх, а також підтримка та значна фінансова допомога держави. Так, незважаючи на те, що питома вага інвестицій в основний капітал сільського господарства області у 2009 р. зросла до 3 % і є найбільшою за період 2006-2010 рр., сума у 57,1 млн.грн. є мізерною для вирішення основних проблем галузі. У 2010 р. помітною є спадна тенденція (до 1,8 %) стосовно аналізованого показника (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

**Інвестиції в основний капітал за видами економічної діяльності в
Закарпатській області за період 2006-2010 рр. [153, с.47]
(у фактичних цінах; млн.грн.)**

	2006	2007	2008	2009	2010
Усього	2018,5	2641,7	3303,5	1914,7	2363,6
Сільське господарство	24,2	38,6	39,4	57,1	42,9
Частка у загальному обсязі, %	1,2	1,5	1,2	3,0	1,8

Із загальної суми вкладених за 2010 р. коштів 11 % припадає на фінансування із державного бюджету. Інвестиції використано на посадку садів, виноградників та інших багаторічних насаджень (23,0 %), на придбання машин та обладнання (53,1 %), на виконання будівельно-монтажних робіт (23,9 %) [153, с. 47]. Щодо прямих іноземних інвестицій в сільське господарство області, то, попри зростання цього показника за період 2009-2011 рр., їх частка є незначною, становлячи 0,7 % від загального обсягу інвестицій у 2011р. (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

**Прямі іноземні інвестиції в економіку Закарпатської області
за період 2007-2011 рр. [153, с. 47]
(на початок року; тис.дол.США)**

	2007	2008	2009	2010	2011
Усього	295030	345329	356377	363702	362594
Сільське господарство	1511	1670	1631	2438	2653
Частка у загальному обсязі, %	0,5	0,5	0,5	0,7	0,7

Отже, ще рано говорити про вихід галузі на належний рівень функціонування, оскільки незадовільний фінансовий стан більшості сільсько-господарських виробників не дозволяє їм вирішити ряд господарських проблем, обсяг державного фінансування та залучення іноземних інвестицій є незначним.

Важливою складовою аграрного ресурсного потенціалу є трудові ресурси, які є масою живої праці, інтеграційними трудовими можливостями працездатного населення, реально здатними до відтворення. Як економічна категорія, трудові ресурси виражають відносини розширеного відтворення фізичних і розумових здібностей, знань, навичок та інших якостей людей, необхідних їм для роботи в народному господарстві, всебічного розвитку працівників у процесі суспільного виробництва [180, с. 20].

Зайнятість у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві Закарпатської області за період 2006-2010 рр. подана у табл. 2.14.

Таблиця 2.14

**Зайнятість у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві Закарпатської області за період 2006-2010 рр. [153, с.18]
(тис. осіб)**

	2006	2007	2008	2009	2010
Зайняті в усіх сферах економічної діяльності	543,3	547,6	552,2	524,7	531,8
Зайняті у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві з них	148,4	144,4	139,5	122,6	123,9
наймані працівники підприємств-суб'єктів підприємницької діяльності у господарствах населення	7,7	7,7	8,0	7,5	6,7
у фермерських господарствах	133,0	129,0	127,9	111,6	114,0
у фізичних осіб (включаючи роботодавців)	3,0	2,1	2,0	2,3	1,9
	0,7	1,0	1,2	1,2	1,3

У сфері сільського господарства, мисливства та лісового господарства (табл. 2.14) у 2010 р. працювало 123,9 тис. осіб, або 23,3 % працездатного населення, причому кількість осіб, зайнятих у зазначеній галузі, починаючи з 2006 і по 2009 рр., постійно знижувалася. Тільки у 2010 р. відбулось незначне підвищення цього показника. У господарствах населення зайнято 114,0 тис. осіб, або 92%. Кількість найманих працівників підприємств-суб'єктів підприємницької діяльності значно скоротилась у 2010 році (6,7 тис. осіб) порівняно з 2008 р. (8,0 тис. осіб) і становить 5,4 % від загальної кількості зайнятих в аграрній сфері. Найменша кількість зайнятих зосереджена у фермерських господарствах та у фізичних осіб, де зазначений показник у 2010 р. становив відповідно 1,5 % та 1 % до загальної кількості зайнятих у сільському господарстві області.

Існуюча напруга у відтворенні і використанні демографічно-трудового потенціалу передбачає необхідність розроблення механізму посилення привабливості трудової діяльності, особливо молоді, в сільській місцевості шляхом розвитку об'єктів сільської промисловості, підприємництва і бізнесу, створення і розвитку спільних підприємств з виробництва і переробки сільськогосподарської продукції, дорадчих служб, сервісного обслуговування аграрних підприємств і сільського населення, інтенсифікації функціонування туристично-оздоровчої сфери та закладів соціальної інфраструктури на селі. Важливим у справі ліквідації безробіття в аграрному секторі Закарпатської області є визначення пріоритетів структурних перетворень сфери сільської зайнятості шляхом селекційної підтримки трудомістких галузей сільського господарства: виноградарства, садівництва, тютюнництва, тваринництва.

Слід також відзначити, що вирішальний вплив на розвиток соціальних ресурсів Закарпатської області та реалізацію їх потенціалу здійснює ринок праці, сфера зайнятості, розвиток підприємництва та інноваційно-інвестиційна складова. Одним з основних показників, які характеризують ефективність функціонування локальних ринків праці, є співвідношення попиту і пропозиції праці. Ці показники значною мірою характеризують місткість субрегіональних ринків праці, динаміку розвитку сфери її докладання,

інтенсивність розвитку нових форм підприємницької діяльності тощо.

Пропозиція праці в прикордонних районах краю формується за рахунок:

- осіб, які вступають у працездатний вік, тобто молоді, що вперше входить до складу робочої сили;
- вивільнених працівників з підприємств і організацій;
- тимчасово незайнятого населення (так зване фрикційне безробіття);
- трудових мігрантів, що прибули на постійне місце проживання;
- громадян пенсійного віку, які виявили бажання продовжити активну трудову діяльність.

Наведена структуризація сукупної пропозиції праці обумовлена різними стартовими можливостями включення населення у сферу трудової діяльності, мотивацією трудової діяльності, рівнем конкурентоздатності, освітньо-кваліфікаційними параметрами, станом здоров'я, що повинно бути враховано при розробленні просторових регіональних програм зайнятості та ринку праці.

Попит на робочу силу формується під впливом динаміки створення нових робочих місць, розвитку нових форм господарювання, інтенсивності інвестиційних процесів. На обсяги попиту на працю в прикордонних районах Закарпатської області певний вплив має функціонування і розвиток спільних підприємств із зарубіжними партнерами [149, с. 94].

Реалізовані програми і позитивні зрушення в економічному розвитку країни і області, досягнення певної стабілізації поки що не усунули диспропорції в рівні економічного розвитку в містах і сільській місцевості, що неминуче відбивається на рівні життя міського та сільського населення. Існуюча ситуація вимагає диференційованого підходу до розробки цільових комплексних програм розвитку сільських територій, стимулювання нових організаційних форм господарювання на селі, формування ефективної фінансово-кредитної та податкової політики, спрямованої на розвиток сільської економіки.

Необхідно відмітити, що в період ринкових трансформацій аграрної сфери істотних втрат зазнала сільська соціальна інфра-

структура, що теж створює чималі труднощі для господарюючих суб'єктів та ведення сільського господарства. Зокрема, погіршилась якість дорожньо-транспортної мережі, не зростає кількість сіл, оснащених водопроводом і каналізацією, відбувається старіння житлового фонду, зменшується кількість закладів соціально-культурного призначення.

Підтримка сільських територій має стати одним з найважливіших завдань у розвитку аграрної сфери, над яким держава має активно працювати, адже зазначена підтримка сільських територій є опосередкованою підтримкою сільського господарства, оскільки поліпшує природно- і трудові ресурсні, а також соціальні та інфраструктурні умови його функціонування і розвитку. Як зазначають Г.М. Підлісецький та М.І. Толкач, “основною метою Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. є конкурентоспроможність аграрного виробництва на внутрішньому й зовнішньому ринках, гарантування продовольчої безпеки, забезпечення життєздатності сільського населення, підвищення добробуту селян. Розв'язання цих проблем пов'язано з нарощуванням ресурсного потенціалу та ефективним його використанням” [99, с. 65].

Державна аграрна політика, успішне завершення аграрної, і в тому числі земельної реформи в Україні передбачають удосконалення міжгалузевих економічних відносин та формування ресурсного потенціалу в межах національного агропромислового комплексу з урахуванням його структури. В цьому контексті агропромисловий комплекс у процесі прогнозного планування і формування ресурсного потенціалу має розглядатися в якості єдиної цілої, інтегрованої природоекономічної системи, зокрема в розрізі окремих його сфер і виробничих ланок. Значну роль у розвитку ресурсного потенціалу і сфери АПК відіграють кошти бюджету. Тому на формування ресурсного потенціалу аграрних підприємств, оптимальне функціонування ресурсів усіх сфер АПК, подальше їх високоефективне використання значний вплив має бюджетно-фінансове забезпечення [71, с. 287].

Названі чинники, у поєднанні із забезпеченням відповідними матеріально-технічними ресурсами, відтворенням усіх складо-

вих ресурсного потенціалу, сприятимуть створенню нетрадиційних робочих місць і зайнятості населення, викличуть кумулятивний ефект досягнення високого рівня ефективності аграрного виробництва і праці.

Доведено, що в сучасних умовах ринкових відносин, розвитку нових форм господарювання в аграрному секторі, незалежно від форм власності на засоби виробництва, структуру аграрного ресурсного потенціалу визначає не співвідношення фізичних обсягів наявних (використовуваних) ресурсів, а частка їх інтегральних властивостей у сукупній величині потенціалу як окремих господарств, так і галузі в цілому.

Трансформація системи економічних відносин в аграрній сфері істотним чином вплинула на формування ринку матеріально-технічних ресурсів, корінним чином змінюються способи розподілу ресурсів, мотивація суб'єктів, цілі і засоби економічного розвитку. Сучасний стан ресурсного забезпечення аграрної сфери Закарпатської області характеризується прогресуючою деградацією аграрного ресурсного потенціалу, падінням рівня споживання і ефективності використання матеріально-технічних ресурсів. Ринки ресурсів залишаються непрозорими, не функціонують легальні посередницькі механізми, недостатнім є діяльність управлінських структур у визначенні пріоритетних напрямів розвитку агропромислового комплексу.

Важливою є екологізація використання аграрного ресурсного потенціалу через впровадження технічних, технологічних, управлінських, економічних та інших рішень, що формують такий розвиток продовольчого комплексу, який забезпечує відтворення, раціональне використання всіх видів ресурсів, охорону навколишнього природного середовища, а також сприяє нормальному відтворенню життєдіяльності і працездатності населення.

2.3. Особливості використання ресурсного потенціалу різноукладних аграрних формувань регіону

Перед незалежною Україною постало питання переходу економіки країни до ринкових відносин, що включало й реформування аграрного сектора. Зокрема, були прийняті Закони України: “Про підприємництво” (1991 р.), “Про підприємства в Україні” (1991 р.), “Про господарські товариства” (1991 р.), “Про приватизацію майна державних підприємств” (1992 р.) тощо. Основними правовими актами, де відображалась ідеологія та механізми здійснення аграрної реформи, стали: Постанова Верховної Ради України “Про земельну реформу”, згідно з якою всі землі України з березня 1991 р. оголошувались об’єктом земельної реформи; Закон України “Про форми власності на землю” (1992 р.), де поряд із державною формою власності на землю запропоновано колективну і приватну, які є рівноправними; Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” (1994 р.). Основним завданням аграрної реформи було здійснення перерозподілу земель з їх передачею у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам та організаціям і здійснення інвентаризації земель всіх категорій і реєстрацію громадян, які бажають створити селянські (фермерські) господарства, розширити особисте господарство, займатись індивідуальним садівництвом, одержати в користування земельні ділянки для городництва, сінокошіння та випасання худоби [140, с. 3].

Слід відмітити, що значна роль при реформуванні відводилась створенню та розвитку фермерських господарств. Після Указу Президента України “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (1995 р.), розпочалось активне паювання земель та визначення розміру земельної частки у колективній власності на землю. Землі колишніх колгоспів та радгоспів перейшли у власність їх працівників.

Значно призупинив розвиток господарських формувань ринкового типу, що в свою чергу, негативно позначилось на обсягах

сільськогосподарського виробництва, Закон України “Про оренду землі” (1998 р.), в якому не передбачалась оренда земельних часток. Тільки після прийняття Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” (1999 р.) став можливим вільний вихід всіх членів колективних сільськогосподарських підприємств із земельними частками і майновими паями і створення на їх основі приватних або приватно-орендних підприємств, господарських товариств, фермерських господарств та інших суб’єктів господарювання. Також передбачалась оренда земельних часток та майнових паїв у групи власників цих паїв, що відіграло важливу роль у створенні нових аграрних формувань.

Отже, внаслідок аграрної реформи відбулось запровадження приватної власності на землю; роздержавлення земель з їх передачею у власність колективних сільськогосподарських підприємств та громадян; здійснено розпаювання земель колективних сільськогосподарських підприємств між працівниками та пенсіонерами; відбулась заміна раніше домінуючої колгоспно-радгоспної форми господарювання на нові форми, засновані на рівноправній основі та побудовані на приватній власності на землю; були створені та набули подальшого розвитку форми господарювання, побудовані на основі індивідуальної або сімейної організації праці, такі, як особисті селянські господарства, фермерські господарства.

У результаті здійснюваної аграрної та її основної складової – земельної реформи та реорганізації у сільськогосподарському виробництві на 1 січня 2011 р. у Закарпатській області функціонувало 1756 сільськогосподарських підприємств, з яких 67 – великі товаровиробники. Здійснювало свою діяльність 1606 фермерських господарств. На них припадає 2,7 % сільськогосподарських угідь, вони виробляють 1,6 % валової продукції сільського господарства. Кількість господарств населення становить 244,4 тис., на які припадає 78,0 % сільськогосподарських угідь, ними виробляється 96,1 % валової продукції сільського господарства [153, с. 3].

Сільськогосподарське підприємство – це самостійний статутний об’єкт, який має право юридичної особи та здійснює виробничу діяльність у галузі сільського господарства з метою одержання відповідного прибутку (доходу) [161, с. 93]. Господар-

ства населення являють собою домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До цієї категорії віднесені також фізичні особи-підприємці, які провадять свою діяльність у галузі сільського господарства.

Отже, за два останніх роки практично стабілізувалися показники кількості виробників сільськогосподарської продукції (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Кількість виробників сільськогосподарської продукції в Закарпатській області*

Виробники сільськогосподарської продукції	1991	1996	2001	2006	2009	2010	2011
Сільськогосподарські підприємства, од.	444	1463	1803	1621	1807	1771	1756
з них фермерські господарства	-	1054	1459	1447	1652	1616	1606
Господарства населення, тис.	258,9	298,7	294,9	295,8	238,2	244,4	244,4
Власники землі в колективних та індивідуальних садах і городах, тис. осіб	25,8	65,5	66,9	63,8	55,1	54,5	53,7

*Джерело: [161, с. 104].

За період кризових 2009-2010 рр. на 5 од. зменшилася кількість реформованих сільськогосподарських утворень та на 46 фермерських господарств. Практично стабільною є кількість господарств населення. Слід додати, що не справдилися прогнози владних і управлінських структур щодо можливості зростання в перспективі фермерських утворень в процесі поглибленого реформування аграрної сфери області. Очевидно, така ситуація є наслідком послабленої уваги держави до розгортання фермерського господарювання в регіонах.

У 2010 р. найбільша кількість сільськогосподарських підприємств була зосереджена в Ужгородському (29), Мукачівському (35), Берегівському (32) та Виноградівському (15) районах, які входять до низинної зони Закарпатської області, що є закономірним, оскільки тут найкращі природно-кліматичні умови для ведення сільського господарства. Найменша кількість таких підприємств знаходиться в районах – Воловецький, Міжгірський, Великоберезнянський та Перечинський, що належать до гірської зони області, де умови важко назвати сприятливими для ведення сільського господарства (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

Кількість виробників сільськогосподарської продукції по районах Закарпатської області за період 2006-2010 рр. [153, с. 17]

	Сільськогосподарські підприємства (без фермерських господарств), од.					Господарства населення, тис.				
	2006	2007	2008	2009	2010	2006	2007	2008	2009	2010
По області	299	179	156	155	150	298,2	244,4	238,2	244,4	244,4
Берегівський	57	29	28	35	32	18,4	18,3	17,6	18,2	17,6
Великоберезнянський	2	2	1	1	2	6,6	6,5	6,4	6,3	6,3
Виноградівський	30	18	18	16	15	23,3	23,3	22,3	23,3	23,3
Воловецький	2	1	–	1	–	5,8	5,7	5,5	5,7	5,7
Іршавський	24	18	12	12	12	26,4	26,5	25,6	26,6	26,6
Міжгірський	6	1	–	–	1	13,8	13,9	13,5	13,9	13,9
Мукачівський	41	44	37	30	35	25,8	25,6	25,6	25,7	25,7
Перечинський	3	3	2	2	2	7,5	7,5	7,1	7,5	7,5
Рахівський	13	6	6	6	6	18,9	19,1	18,9	19,2	19,1
Свалявський	3	7	5	4	4	9,8	10,0	10,0	10,1	10,1
Тячівський	23	5	7	4	4	39,1	39,4	39,1	40,0	40,4
Ужгородський	56	32	30	34	29	20,8	21,0	19,6	20,1	20,2
Хустський	43	13	10	10	10	27,7	27,6	27,0	27,8	28,0

Серед сільськогосподарських підприємств області більшу частку займають недержавні підприємства, кількість яких з року в рік змінюється то в сторону збільшення, то зменшення; станом на 1 січня 2011 р. їх частка становила 99 % до загальної кількості

ті підприємств. Частка державних сільськогосподарських підприємств з 2001 р. має тенденцію до зменшення і на 1 січня 2011 р. становить лише 1% до загальної кількості. Станом на 1 січня 2011 р. кількість фермерських господарств становила 1606 од., що на 10 од. менше, ніж у 2010 р. (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання в Закарпатській області за період 2001-2011рр. [161, с.104] (на 1 січня відповідного року; од.)

	2001	2006	2009	2010	2011
Сільськогосподарські підприємства	1803	1621	1807	1771	1756
у тому числі:					
державні	40	16	15	15	15
недержавні	1763	1605	1792	1756	1741
з них:					
господарські товариства	164	95	103	103	99
кооперативи	30	4	7	7	6
підсобні та інші сільськогосподарські підприємства (колективні, міжгосподарські, підсобні господарства, інші несільськогосподарські підприємства, установи та інші)	96	47	12	12	13
приватні(приватно-орендні) підприємства	14	12	18	18	17
фермерські господарства	1459	1447	1652	1616	1606

Основну частку сільськогосподарських підприємств становлять недержавні підприємства (табл. 2.17), з яких найбільша кількість у фермерському господарюванні. Розподіл сільськогосподарських угідь області за корис-тувачами за період 2007-2011 рр. подано в табл. 2.18.

Найбільша кількість сільськогосподарських угідь (табл. 2.18), в тому числі ріллі, знаходиться у господарствах населення (у 2010 р. 78,0 % та 80 % відповідно від загальної кількості сільськогосподарських угідь області). У сільськогосподарських підприємствах, без врахування фермерських господарств, частка угідь та ріллі, що використовувались ними у 2010 р., становила 9,0 % та 12 % відповідно від загальної кількості сільськогосподарських угідь області. На фермерські господарства припадає 2,7 % сільськогосподарських угідь та 5,1 % ріллі.

Таблиця 2.18

Розподіл сільськогосподарських угідь області за користувачами Закарпатської області за період 2007-2011 рр. [153, с.14]

(на 1 січня відповідного року; тис.га)

	2007	2008	2009	2010	2011
	Сільськогосподарські угіддя, всього				
Усі категорії господарств	453,5	453,2	453,2	452,6	452,0
Сільськогосподарські підприємства	60,7	59,0	58,2	55,7	52,8
з них фермерські господарства	11,6	12,2	12,2	12,0	12,3
Господарства населення	349,8	351,5	350,0	350,8	352,7
Землі інших категорій	43,0	42,7	45,0	46,1	46,5
З них рілля					
Усі категорії господарств	200,5	200,4	200,6	200,2	199,9
Сільськогосподарські підприємства	38,2	36,9	36,8	35,7	34,0
з них фермерські господарства	9,8	9,9	10,1	10,0	10,1
Господарства населення	157,4	159,1	158,8	158,9	160,1
Землі інших категорій	4,9	4,4	5,0	5,6	5,8

Несприятливою для ведення сільського господарства є ситуація, що склалась на сільськогосподарських підприємствах Закарпатської області, на відміну від господарств населення, де становище є більш стабільним. Майже у всіх районах області (див. табл. 2.16) помітна тенденція до зменшення кількості підприємств за період 2009-2011 рр. Причиною цього є незадовільний фінансовий стан більшості сільськогосподарських підприємств, які сьогодні намагаються в умовах ринку вижити. Основні фінансово-економічні показники діяльності сільськогосподарських підприємств Закарпатської області за період 2006-2010 рр. подані у табл. 2.19.

Кількість збиткових сільськогосподарських підприємств у 2010 р. (табл. 2.19) збільшилась на 42 % порівняно з 2006 р. і становила 45,8 % до загальної кількості підприємств. З 2008 р. фінансово-господарська діяльність підприємств почала ставати збитковою. В 2010 р. рівень збитковості сільськогосподарських підприємств Закарпатської області становив -11,7 % і досяг свого максимального значення за весь аналізований період.

Кардинально різною є ситуація щодо реалізації продукції рослинництва та тваринництва. Так, якщо реалізація першої до 2010 р. була рентабельною, то реалізація продукції тваринництва є збитковою за весь аналізований період.

Таблиця 2.19

Основні фінансово-економічні показники діяльності сільськогосподарських підприємств у Закарпатській області за період 2006-2010 рр. [153, с. 11]

	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість сільськогосподарських підприємств, од.	101	64	67	68	59
<i>Збиткові підприємства</i>					
кількість, од.	19	30	35	33	27
питома вага в загальній кількості, %	18,8	46,9	52,2	48,5	45,8
Фінансовий результат від сільськогосподарської діяльності, прибуток, збиток (-), млн. грн.	6,5	1,3	-2,7	-13,2	-10,4
Рівень рентабельності, збитковості (-) фінансово-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств, %					
Рівень рентабельності, збитковості(-) реалізації, %					
продукції сільського господарства	-4,0	1,2	-4,5	-11,1	-13,3
продукції рослинництва	3,2	16,2	0,2	4,5	-11,3
продукції тваринництва	-13,3	-19,9	-9,4	-24,1	-15,7

Стосовно основних економічних показників діяльності сільськогосподарських підприємств по районах Закарпатської області, то слід відмітити, що у 2009 році діяльність сільськогосподарських підприємств у всіх районах області була збитковою, а в 2010 фінансово-господарська діяльність була рентабельною лише у Виноградівському районі (табл. 2.20).

Основними причинами такого незадовільного стану є нераціональне використання ресурсів у сфері сільського господарства та недостатність державної підтримки і бюджетного фінансування цієї галузі, а також фінансово-економічна криза 2008-2009 рр.

Перед підприємствами гостро стоїть проблема нагромадження власного капіталу та залучення його ззовні для оновлення матеріально-технічної бази. Невирішеними є проблеми залучення довгострокових позичок у комерційних банків, отримання їх за пільговими ставками або з відстрочкою платежу, налагодження системи страхування сільськогосподарської діяльності тощо.

Таблиця 2.20

Основні економічні показники діяльності сільськогосподарських підприємств у розрізі районів Закарпатської області [153, с.12]

Райони	Кількість сільськогосподарських підприємств, од				Фінансовий результат від сільськогосподарської діяльності, прибуток, збиток (-), тис.грн.		Рівень рентабельності, збитковості (-) фінансово-господарської діяльності, відсотків	
	усього		з них збиткових		2009	2010	2009	2010
	2009	2010	2009	2010				
По області	68	59	33	27	-13197,2	-10448,2	-10,9	-11,7
Берегівський	13	11	6	5	-163,7	-5383,7	-0,8	-23,4
Великобerezнянський	-	-	-	-	-	-	-	-
Виноградівський	9	8	5	3	-768,4	717,3	-12,4	9,3
Воловецький	-	-	-	-	-	-	-	-
Іршавський	7	4	2	3	-133,9	-436,8	-12,0	-58,1
Міжгірський	-	-	-	-	-	-	-	-
Мукачівський	17	17	12	10	-1788,7	-3951,4	-9,9	-15,0
Перечинський	-	-	-	-	-	-	-	-
Рахівський	-	-	-	-	-	-	-	-
Свалявський	1	1	1	1	1	1	1	1
Тячівський	1	1	1	1	1	1	1	1
Ужгородський	16	12	7	6	-10984,1	-2075,3	-16,6	-8,9
Хустський	3	1	1	1	1	1	1	1

¹ Інформація конфіденційна відповідно до Закону України «Про державну статистику».

Технічне забезпечення сільського господарства Закарпатської області на низькому рівні, технологічні операції виконуються технічними засобами, які зношені на 80-90 %, що призводить до деіндустріалізації та переходу до ручної праці. Застаріла техніка, що також потребує значного фінансування для підтримання її в робочому стані, безперечно, теж впливає на якість виконуваних робіт. Так, більшість сільськогосподарських підприємств не можуть ефективно виконувати роботу, що призводить до втрат значних обсягів врожаю. Кількість списаної техніки більш як у десять разів перевищує кількість придбаної [77, с. 13]. Своєчасне і

постійне ресурсне забезпечення є важливою умовою стабільного розвитку сільського господарства в області.

В сучасних умовах господарювання доцільним є створення не тільки сільськогосподарськими підприємствами, але й фермерськими та особистими селянськими господарствами кооперативів з переробки, зберігання та збуту продукції, матеріально-технічного і технологічного обслуговування виробництва. На місце розрізнених видів аграрної і промислової діяльності на селі має прийти система інтегрального агропромислового виробництва продовольчих товарів, яка сприятиме багатопрофільному розвитку села, дозволить відкрити нові робочі місця, підвищити життєвий рівень сільського населення та активніше вирішувати соціальні проблеми.

Пропонується створювати на державних і кооперативних засадах машино-технологічні станції та обслуговуючі кооперативи, запровадити лізингові форми взаємовідносин, які будуть вигідні, насамперед для сільськогосподарського товаровиробника.

Актуальною сьогодні є необхідність поширення досвіду окремих господарств Закарпатської області щодо кооперування, тобто обміну технікою чи купівлі послуг технічного виконання сільськогосподарських робіт. В основі такого кооперування лежать два основні принципи: територіальної близькості та різноманітності техніки.

Особливу увагу слід приділити розвитку фермерських господарств області, які вже довели свою ефективність в усіх високорозвинутих країнах світу і могли б поліпшити ситуацію в сільському господарстві як України в цілому, так і області зокрема.

Фермерське господарство являє собою форму підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою і реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих ним для ведення фермерського господарства [161, с. 97].

Головними перевагами фермерської форми організації виробництва перед іншими є: її відповідність закономірностям сільськогосподарської праці; вища мобільність і динамічність;

справедливість у компенсації трудових затрат; фермерське господарство є консолідуючим чинником української сім'ї на селі. Фермери – найбільш реальні учасники кооперації аграрного виробництва стосовно створення селянами та суб'єктами господарювання обслуговуючих кооперативів як неприбуткових організацій, а також щодо збереження цілісності господарського використання землі та майна, що можливо здійснити шляхом виробничої кооперації сільськогосподарських підприємств та фермерів. Фермерське господарство має притаманні лише йому особливості: поєднання в одній особі власника, керівника і працівника, завдяки чому досягаються прямий зв'язок працівника із засобами виробництва й реалізації продукції; фермер особисто здійснює управління своїм господарством, інвестуючи власні і залучені кошти у бізнес; трудова активність фермера ґрунтується на власному інтересі; організаційна структура фермерського господарства найбільш повно використовує специфіку сільського життя, зокрема єдність побутової, виробничої та культурної сфер життєдіяльності.

Фермерське господарювання має свої певні переваги порівняно з господарствами населення. Вони полягають, у можливостях використання більших розмірів земельних ділянок, у застосуванні комплексної механізації, ширшого залучення трудового потенціалу села, тобто більш повного задіяння основних складових ресурсного потенціалу аграрної сфери, що приведе до його більш ефективного використання, і на цій основі виробництва необхідної кількості конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції [151, с.139].

Певну роль у виробництві сільськогосподарської продукції Закарпатської області відіграють фермерські господарства. Хоч їх внесок у загальне виробництво поки що незначний, проте фермерський рух розширюється. Згідно з даними додатку 3, кількість фермерських господарств області станом на 1 січня 2011 р. становить 1606 од. За період 2007-2011 рр. аналізований показник коливається то в бік збільшення, то зменшення. Найбільша кількість фермерських господарств налічується у Виноградівському (411), Ужгородському (317), Берегівському (303) та Мукачівському (188) районах. На перелічені райони

припадає 76,0% загальної кількості фермерських господарств області.

Фермерські господарства області могли б поліпшити розвиток аграрної сфери Закарпатської області за рахунок застосування комплексної механізації, більш ефективного використання трудового потенціалу села та інших складових аграрного ресурсного потенціалу (табл. 2.21).

Таблиця 2.21

Показники основних складових ресурсного потенціалу фермерських господарств Закарпатської області за період 1992-2011рр.*
(на 1 січня відповідного року)

	1992	2000	2009	2010	2011
Кількість фермерських господарств, од.	135	1400	1652	1616	1606
Площа наданих їм сільськогосподарських угідь, га	420	6137	13315	13314	13833
Припадає сільськогосподарських угідь у середньому на одне господарство, га	3,1	4,4	8,1	8,2	8,6
Питома вага сільгоспугідь, наданих фермерським господарствам, у загальній площі по області, %	0,1	1,4	2,9	2,9	3,1
Чисельність працюючих у фермерських господарствах, осіб	1206	2540	2000	2300	1900
Наявність с/г техніки:					
- тракторів	22	293	342	370	416
- зернозбиральних комбайнів	–	17	28	37	46

*Складено за джерелом: [161, с. 139].

Станом на 1 січня 2011 року загальна площа сільськогосподарських угідь (табл. 2.21), що знаходяться у користуванні фермерів області, становить 13,8 тис.га. Частка сільгоспугідь, наданих фермерським господарствам, у загальній площі по області становить 3,1%. (на 1 січня 2011 р.) Сьогодні на фермерське господарство припадає в середньому 8,6 га сільськогосподарських угідь. В області майже третина (29,4 %) фермерських господарств мають у володінні до 3 га землі і тільки 1,3 % – у межах 50-100 га, що певною мірою визначає обсяги виробництва та ефективність господарювання [153, с. 20].

Показник 8,6 га сільськогосподарських угідь у середньому на одне господарство, звичайно, є недостатнім для перетворення фермерських господарств у високотоварні. У країнах Захід-

ної Європи вважається більш ефективним господарство, розміри землекористування якого перевищують 100 га, а в Сполучених Штатах Америки – 400 га. Такі розміри господарства є оптимальними для досягнення повної трудової зайнятості фермера й найвищої ефективності використання фондів. Створення фермерських господарств із земельними ділянками таких розмірів у малоземельній Закарпатській області є проблематичним, тому і вклад фермерських господарств у виробництво основних видів сільськогосподарської продукції в області є більш ніж скромним.

У діяльності фермерських господарств виникає чимало проблем. Основною з них є нестача достатньої кількості коштів для їх функціонування й подальшого ефективного розвитку. За даними Закарпатського відділення Українського державного фонду підтримки фермерських господарств, у 2009 р. 30 таких господарств області скористалися державними коштами в рамках бюджетної програми «Фінансова підтримка фермерських господарств» у сумі 1155,0 тис. грн., або по 38,5 тис. грн. на кожне господарство. У 2010 р. зазначена програма була припинена. Проблемою є і отримання грошових кредитів. Фермерами, згідно з бюджетною програмою «Надання кредитів фермерським господарствам», у 2010 р. отримано кредитів на суму 438,7 тис. грн., або по 271,5 грн. на кожне з 1616 господарств. У 2011 р. жодних бюджетних коштів фермерські господарства області не отримали.

Основним завданням забезпечення фінансової стабільності фермерських господарств Закарпатської області є розроблення відповідних заходів щодо створення сприятливого інвестиційного клімату та дієвих механізмів кредитування фермерського руху на всіх рівнях управління. Фермерським господарствам Закарпаття вкрай бракує суттєвої підтримки як з боку держави, так і з боку інших недержавних структур (комерційних банків, кредитних спілок, фондів розвитку та підтримки, лізингодавців тощо). Банки і постачальники ресурсів є основними джерелами кредитів як для підприємств, так і для фермерських господарств. Держава практично перестала надавати будь-яку допомогу сільськогосподарським підприємствам та фермерським господарствам. До того ж майже усі впливові банки орієнтова-

ні на роботу з великими підприємствами, а фермерські господарства займають у їх роботі чи не останнє місце [23, с. 63]. Тому, для розвитку банківського кредитування АПК України, в тому числі фермерства, необхідно розв'язати ряд проблем, передусім у законодавчій сфері.

Становлення повноцінної системи кредитування в Україні можливе лише за умови введення аграрної іпотеки. Це дало б змогу підвищити ефективність кредитного забезпечення галузі сільського господарства та людей, що в ній працюють. Аграрне виробництво потребує також розвитку системи лізингу машин та устаткування, яка б для підприємств слугувала ефективною формою інвестування виробництва, особливо для суб'єктів АПК областей України, зокрема Закарпатської [156, с. 67]. Дослідження лізингових відносин свідчать, що лізинг повинен стати одним із найрезультативніших чинників матеріально-технічного оновлення та підвищення економічної ефективності вітчизняного аграрного сектора. У ринковій інфраструктурі сільського господарства України лізинг знаходиться у стадії становлення. Потребує також удосконалення на державному рівні врегулювання лізингових відносин між лізингодавцем і лізингоодержувачем у правовому аспекті. Це передусім стосується гарантій повернення лізингових платежів, нотаріальної реєстрації договорів, страхування майна тощо.

Останнім часом хоч і стало можливим на законних підставах інвестувати іноземний капітал [117, 122, 112], але сучасний інноваційно-інвестиційний клімат на Закарпатті західними інвестиційними інститутами оцінюється менш сприятливим порівняно з країнами ближнього зарубіжжя. Ринок інвестицій, особливо іноземних, негативно реагує на всі внутрішньополітичні коливання в Україні. Це помітно і стосовно фермерських господарств. Ступінь ризику вкладень у ці господарства надто великий. Тому необхідно акцентувати увагу на тому, що треба зробити на регіональному рівні з метою залучення іноземних інвестицій і кредитів у розвиток фермерства [157, с. 63].

Поряд з розвитком рослинництва у фермерських господарствах, як і в сільськогосподарських підприємствах, не простежу-

ється позитивної тенденції у розвитку тваринництва. Це пов'язано з тим, що воно залишається найменш рентабельним і найбільш трудомістким в аграрному секторі економіки. Галузь тваринництва потребує значних капіталовкладень, зокрема на будівництво приміщень для утримання худоби, на придбання необхідного обладнання тощо. Проте брак фінансових засобів не дозволяє фермерам розвинути її у повному обсязі. Тому відмічене питання також потребує виважених заходів.

Для досягнення ефективного розвитку фермерських господарств важливу роль слід відвести обслуговуючим кооперативам, які, по суті, є засобом подолання тих проблем, які сільськогосподарські виробники не можуть подолати поодиночі. Необхідність створення таких кооперативів викликана тим, що за теперішніх тенденцій у забезпеченні фермерських господарств технікою та інвестиційними ресурсами вони приречені на екстенсивний тип ведення сільськогосподарського виробництва. Спільне ж використання техніки дозволить обслуговуючим кооперативам дещо скоротити витрати на використання машинного парку та іншої сільськогосподарської техніки, а також знизити собівартість продукції. Зокрема, у США набуває поширення кооперація фермерських господарств, які об'єднуються у збутові, споживчі, кредитні спілки, в кооперативи для забезпечення виробничих послуг, спільного використання та ремонту техніки тощо. Кожні 5 із 6 фермерів країни є членами щонайменше одного кооперативу. У Німеччині, Швеції та скандинавських країнах сервісне інженерно-технічне забезпечення ферм здійснюється через технічні центри. У Франції, Італії, Великобританії та в інших країнах поширені кооперативи із спільного використання сільськогосподарської техніки. На сьогодні в Україні вже створені певні обслуговуючі кооперативи, зокрема зі збуту продукції. Вони дістали назву "агроторгових домів". Метою створення таких кооперативів є підвищення прибутковості кожного окремого фермерського господарства за рахунок одержання вищої ціни за одиницю продукції, реалізованої через цей кооператив.

Серйозною проблемою для багатьох фермерів є недостатня інформованість щодо каналів та ринків збуту виробленої продукції. Періодичні видання, зокрема газети та журнали, поки що за-

лишаються для них основним джерелом маркетингової інформації. Тому для того, щоб вижити в умовах конкуренції, фермер повинен приймати виважені рішення щодо виробництва та реалізації продукції. Він повинен знати існуючі проблеми, збирати та аналізувати необхідні дані, робити правильні висновки і діяти відповідно до них. Для цього було б доцільно створити консультативні групи, на прикладі таких, що діють в багатьох країнах світу, при обласних та, по можливості, районних Асоціаціях фермерів, та забезпечити активніший розвиток державних дорадчих служб.

Практика засвідчує, що фермерство здатне до найбільш оптимального та ефективного використання ресурсного потенціалу області, має ряд суттєвих переваг перед іншими суб'єктами господарювання та могло б вивести сільське господарство області на належний рівень розвитку.

Сьогодні необхідним є здійснення таких організаційно-економічних змін у діяльності аграрних підприємств та процесах формування і використання ресурсів, які б сприяли забезпеченню продовольчої безпеки держави, розвитку сільських територій та досягненню цілей діяльності усіх суб'єктів господарювання аграрної сфери. З метою забезпечення результативного процесу формування та використання ресурсного потенціалу, при його організації необхідно враховувати сукупність факторів, що впливають на його формування і розвиток і водночас визначають його ефективність. Основними складовими системи підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу є: екологічний, соціальний, економічний, виробничий та фінансовий компоненти. Ресурсовіддача залежить від низки інших чинників, головні з яких: раціональне співвідношення елементів у структурі ресурсного потенціалу, система управління виробництвом, впровадження ресурсоощадних технологій, врахування природнокліматичних умов. Тому при формуванні ресурсного потенціалу агроформувань слід більше уваги приділяти не кількісному його нарощуванню, а якісному вдосконаленню та дотриманню раціональних пропорцій між окремими його складовими.

Перехід до ринкових відносин, виникнення нових форм господарювання, спад виробництва і деградація сільськогосподарських підприємств потребують уваги економістів-аграрників до

проблеми раціонального використання ресурсного потенціалу, без чого неможливо забезпечити підвищення ефективності сільсько-господарського виробництва.

2.4. Демографічна складова і її вплив на відтворення трудового потенціалу аграрної сфери регіону

Успішне здійснення ринкових реформ в Україні, зокрема в агропромисловому комплексі, значною мірою залежить від гармонізації загальнодержавних інтересів з інтересами та особливостями регіонів, ефективним використанням їх ресурсного потенціалу, в структурі якого основне місце посідає людський. Це зумовлено тим, що гармонійний розвиток населення, серцевину якого формує соціально-трудова потенціал, є чи не однією з важливих передумов вдалої реалізації ринкових реформ в аграрному секторі. Треба відзначити, що у комплексі основних чинників розвитку сільського господарства і його територіальної організації, демографічні є найважливішими, оскільки виробництво пов'язано насамперед з використанням працездатного населення [17, с. 106]. Тому тема вимагає детального розгляду та аналізу демографічного стану регіону, процесів, що відбуваються у сфері народжуваності, соціально-трудова відносин, ринку праці, зайнятості, міграції зумовлених економічними трансформаціями.

Демографічна складова є основою формування трудового потенціалу. Демографія – це наука про населення і закономірності його розвитку в суспільно-історичній обумовленості [192, с. 4]. Відтворення населення є одним з головних процесів відтворення суспільства і являє собою неперервне відновлення генерацій людей у результаті взаємодії народжуваності і смертності, яка перебігає в рамках історично визначених соціальних відносин. Демографія вивчає закономірності й соціальну зумовленість народжуваності, смертності, шлюбності і припинення шлюбу, відтворення шлюбних пар і сімей, міграційного руху, відтворення населення загалом як єдності цих процесів. Вона досліджує зміни статевовікової, шлюбної і сімейної структур населення, взаємозв'язок демографічних процесів і структур, а також закономірності зміни за-

гальної чисельності населення й сімей як результату їх взаємодії.

На підставі вивчення особливостей народжуваності, смертності й міграційного руху в різних генераціях, різних соціальних групах і на різних територіях можна оцінити їх найбільш ймовірні зміни в майбутньому, розробляючи демографічні прогнози.

Населення світу з кожним роком зростає, здебільшого за рахунок країн, що розвиваються. Природний приріст країн Європи, в тому числі і України, має негативне значення, в основному за рахунок низької народжуваності [186, с. 28]. Для прикладу, при здобутті Україною незалежності її населення становило 52 млн. чоловік, нині (2010 р.) близько 46 млн. осіб, що є характерним і для інших європейських країн.

За роки незалежності України демографічний розвиток відбувся під впливом значного ряду факторів – глобалізаційних, історичних, політичних, соціально-економічних, власне регіональних. Внаслідок їхньої взаємодії Україна має чи не найбільш невтішні показники серед пострадянських республік щодо скорочення народжуваності, зростання смертності, прогресивного росту кількості дітей, які народилися поза шлюбом, збільшення від'ємного сальдо міграції населення, що створює суттєві проблеми для забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку країни. Серед особливих факторів сучасної демографічної ситуації основною стає тенденція переходу від дводітної до одnodітної сім'ї, що для майбутнього демографічного розвитку країни є небажаним. Зниження народжуваності, орієнтація сім'ї на одного, максимум на двох дітей, зумовлена взаємодією ряду економічних та соціальних факторів. Не можна не згадати й про відтворення трудового потенціалу, який тісно пов'язаний з демографічними особливостями, міграцією населення, його освітньо-кваліфікаційним рівнем [50, с. 115]. Вище відмічене дає підстави стверджувати, що існуюча демографічна ситуація в Україні та більшості її регіонів негативно позначається на стані економічної безпеки. Оскільки головним чинником економічного потенціалу держави є людські ресурси, тому від їх відтворення великою мірою залежить ефективність національної економіки.

В окремих наукових джерелах стверджується, що починаючи з 1991 р. спостерігається депопуляція, що свідчить про наявність

гострої демографічної кризи [35]. Однак наші дослідження свідчать, що депопуляційні процеси в Україні розпочалися з 1994 р. Так, якщо у 1990 р. кількість наявного населення в Україні становила 51,9 млн. осіб, в тому числі міського – 34,8, а сільського – 17,0 млн. осіб, то в 1993 р. кількість його становила відповідно 52,2 та 35,4 і 16,8 млн. осіб. [164, с. 316]. Аналогічна ситуація характерна і для більшості регіонів України. Зокрема, у 1995 р. природне скорочення населення по Україні становило 299,7 тис. осіб, у 2000 р. – майже 373,0, а в 2010 р. – 200,5 тис. осіб [160, с. 336]. Аналогічна ситуація була характерною і для регіонів Українських Карпат, за винятком Закарпатської області в період 2006-2010 рр.

Розглядаючи ж питання демографічної складової формування трудового ресурсного потенціалу в агропромисловому комплексі Закарпатської області, перш за все необхідно відмітити, що область є однією з найменших в Україні за загальною площею (12,8 тис км², або 2,1 % території України) та населенням (12434,4 тис. осіб). Особливістю регіону є його багатонаціональність. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року на території області проживали представники понад 100 національностей і народностей. Переважну більшість становлять українці (80,5 %), вагому частку займають угорці, румуни, росіяни, цигани [12].

За показником індексу людського розвитку Закарпатська область у 2010 р. посіла 8 місце (індекс склав 0,488) (Додаток А). Значною мірою це досягнуто завдяки сприятливій демографічній ситуації, оскільки область, на відміну від багатьох регіонів країни, має позитивне сальдо природного приросту населення починаючи з 2008 р. (Додаток Б).

Аналізуючи дані додатку Б, слід відмітити, що природний приріст у Закарпатській області до 1991 р. був позитивним, а з 2001 по 2005 є негативним. Однак починаючи з 2008 р. відмічено позитивний природний приріст, що збільшується з кожним роком. Проте для підтримання зазначеної тенденції слід, перш за все, вирішити низки проблем. Однією з основних причин як негативного природного приросту, так і незначного зростання цього показника є низька народжуваність у регіоні. Зниженню народжуваності як по всій території України, так і в Закарпатській області зокрема, передує ряд причин економічного і соціального характеру. Піс-

ля здобуття Україною незалежності та з переходом її до ринкової системи господарювання досвід ринкових трансформацій у країні та її регіонах, на жаль, продемонстрував переважно неконтрольовану дію ринкових сил, яка породила ряд вкрай несприятливих побічних наслідків, що спричинили гостру і затяжну демографічну кризу, особливо позначившись на показнику народжуваності. Природне скорочення населення є наслідком низької народжуваності, поширення бідності та високого рівня загальної дитячої смертності, зменшення середньої тривалості життя та його активного періоду. У нинішніх умовах, які склалися в Україні та її регіонах, сприятливій динаміці народжуваності, ймовірно, ще довгий час будуть протистояти такі проблеми, як значне майнове розшарування населення та низький рівень оплати праці, застійна невіршіше-ність житлової проблеми, що загострює суб'єктивне сприйняття малозабезпеченості і тим самим стимулює крайнє обмеження щодо кількості дітей в сім'ї тощо. Тільки поступове подолання соціально-економічної кризи, стабілізація загальної економічної ситуації й припинення падіння життєвого рівня, помітна активізація соціальної політики, поступова адаптація населення до нових соціально-економічних умов та підтримка з боку держави сприятимуть підвищенню народжуваності та подоланню демографічної кризи [66, с. 40].

Слід відмітити, що на державному рівні розробляються відповідні стратегії демографічного розвитку, націлені на подолання зазначених явищ. Зокрема, можна виділити Стратегію демографічного розвитку на 2006-2015 роки, яка є одним з етапів формування демографічної політики. Проект стратегії розроблений Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України спільно з Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України. Стратегія містить завдання та механізми їх реалізації за такими пріоритетними напрямками демографічної політики, як: народжуваність та розвиток сім'ї; поліпшення стану здоров'я, зниження смертності та продовження тривалості життя; регулювання міграційних процесів; подолання негативних наслідків старіння населення [168].

Подолання демографічної кризи та підвищення народжуваності є тривалим і складним процесом і залежить в основному від

стабілізації та поліпшення економічного і соціального становища, активної державної підтримки, що дозволить підвищити якісний склад населення.

В останні роки позитивний показник природного приросту населення забезпечується в основному за рахунок сільського населення (Додаток Б). Причиною відмінностей є як різний вплив на селян та городян неформальних інститутів (традицій, побутової культури, моральних цінностей), так і дія соціоструктурного чинника, а саме – переважанням у складі сільських жителів представників тих соціально-економічних груп населення (зайнятих переважно фізичною працею; працівників сільського господарства, фермерів та орендарів; осіб з середньою освітою тощо), які мають більшу потребу в дітях і вирізняються орієнтацією принаймні на дводітну сім'ю. Зрозумілим є й переважання смертності в сільських місцевостях порівняно з містами – тяжка фізична праця, низький рівень охорони здоров'я, нижча оплата праці на селі, що не дозволяє забезпечити належні умови життя, побуту та праці селян.

Домінантною ознакою розвитку населення в сільській місцевості є депопуляція. Доцільним є питання: чому ж на селі так гостро стоїть питання відтворення населення? Основними причинами є передусім скорочення природного приросту в більшості саме гірських районах області, від'ємне міграційне сальдо та висока смертність сільських жителів. Також слід зазначити, що між міськими та сільськими районами й досі зберігаються суттєві відмінності, які виявляються в економічних умовах, доступі до інфраструктури та послуг, можливостях для соціально-економічної мобільності. Як зазначає М.М. Жибак, “забезпечення сталого розвитку сільських територій можливе шляхом відродження сіл та їх комплексного облаштування об'єктами соціальної інфраструктури. На шляху до євроекономічної інтеграції в Україні необхідні корінні зміни в соціальному розвитку села, які значною мірою повинні орієнтуватися на світові стандарти щодо формування добробуту населення” [46, с. 24]. Тому, виходячи із сучасної соціально-економічної ситуації, що склалась у більшості сільських регіонів України, сподівання на самостійне вирішення соціальних проблем села без реалізації спеціальних державних про-

грам, які б базувалися на світовому досвіді, є марними. У багатьох західноєвропейських країнах ринкові механізми доповнюються державним регулюванням заради досягнення соціального ефекту, однак практично всі економічні моделі мають свої характерні риси.

Однією із основних відмінностей сільського способу життя від міського є наявність особистих селянських господарств, нижчий рівень розвитку праці у сільському господарстві, його відставання в механізації та енергоозброєності, відносно слабка диференціація у сфері докладання праці, менша різноманітність робочих місць та можливість їх вибору, залежність праці від природних умов, нерівномірність трудової зайнятості, важкі умови праці, слабка трудова мобільність тощо [184, с. 30]. Важливими чинниками є також прискорені темпи урбанізації, адміністративно-територіальні перетворення сільських населених пунктів на міські, що призводить до поступового руйнування соціально-економічного стану сільських територій, що, безперечно, стало основою формування негативних процесів загострення демографічної кризи, а саме зменшення народжуваності, міграційних процесів тощо. Усе це суттєво відбилося на формуванні кадрового потенціалу аграрних підприємств, оскільки демографічна ситуація села є одним з основних факторів, які впливають на відтворення робочої сили. Тому можна стверджувати, що демографічний показник та відтворення в сільській місцевості регіону тісно пов'язані з трудовою діяльністю на селі, а саме зайнятістю її жителів в аграрній сфері.

Відповідно до Закону України “Про зайнятість населення” від 21.11.1997 № 665/97-ВР, зайнятість – це діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, що не суперечить законодавству, приносить трудовий дохід у грошовій або іншій формі [109]. У сільськогосподарському виробництві України зайнято 25 % загальної кількості працездатного населення, що значно більше, ніж у розвинутих країнах світу, проте продуктивність праці є нижчою у 5-7 разів [45, с. 124]. За видом економічної діяльності населення області найбільше зайняте в сільському господарстві, більшою мірою зосереджене в сільській місцевості та нерозривно зв'язано зі способом життя селян та їх по-

бутом (Додаток В). Проте саме жителі сільської місцевості, а особливо гірських районів становлять ядро безробіття регіону. За даними Додатку Д, попит на працю в сільському господарстві з 2006 по 2010 рр. постійно зменшувався, як і загальний показник по всій області, однак станом на 1 січня 2011 р. слід відмітити зростання цього показника.

Індустріалізація сільськогосподарського виробництва в цілому сприяє скороченню потреб села в працівниках, зайнятих у сільському господарстві. Агропромислова інтеграція та індустріалізація веде до росту потреб села лише у працівниках, зайнятих у галузях, що обслуговують сільське господарство та здійснюють переробку, транспортування, зберігання і реалізацію сільськогосподарської продукції. Тому, попри певний ріст попиту на працю в сільській місцевості, особливо в останній час, можливості працевлаштування є все ж обмеженими.

У свою чергу зайнятість сільського населення суттєво впливає на демографічну ситуацію на селі, формується праценадлишковий контингент, про що свідчать тенденції зниження рівня зайнятості працездатного населення, зростання кількості безробітних, збільшення частки некваліфікованої робочої сили, що спостерігається в сільських районах області [144, с. 78]. Реформи, що відбулися, не тільки не виправили, але й ще більше посилили цей стан. Відбулося звуження сфери докладання праці та абсолютне скорочення числа робочих місць у традиційних галузях аграрної економіки, сформувалась група працездатного населення, що не має постійної роботи. Для більш чіткого уявлення ситуації, яка склалася на ринку праці регіону, слід проаналізувати його населення за економічною активністю (табл. 2.22).

Зайнятими економічною діяльністю вважаються особи у віці 15-70 років, які працювали впродовж обстежувального тижня хоча б одну годину за наймом за винагороду в грошовому або натуральному вигляді, працювали індивідуально або в окремих громадян, або у власному підприємстві [185, с. 138]. До економічно активних належать особи, зайняті економічною діяльністю, яка приносить доход, та безробітні. Чисельність економічно активного населення (табл. 2.22) Закарпатської області в період 2005-2010 рр. залишалась майже незмінною як серед осіб працездатного віку, так

і старших. Показники зайнятості та безробіття з року в рік, як видно, змінюються несуттєво, однак вже в 2009 р. помічено стрімке зростання безробіття серед осіб працездатного віку та незначне їх зменшення у 2010 р. Також необхідно відмітити, що досить значним є показник економічно неактивного населення регіону і серед осіб усіх двох груп. Проте не слід забувати, що більша частка економічно активного населення все ж зосереджена в містах.

Таблиця 2.22

**Населення Закарпатської області за економічною активністю
у 2005-2010 рр.
(у віці 15-70 років; тис. осіб)**

	2005	2008	2009	2010
Економічно активне населення	592,3	590,0	582,6	582,2
працездатного віку	553,8	553,2	546,1	543,2
старше працездатного віку	38,5	36,8	36,5	39,0
Зайняті	551,0	552,2	524,7	531,8
працездатного віку	512,5	515,4	488,4	492,9
старше працездатного віку	38,5	36,8	36,3	38,9
Безробітні	41,3	37,8	57,9	50,4
працездатного віку	41,3	37,8	57,7	50,3
старше працездатного віку	0,0		0,2	0,1
Економічно неактивне населення	326,2	332,5	339,7	340,0
працездатного віку	221,1	225,4	232,3	232,1
старше працездатного віку	105,1	107,1	107,4	107,9

*Джерело: [161, с.349].

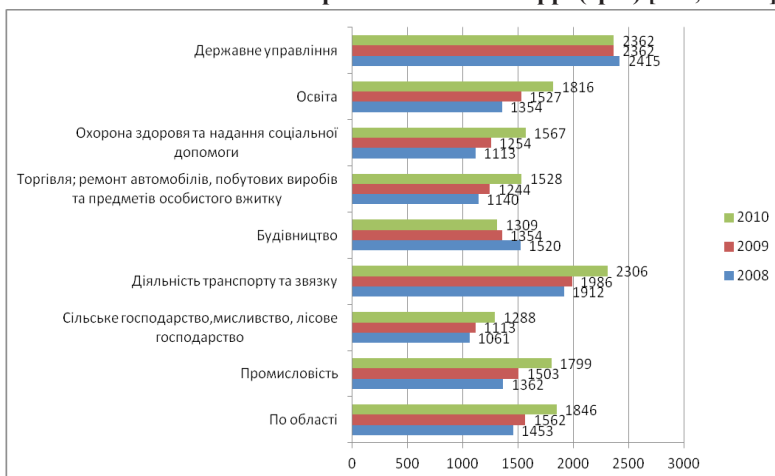
Найефективніший шлях підвищення рівня зайнятості сільського населення полягає в поглибленні агропромислової інтеграції, коли сферою використання праці більшості вивільнюваних працівників стають допоміжні та підсобні цехи, переробні і промислові виробництва, що створюються безпосередньо в селі, а також кооперативи, малі підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, ремонту та обслуговування техніки, збуту продукції, постачання фермерських господарств та кооперативів; організації недержавних об'єднань з залученням меншої кількості посередників; розвиток сфери обслуговування на селі; створення належної інфраструктури тощо. Проте подолання безробіття на селі є комплексом заходів, які без допомоги держави втілити дуже складно. Модель ринку праці в сільських місцевостях повинна включати актив-

ну державну політику підвищення зайнятості, основу якої становитиме не сприяння заповненню вакантних робочих місць і сплата допомоги по безробіттю, а запобігання її появі. Необхідним також стає й надання можливості реалізувати свої знання, професійну майстерність і підприємницьку ініціативу, розвивати власну справу, розширювати самозайнятість на селі, в аграрному та обслуговуючому його секторах. Однак недосконала фінансово-кредитна політика, несприятливе оподаткування, низька конкурентоспроможність продукції гальмують розширення підприємницької діяльності.

Суттєвою перепоною, яка заважає підвищенню зайнятості та забезпеченню відтворення в сільській місцевості регіону, є зниження освітньо-кваліфікаційного рівня сільського населення. Розглядаючи стан, тенденції та перспективи розвитку кадрового потенціалу на селі, необхідно досліджувати не лише зайнятих працівників у сільськогосподарських підприємствах, але і його оновлення кваліфікованими працівниками, молодими спеціалістами та іншими кадрами. Низький рівень оплати праці, скорочення робочих місць визначає високий рівень безробіття серед сільської молоді [44, с. 150]. Неякісна загальна середня освіта обмежує доступ сільської молоді до здобуття престижних спеціальностей, спрямовує її на низькооплачувані роботи в містах і за кордоном. У сільськогосподарських підприємствах ситуація з відбором і наймом працівників є значно проблематичнішою, ніж в інших галузях економіки, оскільки, як відомо, в цих підприємствах працюють та працевлаштовуються переважно жителі села. На селі останніми десятиріччями постійно погіршувалася демографічна ситуація, а працездатне, найбільш кваліфіковане населення виїхало за кордон на заробітки, й очікувати їхнього швидкого повернення, а тим більше працевлаштування у сфері АПК, не доводиться. Тому для подолання не тільки демографічної кризи, а й виведення економіки села з кризового стану потрібна адаптація навиків ефективного господарювання в ринкових умовах через систему підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців та працівників АПК, адже сучасне виробництво потребує високого рівня освіти та знань, вимагає удосконалення системи підготовки фахівців АПК, а також вимагає швидкого адаптування до трансформаційних змін у галузі. Важливим фактором формування та використання кадрового потенціалу в сфері АПК регіону є дієвий мотиваційний механізм, складовим елементом

якого є оплата праці [139, с. 134; 189]. Заробітна плата посідає особливе місце в механізмі господарювання та є однією з найвагоміших соціально-економічних категорій, що визначає рівень і якість суспільного розвитку та значною мірою впливає на демографічний показник. Проте заробітну плату в сільському господарстві Закарпатської області не можна назвати високою, більше того, вона навіть не досягає рівня середньої заробітної плати по області (рис. 2.3).

Рис. 2.3 Середньомісячна заробітна плата зайнятих працівників за видами економічної діяльності в Закарпатській області протягом 2008-2010 рр. (грн.) [161, с. 385].

Оплата праці в сільському господарстві (рис. 2.3) Закарпатської області є найменшою порівняно із заробітною платою в інших сферах, хоча й відбувався її ріст в період з 2008 по 2010 рр. Проте таке становище аж ніяк не мотивує населення до праці в цій галузі та притоку в неї нових, освічених та кваліфікованих кадрів, а навпаки, призводить до діаметрально протилежних дій. Також значну диференціацію заробітної плати зумовлюють такі фактори, як неоднакова рента землі, природно-кліматичні умови, обсяги виробництва продукції, у тому числі з розрахунку на одного працюючого, та регіональна політика. Регіонам, де забезпечено вищий рівень заробітної плати, властива краща органі-

зація праці, більші масштаби інвестування в сільськогосподарське виробництво, що аж ніяк не можна сказати про Закарпатську область.

Низька мотивація, ряд перепон для розпочинання власної справи та відсутність належної підтримки з боку держави призводить до іншої серйозної проблеми – міграції населення, особливо з сільських місцевостей, що суттєво відбивається на демографічному показнику регіону. Надмірна концентрація закладів торгівлі та сфери послуг у містах є причиною для зростання маятникової трудової міграції сільських жителів, що значною мірою порушує динаміку демовідтворювальних процесів на селі. Молодь є найбільш активною, вимогливою, нетерплячою частиною населення, тому орієнтація її на місто або ж виїзд за кордон для пошуку кращої і більш високооплачуваної роботи призводить до занепаду сільських територій, знелюднення сіл, особливо в гірських районах області, та неможливості здійснення відтворюваних процесів на селі [8, с. 138]. Проблема є багатогранною і включає вирішення ряду її аспектів.

Необхідність активного втручання урядових структур у перебіг міграційних процесів є очевидною, однак діяльність держави в жодному разі не повинна зводитися до заборонних заходів, наслідком яких може стати зростання нелегальної міграції й підвищення напруженості у суспільстві. Розроблення державної міграційної політики слід починати з локального рівня, відпрацьовуючи загальні принципи раціоналізації з урахуванням специфічних особливостей кожного конкретного територіального підрозділу. Тому регіональна концепція міграційної політики повинна передбачати заходи щодо стимулювання розвитку тих чи інших напрямів спеціалізації виробничої діяльності, властиві регіону, з метою подолання безробіття, ефективного використання трудових ресурсів, особливо сільських територій, поліпшення професійно-кваліфікаційної структури кадрів.

На сільських територіях необхідно впроваджувати заходи щодо стимулювання створення нових робочих місць, розвивати та підтримувати найбільш ефективні форми господарювання і підприємницьку діяльність, надаючи субсидії, спеціальні позики, податкові та інші пільги, що сприяють зайнятості населення, запо-

бігаючи та зменшуючи відтік населення та позитивно впливаючи на демовідтворюючі процеси. Слід особливо підкреслити, що позитивні зміни можливо очікувати тільки за умов захисту національного працівника, а це потребує формування власної дуже міцної системи функціонування фінансової та ринкової інфраструктури [75, с. 11].

Сучасний етап демографічної ситуації в Україні можна кваліфікувати як кризовий не лише тому, що депопуляція поєднується із значним погіршенням здоров'я населення та інших його якісних характеристик, а й тому, що за певних умов криза може перетворитись в демографічну катастрофу [139, с.132]. Принципово важливою є державна підтримка сім'ї та сімейних цінностей, на основі якої формується вся система заходів демографічної політики, зокрема:

- забезпечення якості життя сімей, створення належних економічних передумов для реалізації потреби в дітях;
- формування сприятливого соціально-психологічного клімату й орієнтації суспільства на сімейні цінності, формування, як мінімум, дводітної, а згодом- три-чотиридітної сім'ї;
- сприяння зміцненню інституту сім'ї, запобігання її руйнуванню, зменшенню кількості розлучень;
- збереження і зміцнення здоров'я сімей, передусім репродуктивного, підвищення рівня культури репродуктивної поведінки.

Значні демографічні зміни, особливо в сільській місцевості, які значною мірою впливають на відтворення в сільських місцевостях та на загальний показник природного приросту в області, унеможливають самостійне вирішення зазначених проблем та вимагають активної реалізації спеціальних державних програм, які б базувалися на світовому досвіді. В Україні створена комплексна програма підтримки розвитку українського села на період до 2015 р., в якій передбачено відродження і розвиток сільських територій [110]. Однак, на нашу думку, необхідним є створення відповідної регіональної програми, яка б базувалась на моніторингу та вивченні проблем притаманних регіону, та включала б заходи, які необхідно здійснити для їх подолання, спираючись на світовий досвід їхнього розв'язання.

Отже, проблема подолання демографічної кризи, безробіття та бідності є комплексною і вимагає вирішення як на рівні держави, так і на рівні регіону, здійснення цілісної системи заходів економічного, соціального, правового, медичного, освітнього, культурного, організаційного характеру.

РОЗДІЛ 3

АГРАРНИЙ СЕКТОР ЕКОНОМІКИ РЕГІОНУ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Досвід реалізації принципів спільної аграрної політики ЄС і розвиток аграрної сфери України

Зі здобуттям Україною незалежності було визначено, що одним з головних завдань зовнішньоекономічного вектору держави є набуття асоційованого, а згодом й дійсного членства в Європейському Союзі (ЄС). В 1993 р. Постановою Верховної Ради України “Про основні напрями зовнішньої політики України” було задекларовано, що “перспективною метою зовнішньої політики держави є вступ до ЄС”. Сьогодні, в умовах швидкої глобалізації, зростання світової торгівлі та міжнародного поділу праці цей курс набуває дедалі більшого значення та вказує, що зазначений вибір є свідомим і вже найближчими роками Україна має стати асоційованим членом ЄС [53, с. 65].

Європейський Союз являє собою унікальну за своїми масштабами наддержаву, в основу функціонування якої покладена вільна торгівля країн-членів та до якої в рівній мірі мають доступ країни з різним соціально-економічним розвитком. Він є одним з найбагатших та найбільших світових ринків, має великий торговий оборот та обсяг світового експорту та імпорту в розмірі 20 %.

Останнє розширення ЄС на Схід та наближення його кордонів до України створює додаткові переваги для активізації інтеграційних процесів, плідної співпраці прилеглих областей України та регіонів сусідніх європейських держав. Все це зумовлює важливість аналізу взаємовідносин Україна – ЄС сьогодні та на

перспективу, можливість стати не тільки асоційованим, але й дійсним членом ЄС в найближчому майбутньому. Приєднання країни до ЄС передбачає включення її до єдиного ринку та спільної торговельної політики, а це в свою чергу означає відсутність митного контролю, нетарифних бар'єрів та експортних субсидій з іншими країнами-членами ЄС. Тож Україні є до чого прагнути і з кого брати приклад.

14 червня 1994 року Україною було підписано Угоду про партнерство і співробітництво, яка вступила в силу 1 березня 1998 року. Україна першою серед країн СНД підписала цю угоду з ЄС, а також Меморандум про взаєморозуміння щодо діалогу з питань сільського господарства між Міністерством аграрної політики України та Генеральним Директоратом Європейської Комісії “Сільське господарство і розвиток сільської місцевості, який отримав чинність від 18.10.2006 р. [80]. Один з напрямів співробітництва передбачав сприяння торгівлі, інвестиціям та поглибленню економічних відносин.

У 2002 р. Україна звернулася з проханням надати їй статус асоційованого члена, проте натомість їй було надано статус “сусіда ЄС”. З метою посилення інтеграції економік ЄС та України останній у 2006 році було запропоновано укласти нову розширену угоду щодо створення зони вільної торгівлі. Це в значній мірі сприяло доступу до єдиного ринку ЄС. Не можна не відмітити той факт, що важливий вплив на активізацію інтеграційного процесу Україна – ЄС, а також створення зони вільної торгівлі, стало завершення країною 5 лютого 2008 р. процесу вступу до СОТ.

Однак, незважаючи на певні позитивні кроки України в напрямі інтеграції у європейський простір, існує ряд важливих проблем, що істотно гальмують цей процес. Однією з найгостріших проблем, яка значно уповільнює питання інтеграції, є функціонування і розвиток аграрного сектора України, який має велике значення для економіки країни. Від того, наскільки правильно буде визначено його місце в економіці, від державної підтримки його виробників та інструментів реалізації, буде залежати ефективність і конкурентоспроможність на світовому ринку.

Аграрний сектор відіграє важливу роль у розвитку кожної країни, оскільки значною мірою визначає її соціально-економічне

становище та продовольчу безпеку, а тим більше в Україні, яка має значний ресурсний потенціал та здавна вважається провідною аграрною державою не тільки Європи, але й усього світу. На території України зосереджено майже третина світових запасів чорнозему та 27 % орних земель у Європі, а це 0,68 га на одну особу, тоді як у Європі цей показник дорівнює 0,25 га. З сільським господарством пов'язано 61,4 % земельних угідь України та 31,3 % економічно активного сільського населення. Значний ресурсний потенціал та значимість зазначеної галузі в економіці України сприятиме прискоренню процесу інтеграції України в європейський простір. Тому необхідним є аналіз розвитку та вирішення проблем АПК України з його порівнянням в ЄС, а саме Спільної аграрної політики (САП), яку довгий час, і як показує практика, досить ефективно проводить ЄС, запозичення досвіду регулювання цієї сфери та можливості його застосування в Україні.

Для більш кращого уявлення про становище вітчизняного АПК слід коротко проаналізувати його розвиток. Найбільш значних результатів у розвитку АПК Україна досягла в останні роки радянської доби. Ще у 1990 р. валова продукція сільського господарства перевищувала показники 2010 р. на 40 %, зокрема – у тваринництві майже вдвічі, а у рослинництві – на 5 %. Після розпаду Радянського Союзу був здійснений швидкий перехід до ринкової економіки, що призвело до стрімкого падіння показників аграрної сфери країни. Галузь аж ніяк не була готова до таких змін, тим більше за відсутності належного досвіду роботи в нових умовах та незнання самих законів “ринку”. За період 1990-2000 рр. відбулось скорочення валової продукції сільського господарства майже вдвічі. Таке зниження було викликано багатьма факторами, а саме: скороченням реальних доходів населення, що зумовило падіння рівня продовольчого споживання, інфляційні процеси тощо. Це призвело до значного погіршення стану сільськогосподарських підприємств, значна частка яких (більше 90%) на кінець зазначеного періоду працювала збитково [145, с. 185].

Період 2000-2010 рр. характеризується післякризовим відродженням економіки України в цілому та аграрної сфери зокрема. Однак, незважаючи на певні позитивні зміни, що відбулись в аграрній сфері, в зазначений період так і не відбулось зростання

більшості макроекономічних показників. За період 2001-2010 рр. відбувається зменшення таких показників, як частка сільського господарства, мисливства, лісового господарства у загальному обсязі валової доданої вартості, частка основних засобів сільського господарства, мисливства, лісового господарства у загальній вартості основних засобів, частка найманих працівників сільського господарства, мисливства, лісового господарства у загальній їх кількості, за винятком показника частки продукції сільського господарства, мисливства, лісового господарства у загальному випуску, який у 2009 та 2010 рр. дещо зріс, однак так і не досяг рівня 2001 р. (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Сільське господарство, мисливство та лісове господарство в економіці України за період 2001-2010 рр. [160, с.138]
(відсотків)**

	2001	2004	2008	2009	2010
Частка сільського господарства, мисливства, лісового господарства у загальному обсязі валової доданої вартості	16,3	11,9	7,9	8,3	8,2
Частка продукції сільського господарства, мисливства, лісового господарства у загальному випуску (в основних цінах)	14,4	10,6	7,5	8,1	8,2
Частка основних засобів сільського господарства, мисливства, лісового господарства у загальній вартості основних засобів	10,2	6,6	3,1	2,6	1,7
Частка найманих працівників сільського господарства, мисливства, лісового господарства у загальній їх кількості	17,1	11,3	6,9	6,6	6,2

Збільшення реальних обсягів виробництва рослинної продукції у 2009-2010 рр. наблизились до показників 1990 р., однак проблемною залишається галузь тваринництва, яка після перебудови так і не змогла вийти на належний рівень. В умовах, коли рентабельність у сільському господарстві України мала тенденцію до зростання, частка збиткових підприємств галузі була нижчою, ніж у середньому по національній економіці, відбулося значне зменшення певних показників, а саме: показник оплати праці, який у 2009 р. становив 63 % від середньої заробітної плати, а в 1990 р. в колгоспах та радгоспах цей показник близилися до 95 %. Значний негативний вплив має й ціновий диспаритет, що проявляється в нестачі коштів на дотримання технологічних норм стосовно

матеріально-технічного забезпечення розвитку аграрного сектора і не дає можливості для ефективної роботи підприємств та максимального використання їх ресурсного потенціалу.

З огляду на останні зміни на продовольчому ринку України, які можна спостерігати з початку 2011 р., слід відмітити, що ситуація в зазначеній сфері значно погіршилась. Відбувся неадекватний ріст цін майже на всі види продовольства, а деякі продукти взагалі зникли з полиць магазинів і це при тому, що наша держава завжди вважалась сільськогосподарською країною та світовим експортером багатьох видів продукції (соняшникова олія, зернові). Серед основних причин, які називають експерти, значаться: відсутність державної підтримки, значний податковий тягар, велика кількість посередників між виробником і кінцевим отримувачем продукції, кліматичні зміни тощо. В кінцевому рахунку це призвело до того, що значну кількість сільськогосподарської продукції, яку Україна завжди експортувала, зараз змушена ввозити. Все це ще раз нагадує, що аграрна галузь є такою, що потребує постійного регулювання та постійної фінансової підтримки з боку держави, як це робиться в розвинутих країнах світу [145, с. 186].

Отже, незважаючи на певні позитивні тенденції, що намітились в останнє десятиріччя ще рано говорити про подолання кризи та відбудову аграрної сфери, оскільки навіть при щорічному прирості аграрної продукції на 3 % Україна зможе наблизитись до обсягів виробництва 1990 р. лише десь у середині 20-х років. Труднощі, з якими зіткнулася держава при запровадженні реформ в аграрній сфері, не подолані й зараз, а політична та економічна нестабільність в Україні, застарілість та моральна зношеність техніки, недостатня державна фінансова підтримка, кліматичні зміни та інші проблеми можуть відкинути її ще на кілька десятиріч назад. Однак, роблячи спроби в реформуванні аграрної політики, маючи на меті вступити в ЄС, слід пам'ятати, що при досягненні цієї мети та запровадженні принципів САП ЄС в Україні, поряд з багатьма позитивними чинниками, все ж існують і негативні. Зокрема, це неспроможність фінансового забезпечення вимог САП ЄС в нашій державі, загроза конкуренції з боку сільськогосподарських виробників країн-членів ЄС та її економічна неефективність.

Всебічний аналіз сутності, принципів та механізмів єдиної аграрної політики ЄС з порівнянням аграрного розвитку та його реформуванням в Україні дасть змогу виявити найбільш сильні сторони з подальшою можливістю їх застосування в Україні. Це, в свою чергу, стане поштовхом до створення ефективної аграрної політики, яка забезпечить конкуренто-спроможність вітчизняної продукції сільського господарства на світовому ринку, наблизить виробництво та реалізацію продукції до стандартів ЄС, прискорить створення зони вільної торгівлі з країнами членами ЄС, відкриє перспективи більш тісної інтеграції у майбутньому.

Спільна аграрна політика Європейського Союзу (САП ЄС) є її найстаршою інтеграційною політикою, що була створена в 1957 р. країнами Римського договору (Франція, Італія, ФРН, Нідерланди, Бельгія та Люксембург), а згодом стала невід'ємною частиною митного союзу, який було створено 1 липня 1968 р. [202].

Основною метою такого об'єднання було забезпечення продовольчої безпеки населення того періоду, адже в умовах ринкової економіки ефективність агропромислового комплексу багато в чому залежить від державного регулювання та підтримки.

Основні цілі САП ЄС були визначені в Римському договорі, а саме: постачання населенню аграрної продукції за прийнятними цінами та збільшення доходів селян, насамперед за рахунок підвищення доходів сільгоспвиробників у розрахунку на одну особу й забезпечення їм життєвого рівня, порівняного з міським [195, с. 143].

Упродовж десятиріч ЄС розширювався, вдосконалювався й механізм спільної аграрної політики. Уточнювалися напрями її розвитку, однак зазначені основні цілі залишалися сталими.

Основні цілі САП ЄС досягаються за наявності та дотримання таких принципів:

1. Єдині ціни на продукцію сільського господарства всередині ЄС та єдиний механізм їх підтримки. Заздалегідь визначаються мінімально допустимі ціни на найважливіші продукти сільського господарства. При падінні ринкових цін більш ніж на 10 % органами ЄС здійснюється гарантована закупівля цього продукту, тим самим забезпечується підтримка рівня цін. У САП ЄС використовується кілька основних видів цін, а саме: орієнтовні ціни, які кра-

їни ЄС підтримують на національних ринках у внутрішньорегіональному обороті; ціни втручання, по яких скупаються або продаються надлишки продукції сільського господарства, якщо коливання цін на них досягають встановлених меж від рівня орієнтовної ціни; зовнішньоторговельні – являють собою ціни реалізації сільськогосподарської продукції на зовнішньому ринку.

2. Вільна торгівля сільськогосподарською продукцією всередині ЄС та відсутність тарифних і кількісних обмежень. Діють єдині правила зовнішньої торгівлі сільськогосподарськими товарами з третіми країнами та єдиний митний тариф. Продукти сільського господарства переміщуються в межах Європейського Союзу за умов, подібних до умов внутрішнього ринку.

При імпорті діє система компенсаційних зборів, яка захищає виробників сільськогосподарської продукції від конкуренції з боку тих країн, де витрати на виробництво цих товарів нижчі, ніж у межах ЄС.

При експорті продукції сільського господарства в треті країни виробники отримують від органів ЄС субсидії, що дозволяють їм продавати цей вид продукції за більш низькими світовими цінами [193, с. 72]. Однак по деяких видах товарів із зовнішніми постачальниками було укладено відповідну угоду, за якою вони зобов'язуються не експортувати цю продукцію в країни Європейського Союзу по цінах нижче встановленого рівня.

3. Єдине фінансування сільського господарства, яке здійснюється через Європейський фонд орієнтації і гарантії сільського господарства (ФЕОГА), на утримання якого йде майже половина бюджету ЄС. Зокрема, в 70-х рр. ХХ ст. ця сума становила близько 70 % бюджету ЄС, на сьогодні (2010 р.) це в межах 45 % бюджету, а це майже 40 млрд. євро щорічно, у той час як частка сільського господарства у валовому внутрішньому продукті ЄС становить лише близько 2 %. При цьому майже 80 % усіх витрат Європейського Союзу йдуть на дотації для утримання цін і доходів селян.

Реформи САП ЄС передбачають поступову лібералізацію торгівлі сільськогосподарської продукції та скорочення внутрішньої підтримки. Вже до 2013 р. планується зменшити витрати з бюджету на фінансування спільної аграрної політики до рівня 34 %.

Виділяються кошти для орієнтації, що призначаються для підвищення продуктивності і модернізації виробництва в сільському господарстві, та кошти гарантії, які становлять близько $\frac{3}{4}$ суми фонду. Вони спрямовуються безпосередньо на підтримку цін. Європейський фонд орієнтації і гарантії сільського господарства формується за допомогою прямих внесків з бюджету ЄС, надходжень від ПДВ, компенсаційних зборів, що стягуються за імпортом сільськогосподарської продукції з третіх країн, відрахувань від мита на промислові товари, що ввозяться.

4. Принцип переваги товарів, вироблених в країнах ЄС, над імпортними товарами, що дає змогу підтримати власних виробників сільськогосподарської продукції.

5. Принцип спільної відповідальності країн-членів за ринкову і цінову політику.

Можна виділити кілька етапів в історії розвитку САП ЄС. Значне реформування аграрної політики ЄС відбулося в 2003 р. та ознаменувало новий, або сучасний період у розвитку сільського господарства. Основною його рисою став перехід від пільгового функціонування до умов, основаних на принципах вільної конкуренції на ринку. Вже починаючи з 2003 р. відбувається збільшення бюджетного фінансування на розвиток сільських територій, допомогу молодим фермерам, значна увага стала приділятися вирощуванню та просуванню екологічно чистої, або органічної продукції сільського господарства. Це призвело до збільшення території ріллі, яка була передана під органічне сільське господарство. Так, у Австрії на сьогодні близько 11 % ріллі обробляється за органічними стандартами і майже 13 % фермерських господарств визнані органічними.

Слід відмітити той факт, що однією з основних умов отримання сільськогосподарських субсидій у Європейському Союзі стала екологічність виробництва та дотримання високих стандартів.

Однак з огляду на останні зміни, що відбулися в світі (зміни клімату, світова економічна криза), було б доцільно виділити новітній етап реформування й розвитку починаючи з 2008 р. Так, враховуючи зазначені зміни, у 2008 р. було переглянуто деякі реформи САП ЄС 2003-2004 рр. Однією з реформ стало введення схеми єдиних виплат фермерам або підтримки доходів фермерів,

не пов'язаної з виробництвом [60, с. 135]. Це означає, що обсяг допомоги, яку отримує фермер, не пов'язаний з обсягом виробленої продукції, як це було раніше. Також з кожним роком дедалі більша частка фінансування спрямовується на програми сільського розвитку. Ці програми включають такі заходи: фінансова допомога фермерам у найменш сприятливих регіонах, програми раннього виходу на пенсію, зростання захисту навколишнього середовища, збереження зелених насаджень, сільських ландшафтів та утримання лісонасаджень, збільшення залучених інвестицій, диверсифікація сільського господарства тощо.

У 2008 р. при перегляді деяких положень САП ЄС було вирішено збільшити фінансування на розвиток сільських місцевостей, розвиток відтворюваних джерел енергії, боротьбу зі зміною клімату тощо. В новому курсі САП ЄС набагато більше уваги стало приділятися підвищенню якості продовольства, гарантуванню його безпеки, турботі про рівень життя сільського населення, надання гідних умов для утримання худоби та птиці тощо.

Вже сьогодні відбувається активне обговорення розвитку САП ЄС після 2013 р. САП ЄС визнається найбільш обґрунтованою політикою підтримки та ефективного функціонування аграрного сектора економіки в світі, яка на кожному етапі її розвитку та реформування була спрямована насамперед на ринкове регулювання та ціноутворення.

Щодо нових країн-членів, то в Спільній аграрній політиці передбачені заходи щодо прискорення реструктуризації їхньої аграрної галузі та адаптації до вимог САП ЄС. Значна увага приділяється допомозі молодим фермерам, модернізації їх господарств, які перейшли до них від попереднього покоління, інвестиції в землеробські господарства та їх оновлення, поліпшення сільської інфраструктури тощо. Зазнали змін і прямі доплати з бюджету ЄС. Перш за все це введення прямих доплат для нових країн-членів, а саме: 25 % у 2004 р., 30 % у 2005 р. та до 100 % – у 2013 р. [69, с. 10].

Яскравим прикладом реформування аграрної сфери та приведення її до вимог САП ЄС є досвід Республіки Польща. До її вступу в ЄС більше половини селян виступали проти, незважаючи на те, що розвиток аграрної галузі був менш інтенсивним, ніж

у багатьох країнах-членах ЄС. Однак уже після приєднання ситуація змінилась. По-перше, відбулося зростання попиту на польські продукти харчування, що призвело до зростання цін на них. По-друге, було створена система доплат на 1 га сільськогосподарських угідь, яка починаючи з 2004 р. передбачала поетапне зростання до рівня доплат країн-членів, що входять до складу ЄС значно довший період.

У своїй структурі доплати на 30 % здійснюються з бюджету Польщі, а на 70 % з бюджету ЄС [10, с. 32]. Слід відмітити, що з кожним роком кількість продукції сільського господарства, на яку робляться доплати, збільшуються. Тому на сьогодні доплати з ЄС здійснюються майже по кожному виду сільськогосподарської діяльності.

Отже, входження Польщі до ЄС та приєднання до її спільної аграрної політики призвело до поліпшення стану аграрної галузі та значно прискорило її розвиток. Також Польща користується немалим авторитетом серед країн-членів ЄС, може брати участь та впливати на реформування спільної аграрної політики, у такий спосіб, відстоюючи власні інтереси.

Важливим є також недопущення сліпого копіювання політики САП ЄС, особливо її “старої” аграрної політики, що більшою мірою була націлена на підтримку цін і виробництва, майже не стимулювала конкуренцію, підривала її фінансову стійкість і часто призводила до торговельних конфліктів між державами. З цього слідує, що Україна має орієнтуватись на нові підходи аграрної політики ЄС, які були сформовані на основі значного досвіду.

Механізм державного регулювання аграрної сфери в країнах з перехідною економікою має свої особливості, які безпосередньо пов'язані з політичною та економічною нестабільністю, нерозвиненістю інституційної ринкової інфраструктури, складним фінансовим становищем більшості сільськогосподарських підприємств, занепадом сільських територій тощо. Ставши в травні 2008 р. повноправним членом СОТ, Україна взяла на себе зобов'язання щодо належної підтримки сільського господарства. Однак на сьогодні обсяги фінансування аграрної сфери становлять близько 5 % Державного бюджету України, в той час як з бюджету ЄС на цю сферу виділяється близько 45 %.

В додатку Н відображено розподіл бюджетних коштів на фінансування заходів з реалізації Державної цільової програми розвитку українського села до 2015 р. відповідно до правил СОТ за 2008, 2009 та 2010 рр. Обсяг фінансування з бюджету України на підтримку аграрної сфери за останні три роки був майже однаковим. Найбільший обсяг коштів був спрямований на забезпечення програм “зеленої скриньки”, серед якої лівова частка фінансів спрямовувалась на розвиток соціальної інфраструктури та професійну освіту.

Другою за обсягами фінансування є програма “жовтої скриньки” (продуктова підтримка). Тут найбільша кількість коштів була витрачена на дотації товаровиробникам за молоко і м’ясо через механізм ПДВ при їх реалізації переробним підприємствам та на виплату дотацій на 1 га зернових і технічних культур.

Найменший обсяг коштів був виділений на фінансування програм “жовтої скриньки” (непродуктова підтримка), де часткова компенсація кредитних ставок комерційних банків за пільговими кредитами була профінансована найбільше.

Як свідчить світова практика, саме програми “зеленої скриньки” набули широкого розвитку. Так, наприклад, в Австрії на ці програми спрямовується близько 91% від загальної підтримки аграрної сфери, у США – 77% [31, с. 129], у країнах ЄС, Канаді та Бразилії в межах 50-60% [60, с. 133].

В Україні ситуація є подібною, а саме близько 59% спрямовується на фінансування програм “зеленої скриньки”, та близько 41% – на програми “жовтої скриньки”.

Державною цільовою програмою розвитку українського села до 2015 р. передбачено рівний доступ до бюджетної підтримки усіх виробників сільськогосподарської продукції, їх ефективне використання, а також здійснення постійного моніторингу для усунення можливості неефективного використання бюджетних коштів. Пріоритетними напрямками державної підтримки мають стати програми наукових розробок, розроблення системи контролю за якістю продукції та її стандартизації, розвиток соціальної сфери села та інфраструктури тощо.

Однак поряд з численними проблемами, що існують в аграрній сфері України, перш за все необхідно вирішити основні з них,

а саме: вдосконалення цінової політики, яка має відновити паритетність цін і забезпечити позитивну цінову підтримку виробників сільськогосподарської продукції та вдосконалення бюджетної підтримки галузі.

Щодо бюджетного фінансування аграрної сфери в Україні, то воно майже проїдається диспаратом цін. Цінова підтримка виробників сільськогосподарської продукції є негативною і суттєвою (45 %), що значною мірою знецінює загальну державну підтримку сектора. Інша ситуація склалась в ЄС та Росії, де цінова підтримка агровиробників є позитивною і суттєвою (50 %). Щодо співвідношення обсягів підтримки сільськогосподарських виробників до обсягів підтримки споживачів зазначеної продукції в Україні, то воно становить 1 до 3. У США цей показник дорівнює 20 до 1 [199]. В Європейському Союзі споживачі через систему цін здійснюють підтримку сільськогосподарських виробників. Так, в ЄС на 100 євро підтримки фермерів припадає 40 євро трансфертів споживачів. Це означає, що споживачі надають підтримку виробникам сільськогосподарської продукції саме через політику цін, тобто вони платять за вітчизняну продукцію ціну, вищу за світову. В Україні ситуація є протилежною – тут споживачі продукції платять за вітчизняні товари ціну, нижчу за світову, отримуючи у такий спосіб трансферти від агровиробників.

У сучасній літературі можна зустріти чимало пропозицій щодо вдосконалення цінової політики. Більшість з них стосується державного регулювання цін на продукцію сільського господарства через встановлення мінімальних, середніх та максимальних цін, як це робиться в багатьох країнах світу, в тому числі в ЄС. Доцільним є ознайомлення з ціновою політикою, що проводить ЄС в рамках САП, з метою запозичення та можливого впровадження в майбутньому певних позитивних “уроки”.

Цінова політика є досить складною системою, провідну роль в якій виконує державне регулювання. Воно в основному зводиться до встановлення нижніх та верхніх меж їх коливання та формування умовної ціни, яку держава намагається підтримувати. Здійснюється скуповування або продаж продукції, яка нешвидко псується з метою товарної інтервенції та підтримки бажаного рівня цін. Така політика покликана перш за все захистити вітчиз-

няного сільськогосподарського виробника та внутрішній ринок [195, с. 141].

Значна допомога надається фермерам, які виробляють найбільшу кількість продукції сільського господарства в ЄС, за рахунок обов'язкових державних закупівель за мінімальними цінами.

За останній період Євросоюз вживає заходи щодо обмеження виробництва сільськогосподарських товарів, з яких була досягнута повна самозабезпеченість. Це здійснюється за рахунок введення квот на виробництво і реалізацію продукції, зниження цін втручання та перегляд цін гарантування на будь-яку кількість товарів, що постачаються на ринок. Закупівельні компанії також здійснюють закупівлі за гарантованими цінами лише певної кількості сільськогосподарської продукції, а все, що було закуплено більше норми, оплачується за нижчими цінами. Тому на сьогодні встановлюється гранична величина обсягу виробництва продукції, яка розподіляється між країнами-членами ЄС. Отже, регулятором обсягів виробництва є ціна втручання та система квот. Таким чином, цінова політика виступає важливим засобом регулювання та підтримки аграрної галузі ЄС.

Використання Україною зазначеного механізму цінової політики в ЄС є можливим лише при поетапному вдосконаленні ринкових відносин, створенні прозорих відносин у сільському господарстві та правильно розробленій системі державної підтримки аграрної сфери загалом та цінової політики держави зокрема.

Непрозорість аграрної сфери є одним з основних чинників, що створює проблему з цінами, адже є чимало прикладів, коли одна й та сама сільськогосподарська продукція в одній області і навіть в одному районі може продаватись за цінами, що відрізняються в 2-3 рази, тоді як у світі допустимою нормою вважається їх коливання на 10-20 %. Значною мірою до такої ситуації призводить те, що в багатьох випадках, поки продукція доходить від виробника до споживача, вона встигає потрапити не до одного посередника, що призводить до значного підвищення ціни. Більше того, обсяг продукції сільського господарства, що продається через біржі, становить лише 1-3 %, тоді як у країнах з нормальним розвитком ринкових відносин не менше 10 %. В оптовій торгівлі аграрною продукцією частка таких методів біржової торгівлі,

як ярмаркові торги, форвардні, ф'ючерсні та опціонні контракти, є мізерною порівняно з Європейським Союзом. Тому ринкові механізми аграрного сектора економіки України аж ніяк не можна назвати прозорими [145, с. 186].

Для поліпшення цінової політики та створення прозорого ринкового механізму необхідною є, перш за все, лібералізація цін на продукцію сільського господарства та продукцію її переробки; забезпечення мінімального адміністративного втручання у формування цін на аграрному та споживчому ринках; формування вільного руху сільськогосподарської продукції в межах країни, в тому числі за рахунок прогресивних методів торгівлі та створення сприятливих умов для нарощування її експорту; організація посередництва в купівлі та перепродажу продукції сільського господарства за рахунок дотримання єдиних умов та правил з метою недопущення значного коливання цін; забезпечення всіма можливими ринковими методами прозорого механізму розвитку галузі.

Однією з суттєвих проблем є недостатність, а інколи й відсутність державної підтримки цін і виробництва селянських і переважної більшості фермерських господарств, де виробляється майже дві третини валової продукції сільського господарства, на відміну від агропідприємств, які виробляють лише третину продукції та отримують основну підтримку держави. Слід відмітити той факт, що на сільськогосподарських підприємствах працює менше третини працездатних сільських жителів, а з підвищенням продуктивності праці ця частка буде постійно зменшуватись, що призведе до зниження зайнятості на селі. Проблема полягає і в тому, що відсутність належної державної підтримки фермерських та селянських господарств не дає можливості переходу від роботи на агропідприємствах до зайняття цими видами діяльності індивідуально. На жаль, із здобуттям незалежності та початком реформування аграрного сектора України, коли з'явилася нова організаційно-правова форма господарювання, яка до того ж, як засвідчує світова практика, є надзвичайно ефективною, не було створено належних програм та механізмів функціонування фермерства. Досвід ЄС вже довів, що фермерство може стати ефективним засобом розв'язання продовольчої проблеми суспільства та є одним з факторів забезпечення соціально-економічної стабільності країни.

Механізм розв'язання проблеми державної підтримки фермерських та селянських господарств в Україні, перш за все, має бути нерозривно пов'язаний з регіональними особливостями. Врахування особливостей кожного регіону, їх кліматичних умов, рельєфу, соціально-економічного розвитку, дасть можливість сформувати компетентну регіональну політику, яка забезпечить рівномірний розподіл ресурсів та виробництва [73, с. 47].

За останні три роки основний обсяг коштів був спрямований на фінансування програм “зеленої скриньки”, що є позитивним явищем і відповідає світовій практиці розвитку аграрної сфери. Адже для вдосконалення ринкових процесів реформування сільського господарства необхідне поступове збільшення бюджетного фінансування з виробництва продукції до розвитку інфраструктури, сільських та депресивних територій тощо. Також одним з напрямів програм “зеленої скриньки” є фінансування екологічної безпеки, випуску якісної та органічної продукції, на що сьогодні Європейський Союз витрачає значні кошти. Як було відмічено, однією з основних умов отримання сільськогосподарських субсидій у Європейському Союзі стала екологічність виробництва та дотримання високих стандартів. Державна програма розвитку українського села до 2015 року також передбачає розроблення системи контролю за якістю продукції та її стандартизації, однак на практиці ситуація є діаметрально протилежною, адже якість вітчизняної продукції сільського господарства часто виступає стримуючим фактором не тільки розвитку аграрної галузі України, але й гальмує її вихід на світовий ринок. Згідно з офіційними даними Держспоживстандарту України, останніми роками бракується та знімається з реалізації більше 50 % перевірених м'ясних та рибних продуктів, плодоовочевої продукції, близько третини перевірених соків, соковмісних напоїв та молочних продуктів, продуктів дитячого харчування, приблизно 30% тютюнових виробів та алкогольних напоїв, майже кожна друга тонна перевірених макаронних, кондитерських та хлібобулочних виробів, цукру, борошна та круп, чаю та кави, масложирової продукції, мінеральних вод та безалкогольних напоїв, курячих яєць.

Для випуску високоякісної продукції з дотриманням екологічних вимог сільськогосподарські товаровиробники мають во-

лодіти новітньою технікою та технологіями [170, с. 142]. Однак, враховуючи фінансовий стан більшості з них, зрозуміло, що дозволити собі це може далеко не кожен. Тому логічним є те, що на вітчизняний ринок завозяться зарубіжні аналоги більш високої якості, що створює додаткову конкуренцію для вітчизняних товаровиробників. Наголосити слід і на тому, що в Україні незавершеною ще залишається система національних стандартів гармонізованих із вимогами європейських та міжнародних нормативних документів. Так, у 2010 р. у сільському господарстві та харчовій промисловості України було зафіксовано близько 4512 од. стандартів різних організацій, з яких гармонізовано зі світовими стандартами 843 од. (19 %), а з ЄС та СОТ близько 44 %.

Фінансування чималої частки програм “зеленої скриньки” в ЄС здійснюється на охорону навколишнього середовища, повітря, водних ресурсів, відновлення родючості ґрунтів тощо. В Україні ж сільськогосподарське виробництво часто пов’язане з неефективністю використання водних, земельних та інших ресурсів з метою одержання надприбутків. Хоч державою і виділяються кошти на екологічну безпеку та охорону земель (див. Додаток Н), все ж існують і суттєві недоліки. Так, держава не приділяє уваги та не виділяє кошти на відновлення родючості ґрунтів, які щорічно втрачають гумус. Відновлення ґрунтів не здійснюється вже з 2006 р., а це безпосередньо впливає на родючість, врожайність, а відтак і на фінансові показники сільськогосподарських товаровиробників та економіки в цілому [57, с. 77].

Величезні зусилля державної підтримки слід докласти до покращення інфраструктури, особливо сільської, адже період реформування аграрного сектора довгий час супроводжувався занепадом сільських територій, підвищенням рівня безробіття, що призвело до появи депресивних територій та “мертвих” сіл. Тому будь-яке виробництво та реалізація продукції сільського господарства нерозривно пов’язане з забезпеченням, перш за все, соціального, медичного та освітнього обслуговування населення, особливо в сільських місцевостях. Розвинута інфраструктура сприяє більш ефективному функціонуванню сільськогосподарських виробників незалежно від форми власності і господарювання, розмірів та спеціалізації. В ЄС цьому питанню приділяється значна

увага, адже зрозуміло, що налагоджена інфраструктура, соціальне забезпечення сільського населення, що виробляє більшу частину продукції сільського господарства, створює як для всіх сільських жителів загалом, так і для агровиробників зокрема, високу якість життя та відтворення робочої сили.

Оскільки Україна є транзитною державою, яка з'єднує Схід та Захід Європи, основним напрямом, який би підтвердив цей статус та значно поліпшив функціонування аграрної галузі, стало будівництво доріг з твердим покриттям у сільських місцевостях. Державі необхідно звернути на це особливу увагу, адже вирішення зазначеного питання дасть мотиваційний поштовх для вирішення інших проблем (будівництво житла, освіта, охорона здоров'я тощо). Щодо Європейського Союзу, то тут вимоги до будівництва доріг є одні з найбільш жорстких у світі, причому це потребує значного фінансування і займає багато часу. Однак зрозуміло, що в майбутньому це принесе довготривалий соціальний ефект [145, с. 185].

Невирішеними залишаються проблеми страхування сільськогосподарських виробників в Україні, що значно уповільнює як ефективність розвитку самих виробників, так і стан аграрної сфери загалом. За останні три роки страхування доходів сільськогосподарських товаровиробників збільшилось (див. Додаток Н), однак страховий ринок в аграрній сфері України залишається, на жаль, найменш розвинутим. У більшій мірі це пов'язано з тим, що страхування аграрної галузі є найбільш затратним і ризиковим видом діяльності порівняно з іншими, що негативно позначається на фінансовому стані самих страхових компаній. Існує і ряд інших причин. По-перше, сам по собі страховий бізнес в Україні порівняно з європейським є ще молодим та малорозвинутим. По-друге, це важкий фінансовий стан більшості підприємств сільського господарства, що часто призводить до відсутності обігових коштів, недостатньої гарантії та неможливості оплати страхових тарифів. По-третє, забезпечення довготривалості функціонування системи агрострахування можливе, як правило, лише за фінансової підтримки держави. Обмеженість бюджетних коштів не є підставою для відмови у державній підтримці у страхуванні ризиків в аграрній сфері, адже зде-

більшого йдеться не про їх відсутність, а їх ефективне використання [26, с. 151].

Без державної підтримки приватні страхові та перестрахові компанії не зможуть направити таку кількість коштів, щоб забезпечити повну відповідальність за зобов'язаннями, пов'язаними з системними ризиками в аграрній сфері.

За 2009 р. в Україні було укладено 1980 договорів страхування сільськогосподарських культур та 5330 договорів зі страхування тварин. Сума премій становила 42 млн. та 2,1 млн. відповідно. Загальний обсяг ринку страхування сільськогосподарських культур оцінюється у близько 650-700 тис. га застрахованих площ і 50-55 млн. грн. страхової премії [78, с. 91].

Досвід агрострахування таких країн, як ЄС та США, показує, що їх уряди виділяють значні кошти на підтримку страхування виробників продукції сільського господарства, щоб не допустити нестабільності доходів фермерів.

Необхідним для ефективного розвитку агрострахування в Україні є перш за все активна участь уряду з метою доступності страхових послуг для сільськогосподарських виробників, особливо фермерів; законодавче забезпечення державної фінансової підтримки страхування виробництва сільськогосподарських товарів; професійна підготовка фахівців у сфері страхування; використання міжнародного досвіду страхування агроризиків.

Отже, в Україні поки що рано говорити про ефективність розвитку аграрної політики, а тим більше про вступ до Європейської спільноти, адже це вимагає в першу чергу вирішення наявних внутрішніх проблем у зазначеній сфері. Небажання чи невміння використовувати позитивні “уроки” САП ЄС не тільки не сприяють її європейській інтеграції, але і загострюють внутрішню ситуацію на аграрному ринку. Основною причиною такого становища є відсутність виваженої та достатньої державної підтримки і бюджетного фінансування. Державна підтримка сільського господарства в Україні є деформованою і далекою від європейських стандартів.

3.2. Експортний потенціал аграрного сектора економіки прикордонних територій

За ХХ ст. населення Землі збільшилося з 1,5 до 6 млрд. осіб. Передбачається, що до 2020 р. воно зросте до 8 млрд. і більше [90, с. 122]. Стає зрозумілим, що основне питання полягає в забезпеченні продовольством такої кількості людей. На сьогодні у світі відбуваються динамічні процеси глобалізації, які проявляються у взаємодії національних економік різних країн. Таке співробітництво відкриває значні можливості для реалізації аграрного потенціалу національної економіки та ставить перед країною нові виклики.

Центральне місце в розвитку аграрного сектора відводиться підвищенню рівня стійкості виробництва продовольства. Продовольча проблема на сучасному етапі стає глобальною з ряду причин:

- вона торкається тією чи іншою мірою всіх країн світу;
- її розв'язання ставиться в залежність від факторів, що виходять за межі сільського господарства;
- у сучасному світі вона нерозривно зв'язана з іншими глобальними проблемами: енергетичною, сировинною, екологічною тощо;
- на її розв'язання впливає міжнародна ситуація [6, с. 119].

Розвиток економіки України вимагає активного її включення до світогосподарських зв'язків. Інтеграція національної економіки до світової здійснюється насамперед за рахунок зовнішньоекономічної діяльності, зокрема її складової – експорту, шляхом забезпечення сприятливих умов для розвитку зовнішньої торгівлі.

Відповідно до Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 № 959-ХІІ, зовнішньоекономічна діяльність – це діяльність суб'єктів господарювання країни та іноземних суб'єктів, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території країни, так і за її межами. Як відомо, зовнішньоекономічна діяльність кожної країни включає експорт та імпорту товарів і послуг. Експорт – це митний режим, відповідно до якого товари вивозяться за межі митної території країни для віль-

ного обігу без зобов'язання про їх повернення на цю територію та без встановлення умов їх використання за межами митної території країни [116].

Роки незалежності України позитивно позначились на процесах міжнародної інтеграції, активного включення її у систему світогосподарських зв'язків, про що свідчить той факт, що 16 травня 2008 р. Україна одержала статус повноправного члена Світової організації торгівлі [6, с. 118]. Набуття членства в СОТ відкриває для України додаткові можливості доступу до ринків інших країн, що є особливо важливим для країни-експортера сільськогосподарської продукції [59, с. 134]. В умовах, коли економіка України, починаючи з 2008 р., функціонує відповідно до норм та правил СОТ, напрямом активізації експорту є динамічне нарощування виробництва конкурентоспроможної продукції, розширення зовнішніх ринків, розвиток внутрішнього ринку та зміцнення продовольчої безпеки країни, що потребує пошуку й обґрунтування нових напрямів розвитку галузі [25, с. 70]. Тому, можна стверджувати, що після вступу України в СОТ актуальність зазначеної теми зросла, адже на світовому ринку Україна позиціонується як аграрна держава, що вимагає від неї значної уваги до розвитку аграрного сектора економіки.

Однак подальша активізація міжнародної торгівлі у сфері АПК суттєво залежить від конкурентних переваг галузей агропромислового комплексу. Це робить необхідним пошук та реалізацію ефективних способів формування та використання експортного потенціалу аграрної сфери України, що зможе забезпечити їй достойне місце на світовому ринку та захистить вітчизняного товаровиробника.

Україна має достатній ресурсний потенціал, раціональне використання якого дозволяє нашій країні посісти своє місце у зовнішньоекономічній діяльності. Щодо вітчизняного АПК, то це безумовно перспективний сектор економіки у контексті зовнішньої торгівлі продовольчими товарами, незважаючи на численні проблеми, пов'язані з ним. Слід відмітити, що в Україні досить сприятливі природно-кліматичні умови для вирощування зернових, овочів, картоплі, цукрових буряків, соняшнику, яблук, виробництва м'яса, молока, яєць та інших видів продуктів. У свій час

(1990 р.) в розрахунку на душу населення Україна займала перше місце у світі по виробництву цукрових буряків (853 кг), друге – по виробництву соняшнику (49,5 кг), четверте – по виробництву картоплі (322,5 кг) та яєць (17,5 кг), шосте – по виробництву молока (472,3) і дванадцяте – по виробництву м'яса (84 кг). Це відповідно в 14,7; 11,5; 6,3; 4,5; і 2,5 рази більше порівняно із середніми показниками в розрахунку на одну особу населення планети [87, с. 18]. З цього випливає, що Україна володіє значним потенціалом експортних відносин. Однак сільськогосподарська продукція є однією з найбільш проблемних складових у структурі зовнішньоторговельного обороту України.

Не слід також забувати, що виробничі можливості України та її регіонів значно відрізняються, існують глибокі зміни у співвідношенні динаміки можливостей загальнодержавного та регіонального рівнів експортного потенціалу. Стан експортного агропромислового потенціалу регіонів, зокрема Закарпатської області, потребує глибокого наукового аналізу та обґрунтування, зокрема реалізації необхідних кроків для його зростання.

Закарпатська область займає вигідне географічне положення на південних схилах Карпат, є своєрідним “містком” між Північною і Південною, Північно-Східною і Південно-Західною Європою. Має спільні кордони з чотирма членами Європейського Союзу – Угорщиною, Словаччиною, Польщею та Румунією загальною протяжністю 467,4 км [12], у тому числі з Румунією – 205,4 км, Угорщиною – 130,0 км, Словаччиною – 98,5 км та Польщею – 33,4 км. В області є 19 пунктів переходу кордону до сусідніх держав. Через область зі сходу на захід протягнуто мережу магістральних транснаціональних газо- та нафтопродуктопроводів, які розгалужуються на окремі країни Європейського Союзу. Унікальне геополітичне розташування прикордонного регіону на перехресті міжнародних транспортних, економічних, торговельних, культурних шляхів сприяє розвитку і подальшому поглибленню всебічного міждержавного співробітництва, відводить важливу роль Закарпаттю в інтеграції України в європейські структури. Розвиток зовнішньої торгівлі, передусім нарощування експорту агропромислової продукції на світовому ринку, є важливим фактором функціонування економіки на регіональному рівні. Зо-

внішня торгівля була і є важливою формою зовнішньоекономічного співро-бітництва Закарпаття із суміжними країнами-членами Євросоюзу (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Зовнішня торгівля товарами Закарпаття з країнами світу, в тому числі сусідніми*
(млн. дол. США)

Група країн	Експорт				Імпорт			
	2008	2009	2010	2010, % до 2008	2008	2009	2010	2010, % до 2008
По області, всього	1221,0	935,0	1156,6	94,7	1866,1	952,9	1348,6	72,3
<i>в тому числі з країнами:</i>								
Польща	52,5	38,8	42,3	80,6	51,0	24,2	18,9	37,1
Румунія	15,4	16,5	24,7	160,4	13,7	9,9	14,9	108,8
Словаччина	102,7	65,9	72,1	70,2	103,8	27,6	26,9	25,9
Угорщина	612,4	424,2	538,0	88,0	409,7	106,2	181,4	44,3
Чехія	23,0	18,6	24,8	107,8	422,2	64,3	124,9	29,6
Разом:	806,0	564,0	701,9	87,1	1000,4	232,2	367,0	36,7
Частка аналі- зованих країн у торгівлі з об- ластю, %	66,0	60,3	60,7	x	53,6	24,4	27,2	x

*Розраховано за джерелом: [161, с. 274-275].

Дослідження свідчить (табл. 3.2), що, *по-перше*, у 2009 р. внаслідок світової фінансової кризи відбувся значний спад в експортно-імпортній діяльності Закарпатської області із сусідніми країнами. У 2010 р. у зовнішньоторговельній діяльності регіон не вийшов на рівень 2008 р. *По-друге*, на аналізовані країни припадають найбільші обсяги експорту товарів з регіону (більше 60 % до всього експорту регіону), а також майже четверта частка імпорту до загального його обсягу.

Світова фінансова криза негативно позначилась не тільки на зовнішньоторговельній діяльності, але й на виробництві найважливіших видів промислової продукції регіону за провідними видами економічної діяльності (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Виробництво найважливіших видів промислової продукції в Закарпатській області за видами економічної діяльності*

Види промислової продукції	2005	2008	2009	2010	2010, % до:	
					2005	2009
Секція С – добувна промисловість						
Газ природний, млн. м ³	15,3	10,8	5,5	3,7	24,2	67,3
Сіль кам'яна, тис.тонн	124,3	0,1	0,3	0,1	0,1	33,3
Підсекція DA – виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів						
Вироби ковбасні, тис. т	841,0	605,8	426,4	347,7	41,3	81,5
Соки купажановані натуральні, тис. т	20,4	30,5	13,4	10,1	49,5	75,4
Овочі, фрукти, горіхи і гриби, консервовані з додаванням оцту, тис. т	13,6	17,0	14,3	4,6	33,8	32,2
Вино виноградне, тис. дал.	2079,0	2430,0	2006,2	1846,9	88,8	92,1
Напої безалкогольні, тис. дал.	1023,9	667,7	417,0	303,5	29,4	72,8
Підсекція DB – текстильне виробництво, виробництво одягу, хутра та виробів з хутра						
Тканини, всього, тис. м ²	2579,0	2006,0	1044,8	320,3	12,4	30,7
Пальта, напівпальта, накидки, плащі, куртки теплі, тис. шт.	192,3	67,0	61,9	64,2	33,4	103,7
Трикотаж спідній, тис. шт.	7188,4	6014,1	3316,2	2776,6	38,6	83,7
Підсекція DD – оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів						
Деревина, уздовж розпиляна чи розколота, тис. м ³	326,2	213,1	168,7	151,2	46,4	89,6
Фанера клеєна, м ³	6839	4923	3462	5286	77,3	152,7
Паркет дерев'яний щитовий, тис. м ²	15,1	37,9	12,5	0,4	2,6	3,2
Вікна, двері, їх рами та пороги дерев'яні, тис. м ³	19,1	16,3	14,6	7,1	37,2	48,6
Підсекція DG – хімічне виробництво						
Вугілля деревне, включаючи агломерування, тис. т	18,6	25,5	31,2	31,7	170,4	101,6
Біде, унітази та інші санітарно-технічні вироби з пластмаси, тис. шт.	212,3	143,6	110,0	104,3	49,1	94,8
Підсекція DK – виробництво машин та устаткування						
Верстати для остаточного оброблення металеві продукції, т	71,2	52,5	107,8	47,5	66,7	44,1
Автомобілі легкові, тис. шт.	11,2	35,9	3,6	7,5	67,0	208,3
Підсекція DN – інші галузі промисловості						
Меблі для сидіння, переважно з дерев'яним каркасом, тис. шт.	1098,0	899,6	593,5	533,2	48,6	89,8
Меблі дерев'яні для умеблювання інтер'єру, житлових приміщень, тис. шт.	215,0	168,3	107,7	80,1	37,3	74,4

*Розраховано за джерелом: [161, с. 89-91].

Для дослідження й аналізу взято 1 секцію (С – добувна промисловість) та 6 підсекцій секції D – переробна промисловість. Показники табл. 3.3 свідчать, що з 20 найважливіших видів промислової продукції спадна тенденція у 2008 р. при-

таманна 6, у 2009 р. –4, і в 2010 р. – 3 видам. У 2010 р. порівняно з 2009 р. збільшилось виробництво пальт, напівпальт, накидок, плащів, курток теплих (підсекція DB), фанери клеєної (підсекція DD), вугілля деревного (підсекція DC), легкових автомобілів (підсекція DK). Відмітимо, що виробництво деревного вугілля нарощувалось за рахунок Перечинського лісохімкомбінату, який реанімований підприємцями із південно-східних регіонів України. Нарощування легкових автомобілів забезпечено за рахунок складальних виробництв СЕЗ „Закарпаття”.

У соціально-економічному розвитку країн та їх регіонів важлива роль належить прямим іноземним інвестиціям. На противагу зовнішньоторговельній діяльності, пряме іноземне інвестування характеризується не спадною, а наростаючою тенденцією (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в економіку Закарпаття, в тому числі сусідніми країнами*
(на початок року, млн. дол. США)

Група країн	2009	2010	2011	2011, % до 2009
По області, всього	356,4	363,7	362,6	101,7
в тому числі від сусідніх країн:	23,1	32,9	32,6	141,1
Польща				
Румунія	1,7	1,9	1,8	105,9
Словаччина	11,2	10,5	10,3	92,0
Угорщина	34,7	33,1	31,7	91,4
Чехія	7,2	7,0	6,8	94,4
Разом:	77,9	85,4	83,2	106,8
Частка аналізованих країн до всього обсягу ПІІ, %	21,9	23,5	22,9	x

*Розраховано за джерелом: [161, с. 231-232].

На початок 2011 р. (табл. 3.4) порівняно з аналогічним періодом 2009 р. в цілому прямі іноземні інвестиції в економіку області збільшились на 1,7 %, а з боку аналізованих сусідніх країн – на 6,8 %. Аналізовані країни в економіку області вклали більше 5-ї частини всього обсягу ПІІ, з них Польща – понад 9 %. Загалом країни Європи в економіку Закарпаття вклали 244,4 із 262,6 млн. дол. США, або 67,4 % до всього обсягу зарубіжних інвестицій (станом на 1 січня 2011 р.).

Світові ціни на аграрну продукцію є нестабільними навіть упродовж одного року, не говорячи вже про їх зміни з року в рік. З цього слідує, що варто не тільки спостерігати за змінами, що відбуваються на продовольчому ринку сусідніх держав, але й посилити моніторинг та аналіз цих процесів, оскільки власні аграрні прогнози не є вичерпними, а основні види експортованих Україною товарів, як, наприклад, зерно та соняшникова олія, знаходяться під значним впливом пропозиції на зовнішньому ринку та постійних економічних змін. Особливо це питання стосується прикордонних регіонів України, зокрема Закарпатської області, яка, як вже зазначалось, через своє географічне розташування та близькість до країн ЄС має значні експортні можливості та переваги поряд з іншими регіонами України. Це, зокрема, вплинуло на те, що вагому частку в зовнішній торгівлі області займає експорт послуг, зокрема транспортні послуги, які становлять близько 86 % від загального обсягу експорт послуг. Цей факт, безперечно, є позитивним, оскільки в експорті з кожним роком дедалі більшого значення набуває наукомістка продукція, а це, в свою чергу, спричиняє розширення торгівлі послугами, оскільки експорт послуг стимулює торгівлю товарами виробничого характеру.

Близькість до країн Європейського Союзу вимагає активного прикордонного співробітництва регіону, здійснення експорту конкуренто-спроможних видів аграрної продукції та поступового скорочення збиткових галузей аграрного сектора економіки. Основні показники зовнішньо-економічної діяльності підприємств Закарпатської області за період 2006-2010 рр. подані в табл. 3.5

У 2010 р. порівняно з 2009 р. (табл. 3.5), обсяги експорту сільськогосподарської продукції зменшилися на 34 %, а питома вага в загальному обсязі – на 50 %. Обсяг імпорту сільськогосподарської продукції у 2010 р. збільшився порівняно з 2009 р. на 39,0 %.

У товарній структурі експорту вказаної продукції переважали насіння і плоди олійних рослин, їстівні плоди та горіхи. У товарній структурі імпорту переважали поставки цитрусових, молока та молочних продуктів, м'яса та м'ясних субпродуктів, живих рослин і продуктів квітництва [153, с. 48].

Таблиця 3.5

Зовнішньоекономічна діяльність підприємств Закарпатської області за період 2006–2010 рр. [153, с. 48]

(тис.дол. США)

	2006	2007	2008	2009	2010
Експорт					
Усього	676867	1147966	1220596	934966	1156645
Продукція сільського господарства	14499	15225	7041	14525	9529
Питома вага в загальному обсязі, %	2,1	1,3	0,6	1,6	0,8
Імпорт					
Усього	951696	1552472	1866098	952902	1348604
Продукція сільського господарства	8541	6907	12720	7227	11764
Питома вага в загальному обсязі, %	0,9	0,4	0,7	0,8	0,9

Основними видами товарів, що експортувалися із Закарпатської області, у 2010 році були деревина та вироби з деревини, текстиль та вироби з текстилю, механічне обладнання, машини та механізми, електричне обладнання та їх частини, пристрої для записування або відтворення зображення і звуку (див. Додаток К). Їх частка в експорті товарів займала близько 78,0 %. Однак позитивної тенденції реалізації на експорт інших видів сільськогосподарської продукції, таких, як живі тварини та продукти тваринного походження, поки що не простежується. Більш детально показники експорту та імпорту продукції тваринного та рослинного походження відображено на рис 3.1 та 3.2.

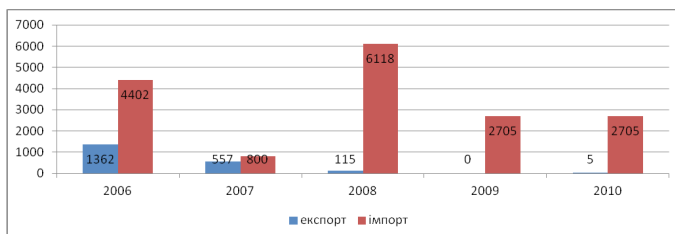

Рис. 3.1. Експорт та імпорт живих тварин і продуктів тваринного походження Закарпатської області за період 2006–2010 рр. (тис. дол.США) [153, с. 48]

Починаючи з 2006 р. (рис. 3.1) імпорт продукції тваринного походження переважає експорт цієї продукції, особливо в період 2008-2010 рр., коли експорт її або є мізерним, або повністю відсутній.

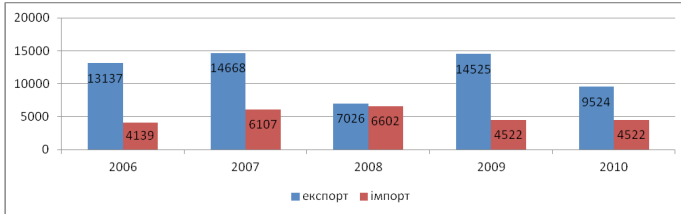

Рис. 3.2. Експорт та імпорт продуктів рослинного походження Закарпатської області за період 2006-2010 рр. (тис.дол.США) [153, с. 49].

Щодо продукції рослинного походження (рис. 3.2), то за аналізований період (2006-2010 рр.) експорт цієї продукції перевищував імпорт, а в 2010 р. – більш ніж удвічі.

Розширення ЄС на Схід та наближення його до кордонів України, позитивно вплинуло на експорт товарів і послуг [150, с. 219]. Особливо це позначилось на експорті Закарпатської області, яка має певні преференції від розширення ЄС. Географічну структуру експорту товарів Закарпатської області відображено в додатку Л.

Згідно з даними додатку Л, на країни Європейського Союзу припадає основна частка експорту товарів, причому найбільшу питому вагу займають країни, що межують з областю, а саме Угорщина, Словаччина, Польща та Румунія. У 2010 р. цей показник становив 58,5 %. Також значний обсяг товарів експортується в Австрію, Італію, Німеччину Францію та Чехію. Щодо країн СНД, то частка експорту мала тенденцію до зростання за період 2000-2010 рр. Основним споживачем експортованих областю товарів є Російська Федерація, на яку у 2010 р. припадало 94 % від загального обсягу експорту в країни СНД (10%). Незважаючи на незначні обсяги експорту Закарпатської області в країни СНД, не слід недооцінювати, а тим більше втрачати східний ринок.

По-перше, за період 2000-2010 рр. простежується динаміка збільшення експорту в цей регіон. По-друге, світовий ринок продо-

вольства майже повністю контролюється обмеженою кількістю розвинутих країн або їх об'єднаннями, тому Україні, в тому числі Закарпатській області, яка експортувала в різні роки усього 0,6-2,1 % сільськогосподарської продукції, буде досить важко знайти своє місце на світовому продовольчому ринку [153, с. 48]. Основною перешкодою є великий розрив рівнів технологій між розвиненими країнами, Україною та країнами СНД, що не дозволяє останнім швидкими темпами збільшувати виробництво сільськогосподарської продукції, знижувати її собівартість та підвищувати якість. Оскільки позитивні зрушення за останні роки ні в економіці України, ні тим більше в аграрній сфері не простежуються, то цей розрив буде тільки збільшуватись. Ще одним важливим аргументом є той, що багато країн світу стали на шлях політики "самозабезпечення" (Китай, Індія, Індонезія), і тим самим потреба в українській сільськогосподарській продукції відпала. Тому, поряд із активним транскордонним співробітництвом Закарпатської області з країнами ЄС, зокрема Угорщиною, Словаччиною, Польщею та Румунією, не слід недооцінювати й зовнішньоекономічну діяльність у східному напрямі.

Закарпатською областю за період 2006-2010 рр. було експортовано від 0,6 до 2,1 % сільськогосподарської продукції від загального обсягу експорту товарів, а це незначний показник, враховуючи ресурсний потенціал області. Рівень експортного агропродовольчого потенціалу завжди буде залежним від виробничого потенціалу господарюючих суб'єктів в АПК. Тому реальну оцінку можна зробити лише за допомогою аналізу фактичного виробництва сільськогосподарської продукції та її рентабельності в усіх категоріях господарств регіону (табл. 3.6 та 3.7).

Виробництво продукції сільського господарства з 2005 по 2010 рр. (табл. 3.6) змінювалось несуттєво. Зокрема, виробництво продукції рослинництва за період 2005-2009 рр. зростало, за винятком 2010 р. Щодо продукції тваринництва, то з 2005 по 2008 рр. спостерігається спад виробництва, а вже з 2008 році – незначне його підвищення. Аналіз рентабельності виробництва цього виду продукції поданий в табл. 3.7.

Таблиця 3.6

**Валова сільськогосподарська продукція в усіх категоріях господарств Закарпатської області за період 2005-2010 рр. [161, с. 99]
(у порівняльних цінах 2005р.; млн.грн.)**

	2005	2008	2009	2010
Уся продукція сільського господарства	2103,1	2142,8	2215,0	2153,0
Продукція рослинництва	965,7	1025,1	1091,5	1012,2
зернові культури	123,0	131,8	124,6	104,8
технічні культури	2,1	2,9	3,4	2,7
картопля, овочі та баштанні	625,2	656,0	718,5	651,6
плодоягідні, виноград	162,4	184,1	204,8	211,0
кормові культури	41,9	37,6	29,2	28,1
інша продукція	11,1	12,7	11,0	14,0
Продукція тваринництва	1137,4	1117,7	1123,5	1140,8
вирощування худоби та птиці	603,2	569,4	595,6	603,2
молоко	427,4	426,7	418,1	425,2
яйця	91,2	89,6	91,6	96,9
вовна	0,7	0,8	0,9	0,9
Інша продукція	14,9	31,2	17,3	14,6

Таблиця 3.7

**Рівень рентабельності основних видів продукції сільського господарства у сільськогосподарських підприємствах Закарпатської області протягом 2005-2010 рр. [161, с. 100]
(у відсотках)**

	2005	2008	2009	2010
Зерно	-3,4	6,7	-4,1	-21,1
Картопля	42,6	13,5	16,8	34,3
Овочі відкритого ґрунту	-20,6	-53,1	3,2	7,8
Плоди	30,0	21,1	5,4	-11,5
М'ясо				
великої рогатої худоби	-42,1	-30,8	-34,8	-45,6
свиней	14,1	-8,5	-7,3	-9,7
овець і кіз	-39,5	-7,9	-17,9	-28,2
птиці	-25,6	—	-36,5	—
Молоко та молочні продукти	-1,9	-2,6	-1,2	-8,0
Яйця	31,6	—	—	—
Вовна	-35,9	-18,5	-89,1	-89,1

У 2010 р. (табл. 3.7) виробництво усіх видів продукції, за винятком картоплі та овочів відкритого ґрунту, було збитковим. Виробництво ж деяких видів продукції є абсолютно нерентабельним, а саме: вовни, молока та молочних продуктів, усіх видів м'ясних продуктів. Це свідчить, що провідну роль в агропродовольчому потенціалі Закарпатської області відіграє галузь рослинництва та

продукція її переробки. Тваринницька ж галузь потребує відродження. Постає питання, чому майже вся галузь тваринництва є нерентабельною, а обсяги виробництва продукції рослинництва не є достатніми для нарощування їх експорту. Слід ретельно проаналізувати проблеми, які гальмують розвиток АПК регіону та України в цілому.

Законом України “Про державну підтримку сільського господарства України” № 1877 від 24.06.2004 одним із завдань визначено перетворення аграрного сектора на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави [107].

Вступ України до СОТ відкрив перед Україною та її регіонами як нові можливості, так і нові загрози в аграрній сфері [5, с. 94]. Зокрема, одними з основних є слабка готовність менеджменту до жорсткої конкуренції, відсутність правової бази вирішення ряду проблем, що виникають у торгівлі продовольчими товарами на міжнародному ринку. Аналізуючи розвиток аграрної сфери України після здобуття нею незалежності, слід відмітити, що на першому етапі реформування аграрного сектора економіки, внаслідок неврегульованості організаційно-економічного механізму господарювання, сільське господарство втратило купівельну спроможність, що вплинуло на скорочення матеріально-технічної бази та інших активів, а відповідно й обсягів виробництва продукції. Пік спаду припав на 1999-2000 рр. Однак уже після створення організаційно-господарських формувань ринкового типу почалось поступове зростання виробництва та споживання сільськогосподарської продукції, але досягти рівня 1990 р. так і не вдалося. Проблеми, які існують в сфері АПК, безсистемність у запровадженні інструментів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в минулі роки і сьогодні негативно впливають на відтворення ресурсного потенціалу аграрного сектора та фінансово-економічний стан сільськогосподарських підприємств. Для утримання національними виробниками провідних позицій на внутрішньому ринку та виходу на нові світові ринки зі своєю продукцією необхідні чималі зміни та реформи в аграрній сфері [148, с. 1499]. Робота з формування та підвищення експортного потенціалу регіону за умов конкурентного середовища має роз-

починатись зі спостережень та аналізу кон'юктури продовольчого ринку та прогнозів на майбутнє.

Як уже зазначалось, виробництво деяких видів сільськогосподарської продукції Закарпатської області є нерентабельним, особливо що стосується галузі тваринництва. Основними причинами цього є глибокий диспаритет цін на продукцію тваринного походження, дорожня матеріально-технічних ресурсів, що споживаються галуззю, та відсутність фінансово-економічного механізму державної підтримки. За даними Мінагрополітики, за останні десять років сільськогосподарські підприємства від реалізації тваринницької продукції одержали близько 16 млрд. грн. збитків, оскільки оптові ціни були в 1,5-2 рази меншими, ніж витрати на її виробництво. За таких умов функціонувати можуть лише великі сільськогосподарські підприємства з прискореним обігом капіталу, однак більшу частку м'ясо-молочної продукції продовжують виробляти господарства населення. Тому кардинальної зміни потребує сама ідеологія державної підтримки галузі, яка має бути спрямована на створення умов для виходу галузі тваринництва на новий рівень з можливістю повного забезпечення потреб внутрішнього ринку, ефективного виробництва в цій галузі високоякісної, конкурентоспроможної, екологічно-безпечної продукції та експорту її на світові ринки.

Негативним є той факт, що за останні роки майже в усіх господарствах Закарпатської області збільшився обсяг вирощування генетично модифікованої продукції, використання активних біодобавок, стимуляторів росту, ароматизаторів тощо. На нашу думку, виробничий та експортний потенціал Закарпатської області необхідно підвищувати за рахунок функціонування таких форм господарювання, які забезпечать збереження та посилять науково-технологічне та екологічно чисте виробництво сільськогосподарської продукції, яка буде вироблятися з максимальним урахуванням можливостей цих господарств та згідно з умовами внутрішнього і зовнішнього ринків. Виробництво екологічно чистої продукції могло б стати основним напрямом підвищення виробництва в регіоні та зростання експортного потенціалу, адже товари продовольчої групи, вирощені в Закарпатській області, значно перевищують за своїми споживчими властивостями зарубіж-

ні аналоги. Попит на екологічно чисту продукцію на зарубіжних ринках збільшується з кожним роком, тому для області це шанс підвищити не тільки виробництво, але й експорт продукції сільськогосподарства. Зазначена можливість вигідно виділяє Закарпаття не тільки з-поміж інших областей України, але й багатьох країн світу.

Слід відмітити і необхідність осучаснення технологій переробки сільськогосподарської сировини в продовольчу продукцію. Такі технології вже існують на аграрному ринку, однак лише дуже малий відсоток агроформувань використовують новітні агротехнології світового рівня [7, с. 124]. Їх поширення в Україні, в тому числі і в Закарпатській області, гальмує брак коштів. Тому слід шукати нові та додаткові джерела інвестування у виробництво сільськогосподарської продукції. Це можуть бути державні вкладення і кредити, кредити комерційних банків, власні засоби підприємств тощо. Однак за умов дефіциту власних капіталовкладень доцільним є пошук зовнішніх джерел, зокрема іноземних інвестицій.

Важливим залишається вирішення проблем посередництва в продажу сільськогосподарської продукції. На нашу думку, багатьом товаровиробникам слід напряму виходити з власною продукцією до безпосереднього покупця, оминаючи посередників і отримуючи при цьому значно більший дохід, що дасть змогу вкласти додаткові кошти у виробництво продукції чи модернізацію матеріально-технічної бази.

Науковими дослідженнями доведено, що жодний регіон не в змозі самостійно вирішити проблеми відродження аграрної сфери, а може лише частково підвищити показники діяльності. Це ще раз підтверджує необхідність державного втручання в процеси реформування галузі АПК.

Законом України «Про державну підтримку сільськогосподарства України» № 1877 від 24.06.2004 р. визначено основи державної політики у бюджетній, кредитній, страховій, цінovій та інших сферах щодо державного управління для стимулювання виробництва, збільшення експорту сільськогосподарської продукції й розвитку аграрного ринку та забезпечення продовольчої безпеки країни [107].

Важливим є забезпечення функціонування фінансового механізму, що включає валютну та митно-тарифну системи, кредитний і податковий механізм, механізм страхування експортних операцій та їх інвестиційне забезпечення [58, с.131]. В цьому контексті слід переглянути проблему кредитування галузі АПК та її експортерів, оскільки у разі неможливості одержання кредиту чи надто високих процентів на них сільськогосподарські виробники, відчуваючи нестачу обігових коштів, будуть змушені й надалі спрощувати технології, ставлячи під загрозу ефективність виробництва продукції. Кредити на новітні технології та технічне переоснащення необхідні для більш повного використання біокліматичних можливостей регіону, ефективного виробництва продукції та збору урожаїв, їх переробки згідно зі світовими стандартами. Тому одним з важливих кроків має стати надання кредитів на тривалий термін, зменшення процентних ставок для виробників сільськогосподарської продукції порівняно з іншими галузями економіки та надання державної підтримки щодо експортних кредитів. Важливим завданням є й підвищення світового рейтингу надійності України для можливості отримання кредитів та інвестицій, що зможе підвищити експортний потенціал України та її регіонів.

У системі оподаткування мають використовуватись стабільні, зрозумілі та стимулюючі виробництво, а також експорт сільськогосподарської продукції податки, оскільки відсутність «правильного» оподаткування змушує експортерів залишати свої прибутки за кордоном.

Як відомо, виробництво та розвиток сільськогосподарської діяльності нерозривно пов'язане з ризиками. Тому страхування для аграрної галузі є необхідним і в той же час ще й досі важко досяжним. Вітчизняні сільгоспвиробники зіткнулися з проблемою необхідності здійснення страхування своєї діяльності. Однак важкий фінансовий стан більшості з них заважає втілити наміри. На нашу думку, необхідною є державна підтримка страхування галузі АПК, а саме запровадження часткової сплати страхових платежів – 50 % за рахунок державного бюджету.

У комплексі економічних заходів щодо стимулювання експорту сільськогосподарської продукції чинне місце займає механізм ціноутворення. Як зазначає П.Т. Саблук, основними складовими ціно-

вого механізму в перехідний період до ринкової економіки є: методологічна база ціноутворення, адекватна об'єктивним закономірностям розвитку товарного виробництва на певному етапі; сформована на цій основі система цін, яка охоплює всі сторони відтворення кінцевого продукту АПК, його матеріально-технічних засобів і робочої сили; комплекс юридичних та економічних важелів регулювання цін. Ціна є найкращим орієнтиром як для виробників-експортерів, так і для потенційних споживачів продукції. Встановлення цін на експортну продукцію залежить від попиту і пропозиції на неї, але й процес формування цінового механізму спрямований на поступове наближення внутрішніх цін до цін світового ринку на продукцію аналогічної якості. Експортний потенціал вітчизняного аграрного сектора значною мірою посідає провідне місце в економіці України [141, с. 3]. Важливо замислитись над ціною підтримкою сільгоспвиробників, адже відсутність стратегічного планування в аграрній сфері робить неможливим запровадження зваженої цінової політики на продовольчу сировину, внаслідок чого ми отримуємо постійні цінові коливання – від надмірного підвищення цін до їх пониження на продукцію сільського господарства. В Україні та її регіонах механізм запобігання цим диспропорціям, що давно і ефективно використовується в розвинутих країнах світу, залишається лише формальністю. Тому для вдосконалення цінової підтримки, яка була б вигідною споживачам та виробникам, потрібні фінансові вкладення держави в аграрний сектор з метою уникнення цінових коливань за несприятливих, у певні періоди, природних умов та катаклізмів.

Загалом економічна аграрна політика держави сьогодні має мати адресний характер, ставити чіткі пріоритети, бути націленою на подолання основних проблем, без вирішення яких нормальне функціонування аграрної сфери України та її регіонів, а також поступове “оздоровлення” галузі, на жаль, неможливе. Більше того, вирішення основних проблем має супроводжуватись розробленням реальних програм з серйозним фінансуванням як на державному, так і на регіональному рівнях. На нашу думку, пріоритетними напрямками підтримки та розвитку АПК, що, в свою чергу, прямо впливають на експортний потенціал, з боку держави мають стати:

1. Підвищення якості вирощеної та виробленої сільськогосподарської продукції та орієнтація на створення екологічно та ге-

нетично чистої продукції. Навіть після вступу України в СОТ європейський ринок не є доступним для більшості вітчизняних товаровиробників, що в більшій мірі стосується молочної та м'ясної продукції, яка переважно виробляється в господарствах населення та має низьку якість. Можливою є переорієнтація на виробництво екологічно чистої продукції та експорт її за кордон, де попит на таку продукцію з кожним роком зростає. Для цього необхідно запровадити маркування таких продовольчих товарів та реалізувати їх окремо за вищими цінами.

2. Розвиток ринкової інфраструктури, яка сприяє розвитку аграрної сфери та підвищує її експортні можливості. Програма має бути націлена на розбудову найважливіших транспортних артерій, що є особливо актуальним для прикордонних територій, та на розробку і реалізацію тіснішої співпраці банківського, страхового секторів з аграрною сферою, що вимагає виділення необхідної частини державних та приватних коштів.

3. Відновлення та поліпшення сільської виробничої і соціальної інфраструктури, яке забезпечить створення сприятливих умов для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, доступу до основних факторів виробництва за доступними цінами та забезпечення кращих умов проживання і роботи на селі, для запобігання таких наслідків, як небажання селян не тільки працювати в аграрній сфері, але й проживати на селі. Соціальний розвиток сільських поселень, на нашу думку, має бути профінансований не тільки державою, але й за рахунок коштів бізнесу, оскільки місцевим органам влади разом з підприємцями набагато легше визначити, на які соціальні цілі будуть спрямовані кошти для вирішення основних проблем на селі.

4. Фінансова підтримка та допомога щодо поступового технічного і технологічного переоснащення сільськогосподарських підприємств. Це дасть змогу не тільки більш ефективно вирощувати й переробляти продукцію рослинництва та тваринництва, але й виведе сільгоспвиробників на зовсім новий рівень як щодо обсягів продукції, так і її якості.

5. Захист земель та підвищення їх родючості. З метою певного зниження впливу кліматичних та природних ризиків важливо забезпечити раціональне використання меліорованих земель, бу-

дівництво та відновлення зрошувальних систем, заліснення тощо, особливо у тих природно-кліматичних зонах, яким найбільше притаманні ці ризики. Необхідним є також регулярне підвищення родючості ґрунту, яке може бути забезпечено шляхом: застосування новітніх способів внесення мінеральних добрив, підвищення ролі державного контролю за проведенням заходів щодо охорони та відтворення родючості ґрунтів, підвищення відповідальності землекористувачів [83, с. 13].

Стрімке зростання населення у світі, наростаючий дефіцит продовольства, зменшення земельних ресурсів буде дедалі сильніше позначатись на зацікавленості світової економіки у аграрній сфері та експорті товарів з різних країн світу, в тому числі України та її регіонів. Тому галузь АПК України в майбутньому, на нашу думку, має найкращі перспективи, оскільки вітчизняна аграрна сфера володіє достатнім ресурсним потенціалом, який при раціональному його використанні та своєчасному вирішенні існуючих проблем зможе забезпечити не тільки потреби внутрішнього ринку, але й перетворити Україну та її регіони на одного зі світових експортерів продовольства.

Щодо експортного потенціалу Закарпатської області, то він також залишається не цілком реалізованим. Рівень функціонування і розвитку АПК області відстає від його потенційних можливостей, політика стимулювання експорту знаходиться на досить низькому рівні, що стоїть на заваді реалізації потенційних можливостей аграрної сфери та її інтеграції в європейський та світовий ринки. Тому для виходу області на новий рівень виробництва та експорту сільськогосподарської продукції слід якомога швидше перейти до вирішення вищезазначених проблем, які стоять на заваді розвитку не тільки регіону, але й України в цілому. Близькість Закарпатської області до країн ЄС дає їй більше можливостей порівняно з іншими регіонами, щоб знаходити вирішення існуючих проблем, нарощувати випуск аграрної продукції та її експорт, зокрема за рахунок транскордонного співробітництва.

3.3. Вплив світової фінансової кризи на зовнішньоторговельну діяльність регіону

Сучасна фінансова криза, причиною якої була легковажність та безконтрольність американських фінансових інститутів у галузі нерухомості, довела до великих втрат і банкрутства банків спочатку в США, а потім в Європі та Азії. Основними її причинами експерти називають надмірно експансивну грошову політику Федеральної резервної системи (ФРС) США, наявність величезного дисбалансу у світовій економіці, зокрема великий профіцит у зовнішній торгівлі Китаю, значний торговельний дефіцит у США, вади системи управління ризиками в інвестиційних банках, недосконалість регулювання фінансових ринків на національному і міжнародному рівнях.

Причинами сьогоденної фінансової кризи і рецесії економіки, як вважають окремі науковці [13], є те, що США і деякі інші розвинені країни перенесли свої промислові підприємства в інші країни – здебільшого до Азії, а самі, перетворилися на центр емісії грошей і осередок споживання. Усе економічне зростання країн Азійського регіону підштовхувалося емісією коштів у США. Потім ці фінансові ресурси рухалися назад: частково у вигляді запозичень США, частково – у вигляді іноземних інвестицій у корпоративні активи. Відтепер схему підтримки глобального економічного зростання (виробництво – в Азії, споживання та емісія – у США) зруйновано. Немає чим зв'язувати емітовані долари, споживання у США та ЄС падає, загрожуючи величезними збитками азійській “майстерні світу”; криза “збиває” світові ціни на нафту і газ, об'єктивно знижуючи споживчий і державний попит в арабських країнах і Росії.

Відмічена фінансова криза спричинила втрату довіри не тільки до менеджменту кредитно-фінансових інститутів, але й до державних установ, які не виконали своїх контрольно-наглядових обов'язків. Тому вирішальним критерієм для поліпшення ситуації буде повернення довіри до банківсько-фінансового сектора, а це можливо здійснити за рахунок фінансової допомоги урядів для забезпечення фінансування та безперебійної діяльності банків за

допомогою субвенцій, оскільки втрати в банківській системі досягли фантастичних сум. Аналогічна ситуація характерна і для української економіки.

Проблеми світової фінансової кризи та зовнішньоторговельної діяльності викликають дедалі більшу зацікавленість науковців і стають об'єктом досліджень у вітчизняній практиці. Світова фінансова криза негативно вплинула на сектор реальної економіки. Яскравим прикладом цього є автобудівна галузь, зокрема ТНК „General Motors”, який через свою інсольвенцію довів майже до банкрутства німецький „Opel” та шведський „Saab”. Аналізуючи світову фінансову кризу за період 2007-2008 рр. окремі дослідники стверджують, що ця криза, як і будь-які інші, проходить кілька хвиль у своєму розвитку, а саме [27, 143]:

- перша хвиля поширилась у 2007 р., коли на світових фондових ринках відбулося перше падіння фондових індексів провідних банків та фінансових компаній. Водночас фондові ринки Китаю та України в цих умовах продемонстрували економічне зростання. Так само значними були обсяги припливу кредитів, в тому числі й для України, оскільки за 2007 р. в її економіку було запозичено 24,3 млрд. дол. США середньо- та довгострокових кредитів;
- друга хвиля стартувала на початку 2008 р., коли падіння фондових ринків світу, що тривало, зумовило переорієнтацію фінансових потоків з одних активів у інші, зокрема сировинні та енергетичні. Ці активи стали привабливими, що одразу стимулювало істотне зростання цін на сировинні ресурси. До моменту, коли з'явилися перші позитивні прогнози щодо світового валового збору зернових у 2008/2009 маркетинговому році, за 2007/2008 маркетинговий рік ціни на пшеницю (США, FOB) зросли в середньому на 79 %. На тлі другої хвилі світової фінансової кризи не залишився осторонь світових процесів й український фондовий ринок. Індекс Першої фондової торговельної системи (ПФТС) за 7 місяців втратив 43,5 % своїх позицій. Це пов'язано головним чином із виходом з українського ринку, як і зі світового, частини іноземних інвесторів, так званих спекулянтів, а також із нестабільною політичною ситуаці-

єю в Україні. При цьому зниження вартості цінних паперів демонстрували майже всі підприємства, які входять до котирувального списку ПФТС;

- третю хвилю світової фінансової кризи ми спостерігаємо тепер. Наслідками цього етапу світової кризи стала серія банкрутств провідних світових фінансових компаній та поширення фінансової кризи на реальний сектор світового господарства, падіння попиту на світових ринках та, як результат, обвал цін на сировинних ринках, стагнація провідних економічних систем. На економіці України наслідки третьої хвилі повною мірою ще не позначилися. Їх тривалість та глибину сьогодні важко оцінити, але певний їх вплив уже відбувається.

Відмітимо, що третя хвиля світової фінансової кризи примусила уряди провідних країн переглянути свою політику щодо фінансових ринків. Зокрема, уряди США, Великобританії, Німеччини, Росії, країни Бенілюксу тощо прийняли рішення про державну підтримку окремих фінансових установ, які переживали фінансові труднощі. Однак такі заходи не допомогли уникнути негативного впливу фінансової кризи на реальний сектор економіки, а тому 2009 р. став піковим у соціально-економічному розвитку для більшості країн Америки, Європи, Азії.

Зокрема, наші дослідження свідчать, що спадна тенденція щодо відтворення ВВП була характерною майже для всіх країн Західної Європи та Європейського Союзу, а також Сполучених Штатів Америки та Канади. Найдужче така негативна тенденція проявилась у країнах Прибалтики – членах ЄС з 2004 р. (в Естонії цей показник порівняно з 2008 р. понизився на 14,1 %, Латвії – на 18, Литві – на 14,8 %). Навіть у високорозвинутій нейтральній Швейцарії ВВП зменшився на 1,5 %. Серед країн СНД спадна тенденція цього показника особливо негативно позначилась на Вірменії (-14,2 %), Молдові (-6,5 %). Водночас в Азербайджані, Казахстані, Киргизстані спостерігалась протилежна тенденція, тобто зростання ВВП.

В українській економіці фінансова криза мала окремі прояви [19]: світова фінансова криза призвела до кризи ліквідності у банківському секторі. Останні кілька років банки активно розвивали

кредитування населення (іпотечні, авто, споживчі кредити) за рахунок залучених з-за кордону коштів. До початку фінансової кризи українські банки могли вільно залучати з-за кордону фінансові ресурси під 4-5% річних і продавати їх в Україні за 10-11% річних. Проблема була лише в тому, що кредити залучалися на терміни 3-5 років, а видавалися – на 10-20 років. Українські банки вирішували такі проблеми за рахунок рефінансування отриманих кредитів новими з такими ж, а інколи і нижчими ставками. Проте в умовах, коли закордонні банки згорнули свої кредитні програми (а це були змушені зробити більшість банків, що постраждали від іпотечної кризи в США), українські банки опинилися перед загрозою кризи ліквідності. По-перше, для повернення закордонних кредитів банки змушені були перекредитовуватися за значно вищими ставками, а по-друге, нові залучені з-за кордону кошти теж стали значно дорожчими. В результаті ставки на іпотечні кредити зросли на 5-7%, крім того, були значно посилені вимоги до фінансового стану позичальників. Національний банк для запобігання можливій фінансовій кризі в Україні значно посилив вимоги до резервування за кредитними операціями, що теж призвело до подорожчання кредитів. Як наслідок, темпи росту кількості іпотечних кредитів були нижчими за темпи росту загального кредитного портфелю.

Наслідки фінансової кризи могли бути ще серйознішими, якби більшість великих українських банків не були у власності закордонних банків. Це дало їм змогу продовжувати залучати грошові ресурси з-за кордону, а також пропонувати кращі умови порівняно з іншими. Це підтверджує статистика виданих кредитів, згідно з якою серед 5 лідерів ринку іпотечного кредитування в Україні перші 4 є дочірніми компаніями закордонних фінансових груп і мають загальну частку ринку в 56,6 %.

Окремі економісти-міжнародники у своїх експертних дослідженнях ще до початку 2009 р. стверджували, що вплив світової фінансової кризи буде чутливим для соціально-економічного розвитку України, проте їх прогнози були явно заниженими, оскільки ВВП України у 2009 р. порівняно з 2008 р. зменшився на 15,2 %. Аналогічна спадна тенденція щодо валового регіонального продукту (ВРП), можливо ще і в більшою мірою, характерна для Закарпатської області (табл. 3.8).

В Україні із 11 аналізованих видів продукції спадна тенденція проявилася у 2008 р. по 5 видах (табл. 3.8), а саме: з промислової продукції загалом, в тому числі по секціях С – добувна промисловість, D – переробна промисловість, а в її складі підсекція DD – оброблення деревини та виробів з деревини, крім меблів, а також секції F – будівництво. У 2009 р. ці види діяльності України доповнили підсекції DK – виробництво машин та устаткування; секції А – сільське господарство, зокрема рослинницька продукція; G – торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку.

Таблиця 3.8

Індекси окремих видів продукції за основними видами діяльності в Україні та Закарпатській області*

Показники	Україна				Закарпатська область			
	2007	2008	2009	відхилення, (+, -) 2009 до 2008	2007	2008	2009	відхилення, (+, -) 2009 до 2008
Промислова продукція	107,6	94,8	78,1	-16,7	120,4	102,6	50,7	-51,9
в тому числі,								
добувна промисловість	102,6	95,7	89,4	-6,3	87,1	96,8	77,8	-19,0
переробна промисловість	109,9	94,0	73,5	-20,5	121,3	102,6	48,7	-53,9
з неї,								
оброблення деревини та виробництво виробів з дерева, крім меблів	112,4	97,6	75,4	-22,2	111,2	90,9	70,3	-20,6
машинобудування	119,0	100,3	55,1	-45,2	136,2	107,2	31,6	-75,6
Валова продукція сільського господарства	93,5	117,1	98,2	-18,9	99,1	103,2	103,4	0,2
в тому числі продукції:								
рослинництва	90,5	130,5	94,8	-35,7	99,9	104,0	106,5	2,5
тваринництва	97,7	100,1	103,8	3,7	98,3	102,5	100,5	-2,0
Будівельні роботи	115,6	84,2	51,8	-32,4	89,8	93,2	62,7	-30,5
Обсяги роздрібного товарообороту підприємств	129,5	117,3	79,1	-38,2	121,1	123,8	79,7	-44,1
Споживчі ціни	112,6	123,3	112,3	-11,0	111,3	115,4	111,8	-3,6

*Розраховано за джерелом: [160, с. 184, 190-195, 213, 222, 254, 298, 341, 486].

У Закарпатській області в 2008 р. з 11 видів економічної діяльності спадна тенденція проявилась у секції С – добувна промисловість, в тому числі у підсекції DD – оброблення деревини та виробів з деревини, крім меблів, та у секції F – будівництво. У 2009 р. спадну тенденцію видів економічної діяльності доповнили промислова продукція в цілому (зменшення у її виробництві становило майже 49 %); секція D – переробна промисловість (більше ніж удвічі); машинобудування (більше ніж на $\frac{2}{3}$); секція F – будівельні роботи (більше ніж на $\frac{1}{3}$), а також секція G – торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особисто-го вжитку (більше ніж на 20 %).

Враховуючи, що аналізовані види економічної діяльності (секції та підсекції КВЕД) займають найбільш вагому частку в створенні валового регіонального продукту, і що найбільшим є спад окремих з них (переробна промисловість, в тому числі машинобудування, будівельні роботи та роздрібний товарооборот), то можна зробити висновок, що цей макроекономічний показник в умовах світової фінансової кризи проявився не в меншій мірі, ніж в Україні. Водночас у 2008-2009 рр. кризові явища не торкнулися групи 01.1 – рослинництво та групи 01.2 – тваринництво Закарпатської області, а в Україні навпаки щодо них тенденція характерна.

Відмітимо, що при значному зниженні виробництва продукції в аналізованих видах економічної діяльності проявилась наростаюча тенденція щодо споживчих цін як в Україні, так і Закарпатській області, що призвело до зниження життєвого рівня населення. Зниження темпів виробництва в аналізованих провідних видах економічної діяльності, обумовлене світовою фінансовою кризою (за винятком сільського господарства, діяльність якого залежить від природнокліматичних умов), зумовило також спадні тенденції в експортно-імпортній діяльності як в Україні, так і в Закарпатській області. Із 65 кодів товарів, які експортуються, та 86, які імпортуються, для дослідження було взято 10 видів (табл. 3.9). На аналізовані 10 видів товарів у 2009 р. припадала майже третина всього експорту (330,5 із 930,0 млн. дол. США) та імпорту (348,3 із 952,9 млн. дол.) товарів регіону.

Таблиця 3.9

Обсяги експорту-імпорту окремих видів товарів по Закарпатській області*

(млн. дол. США)

Окремі види товарів	Експорт				Імпорт			
	2007	2008	2009	2009, % до 2008	2007	2008	2009	2009, % до 2008
Всього	1148,0	1220,6	935,0	76,6	1552,5	1866,1	952,9	51,1
<i>в тому числі:</i>	23,2	14,6	12,5	85,6	6,9	9,2	7,7	83,7
продукти переробки овочів, плодів								
алкогольні та безалкогольні напої та оцет	9,3	16,4	14,4	87,8	21,2	16,8	8,9	53,0
енергетичні матеріали, нафта та продукти її переробки	1,1	0,1	0,7	700,0	8,3	82,1	102,6	125,0
шкура та шкіра необроблені	13,6	11,6	5,1	44,0	21,6	18,8	17,4	92,6
деревина і вироби з деревини	79,5	60,8	54,1	89,0	2,8	3,7	2,9	78,4
одяг трикотажний, текстильний та інші текстильні вироби	132,6	136,5	114,4	83,8	22,0	22,3	15,5	69,5
взуття	32,4	29,8	28,6	96,0	7,4	8,9	6,6	74,2
котли, машини, апарати і механічні пристрої	23,6	29,4	23,9	81,3	550,3	692,0	183,5	26,5
меблі	61,4	72,0	35,2	48,9	19,3	14,5	3,2	22,1
іграшки, ігри	40,7	46,2	41,6	90,0	0,1	0,2	-	-
Разом:	417,4	417,4	330,5	79,2	659,9	868,5	348,3	40,1
Інші види товарів	730,6	883,2	604,5	68,4	892,6	997,6	604,6	60,6
Аналізовані види товарів, % до всього обсягу	36,4	34,2	35,3	x	42,5	46,5	36,6	x

* Розраховано за джерелом: [160, с. 512-514; 550-552].

Аналіз цієї групи товарів свідчить про такі тенденції у зовнішньоторговельній діяльності регіону:

- у 2007-2008 рр. експорт стабілізувався на рівні 417,4 млн. дол. США, а в 2009 р. зменшився більше ніж на 20 % (з 417,4 до 330,5 млн. дол.);
- імпорт аналізованих 10 видів товарів у 2008 р. порівняно з 2007 р. мав наростаючу тенденцію, а в 2009 р. – спадну. Зокрема, у 2009 р. порівняно з 2008 р. імпорт зменшився майже на 60 % (з 868,5 до 348,3 млн. дол.); аналогічна тенденція щодо зменшення обсягів експорту-імпорту характерна і для інших видів товарів;
- позитивне сальдо в експортно-імпортній діяльності характерне для такої групи товарів, як: продукти переробки овочів та фруктів; деревина і вироби з деревини; одяг трикотажний, текстильний та інші текстильні вироби; меблі; іграшки та ігри;
- водночас для такої групи товарів, як енергетичні матеріали, нафта і продукти її переробки, характерна протилежна тенденція, оскільки їх імпорт в сотні разів перевершує експорт, а тому сальдо торгівлі негативне.

Відмітимо, що в структурі загального обсягу імпорту енергетичні матеріали, нафта і продукти її переробки займають 10,8 % і значно впливають на пасивність сальдо зовнішньої торгівлі. В аналізованих 2007-2008 рр. коефіцієнт покриття експортом імпорту був меншим за 1.

Обсяги експорту товарів (табл. 2.20) наведено за умови поставки ФОБ (вільно на борту, або франко-кордон країни-експортера), згідно з якими до ціни товару включається його вартість, витрати по доставці на території країни-експортера та навантаження товару на борт. Обсяги імпорту наведено за умови поставки СІФ (вартість страхування, фрахт або франко-кордон країни-імпортера), згідно з якими до ціни товару включається його вартість та всі витрати по транспортуванню, фрахту і страхуванню. Моментом експорту (імпорту) товарів, що підлягають митному декларуванню, вважається дата перетинання товарами митного кордону; по товарах, що не підлягають митному декларуванню, – дата оформлення приймально-здавального акта, або дата пла-тіжного документа

за зазначені товари. Крім того, до загальних обсягів експор-ту (ім-порту) товарів включено обсяги давальницької сировини та про-дукції, що виготовлена з неї, бартеру, гуманітарної, технічної до-помоги тощо.

Негативна спадна тенденція у 2009 р. порівняно із 2008 р. про-явилась і в структурі експорту-імпорту послуг. Зокрема, у 2009 р. було експортовано послуг на суму 43,7 проти 64,7 млн. дол. у 2008 р., а імпортовано відповідно на 25,7 проти 46,1 млн. дол. США [160, с. 681, 692]. При цьому сальдо зовнішньої торгівлі в усіх аналізованих роках було активним (позитивним). Однак порівняно із зовнішньою торгівлею товарами обсяги торгівлі по-слугами значно менші й не можуть істотно вплинути на коефіці-єнт покриття експортом імпорту в торгівлі загалом (товарами і по-слугами). У зв'язку з цим в Закарпатській області, яка займає ви-гідне геополітичне положення на зрізі кордонів України з чотирма сусідніми державами, необхідно розширювати обсяги зовнішньої торгівлі послугами через усі 11 прикордонних переходів.

Остання світова фінансова криза негативно вплинула на економіку абсолютної більшості країн світу, і особливо на еко-номіку України та її регіонів. Криза такого масштабу не могла не зачепити економіку України, інтегровану у світову економі-ку. Незважаючи на заяви багатьох експертів, що світова фінан-сова криза не вплинула на економіку нашої державі, насправ-ді вона призвела до відчутних наслідків [19]: по-перше, укра-їнські банки зіштовхнулися із кризою ліквідності через обме-ження доступу до закордонних кредитів, які кілька останніх ро-ків були основним джерелом збільшення обсягів кредитуван-ня; по-друге, сталася криза в житловому будівництві, виклика-на значним скороченням іпотечного кредитування банками та побоюваннями щодо повторення американської іпотечної кри-зи в Україні; по-третє, ріст цін на енергоносії надзвичайно сер-йозно впливає на всю економіку України, оскільки автоматично призводить до зростання цін на більшість товарів та послуг, ви-роблених в Україні; по-четверте, через досить значний рівень інтегрованості економіки України в загальносвітову, зростан-ня рівня світової інфляції суттєво вплинуло на ріст інфляції в Україні.

Як і попередні фінансові кризи, нинішня проходить кілька хвиль у своєму розвитку. Негативний суттєвий вплив вона здійснила на соціально-економічний розвиток як України, так і Закарпаття, зокрема на виробництво окремих видів продукції за основними видами діяльності. Зниження темпів виробництва провідних видів економічної діяльності регіону, як свідчать проведені дослідження, негативно вплинули на експортно-імпортну діяльність товарами і послугами Закарпатської області. Аналіз засвідчив, що з 10 видів аналізованих товарів регіону спадна тенденція характерна як для їх експорту, так й імпорту.

РОЗДІЛ 4

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВІДТВОРЕННЯ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ АГРАРНОЇ СФЕРИ ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ НА ПЕРСПЕКТИВУ

4.1. Напрями відтворення складових аграрного ресурсного потенціалу в контексті стійкого розвитку регіону

Процес відтворення в сільському господарстві досить складний і залежить від природних, науково-технічних, біологічних, соціальних та економічних факторів. Все це вимагає глибоких економічних знань, постійного аналізу, застосування економічних законів. У політико-економічному визначенні відтворення – це безперервне відновлення процесу виробництва товарів, послуг та духовних благ, на основі якого здійснюється відтворення всіх елементів економічної системи – продуктивних сил, техніко-економічних відносин, організаційно-економічних відносин, виробничих відносин та господарського механізму. В будь-якому суспільстві з метою задоволення потреб людини необхідне безперервне відтворення матеріальних благ, а відтак і процесу їх виробництва. На певному етапі розвитку суспільства об'єктивною необхідністю стає задоволення потреб людей у зростаючій кількості послуг і духовних благ. Тому поряд з матеріальним виникає і розвивається духовне начало, головною метою якого є розвиток розумових здібностей людини, її творчих обдарувань, формування особистості, її організаторських здібностей [39, с. 120].

Звуження відтворення засобів виробництва виражається у прогресуючому зростанні фізичного та морального зношування основних фондів, у фізичному розпаді продуктивних сил. Анало-

гічний процес відбувається з землею як загальним засобом праці, оскільки в разі порушення технологічних вимог землекористування посилюється її виснаження, зростає частка еродованих, забруднених земель тощо. В нинішніх умовах господарювання, в період утвердження нових форм власності, потребують зміни й удосконалення техніко-економічні відносини, зокрема відновлення процесів спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва тощо між підприємствами, галузями, видами економічної діяльності, сферами економіки.

Відтворення основних видів ресурсів аграрної сфери є невід'ємною складовою ефективного та стрімкого розвитку галузі, особливо в епоху швидких змін, постійного удосконалення засобів виробництва, техніки та технологій, введення в обіг і відновлення непридатних для сільського господарства земель, підвищення кваліфікації працівників в аграрній сфері. Важливою складовою відродження сільського господарства є значна підтримка з боку держави, забезпечення підвищення продуктивності праці, зростання обсягів виробництва, збільшення конкурентоспроможності продукції продовольства та вихід на світовий ринок.

Закарпатська область має вигідне географічне розташування та сприятливі кліматичні умови, за винятком кількох районів, для ефективного функціонування аграрної сфери (розвиток галузі тваринництва, вирощування екологічно чистої продукції тощо), можливості нарощування експорту продукції. Однак чимало проблем розвитку аграрного сектора пов'язане з відтворенням складових аграрного ресурсного потенціалу сільських територій в контексті стійкого розвитку області.

Відомо, що в аграрному виробництві земля використовується, насамперед, як основний ресурс виробництва та слугує просторовою базою розміщення сільськогосподарського виробництва.

У трьох областях Карпатського регіону – Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській грошова оцінка 1га сільгоспугідь на 12,0 – 21,5 % нижча, ніж в цілому по Україні. Виняток становить Чернівецька область, де грошова оцінка 1 га сільгоспугідь перевищує загальноукраїнський показник на 13,2 %. Порівняльна грошова оцінка 1 га сільгоспугідь в областях Карпатського регіону подана в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Порівняльна грошова оцінка сільськогосподарських угідь України, в т.ч. в областях Карпатського регіону [67, с. 27]

Область	Оцінка 1 га, грн.			
	сільськогосподарських угідь, усього		у тому числі ріллі	
	станом на 1.07.1995 р.	з урахуванням індексації станом на 1.01.2004 р.	станом на 1.07.1995 р.	з урахуванням індексації станом на 1.01.2004 р.
Україна	3543	8733	3734	9204
Закарпатська	2838	6996	3115	7678
Івано-Франківська	3119	7688	3392	8361
Львівська	2783	6860	3161	7792
Чернівецька	4012	9890	4038	9954

Слід відмітити, що в основу розрахунку нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення покладено рентний дохід, який створюється при виробництві зернових культур і визначається за даними економічної оцінки земель, проведеної в 1988 р. Зрозуміло, що ціни більш ніж тридцятирічної давнини не відображають сучасну грошову оцінку земель. До того ж статтею 18 Закону України “Про оцінку земель” встановлено, що нормативна грошова оцінка розташованих за межами населених пунктів земельних ділянок сільськогосподарського призначення проводиться не рідше, ніж один раз на 5-7 років [120]. Після прийняття у 2003 р. цього закону вже пройшло понад 8 років, а нормативна грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення була проведена понад 15 років тому – у 1995 р.

У зв'язку з формуванням ринку земель зростає важливість грошової оцінки кожної земельної ділянки. Кабінет Міністрів України розпорядженням від 26 жовтня 2011 р. затвердив план дій із проведення подальшої земельної реформи та створення прозорого ринку земель сільськогосподарського призначення. Розпорядженням Уряду визначені терміни розроблення низки законопроектів та проектів постанов. Зокрема, проект постанови Кабінету Міністрів України “Про внесення змін до методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та

населених пунктів” було передбачено розробити і подати на розгляд Уряду впродовж листопада того ж року. Держкомземагенство 31 жовтня 2011 р. оприлюднило доопрацьований зазначений проєкт постанови Кабінету Міністрів, яким регламентується додержання періодичності проведення нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення у частині орних земель (ріллі).

Для урахування змін у рентному доході, який створюється при виробництві зернових культур, до показників нормативної грошової оцінки ріллі, що проведена станом на 1 липня 1995 р. (з урахуванням індексації) застосовується коефіцієнт 1,756. Таким чином, вартість угідь зросте майже у 1,8 разу.

Для характеристики матеріально-технічного забезпечення слід, перш за все, проаналізувати наявність основних засобів у сільському господарстві України та областях Карпатського регіону (див. Додаток М).

Згідно з даними Додатку М, загальна вартість основних засобів в Україні за період 2000-2009 рр. постійно зростає, що не можна сказати про сільське господарство, де цей показник почав збільшуватися починаючи з 2005 р. В усіх областях Карпатського регіону відмічено зростання вартості основних засобів з 2000 по 2009 рр. Щодо ситуації в сільському господарстві, то слід відмітити коливання цього показника з року в рік то в бік збільшення, то в бік зменшення. Виняток становить Закарпатська область, де починаючи з 2005 р. цей показник має тенденцію до зменшення. Ступінь зношеності основних засобів у сільському господарстві подано в табл. 4.2.

Аналіз показників табл. 4.2 свідчить про досить високий ступінь зношеності основних засобів у сільському господарстві як в цілому по Україні, так і в кожній з областей Карпатського регіону. Ступінь зносу основних засобів в сільському господарстві Закарпатської області за період з 2000 по 2009 рр. є одним з найвищих з-поміж інших областей, за винятком 2009 р., коли було відмічено його зменшення.

Таблиця 4.2
Ступінь зношеності основних засобів в областях Карпатського регіону за період 2000-2009 рр. [162, с. 84]

(у відсотках)

	2000		2005		2007		2008		2009	
	Усього основних засобів	В сільськогосподарстві та пов'язаними послугами	Усього основних засобів	В сільськогосподарстві та пов'язаними послугами	Усього основних засобів та пов'язаними послугами	В сільськогосподарстві та пов'язаними послугами	Усього основних засобів та пов'язаними послугами	В сільськогосподарстві та пов'язаними послугами	Усього основних засобів та пов'язаними послугами	В сільськогосподарстві та пов'язаними послугами
Область										
Україна	43,7	47,3	49,0	52,2	52,6	46,1	61,2	45,7	60,0	39,4
Закарпатська область	41,3	56,3	42,6	68,4	46,2	52,5	40,1	56,4	52,2	19,5
Івано-Франківська область	38,8	50,5	50,6	59,4	47,4	34,9	46,9	39,2	50,2	20,6
Львівська область	43,1	50,0	46,7	59,4	46,2	46,0	48,1	47,9	60,9	33,2
Чернівецька область	39,9	45,5	47,8	54,0	44,4	40,3	42,8	41,9	37,4	21,2

Низька платоспроможність сільськогосподарських виробників призвела до призупинення інвестиційного процесу, зниження фондозабезпеченості, технічної та енергетичної оснащеності виробництва. На селі інтенсивними темпами відбувається процес деіндустріалізації виробництва, погіршується забезпеченість підприємств запасними частинами, ремонтними і пально-мастильними матеріалами. Необхідним є пошук раціональних шляхів використання техніки. Зокрема, кожному аграрному підприємству необхідно укомплектувати машинно-тракторний парк, який відповідав би обсягам і технологіям механізованих робіт. Економічно міцні підприємства з великими обсягами робіт мають комплектувати власний машинно-тракторний парк, а економічно слабким, з невеликими обсягами робіт, доцільно кооперувати кошти для закупівлі техніки й використовувати її на міжгосподарській основі. Створення міжгосподарських безприбуткових кооперативів із технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників є одним із найраціональніших шляхів оновлення машинно-тракторного парку та підвищення ефективності його використання. Високопродуктивну, але високо вартісну техніку доцільно концентрувати саме в таких кооперативах або машинно-технологічних станціях.

Доцільність придбання власної техніки чи її оренди повинна визначатися кожним власником на основі економічних розрахунків з урахуванням обсягів робіт, вартості техніки та послуг орендодавців. Важливим джерелом інвестицій для оновлення машинно-тракторного парку є збільшення прибутків сільськогосподарських підприємств. Це може бути досягнуто за рахунок підвищення цін на сільськогосподарську продукцію вищої якості та встановлення паритету цін на промислову й сільськогосподарську продукцію. Такі заходи сприятимуть зростанню прибутковості аграрного виробництва, підвищенню його привабливості для інвесторів, відповідному зростанню платоспроможного попиту на техніку, пестициди, добрива, а відтак і відродженню виробництва [198, с. 16].

В господарствах передгірної і гірської зон значна частина майнових комплексів і тваринницьких приміщень реформованих колективних сільгоспідприємств не розпайована на майнові частки (паї) серед колишніх членів колгоспів. Здебільшого раніше усупільнене майно знаходиться на балансі господарств, або просто

розкомплектується і розкрадається. Сільське господарство Закарпатської області, хоч і характеризується ще досить значним рівнем індустріального розвитку і широким застосуванням машин і обладнання, але кількість останніх у господарствах з кожним роком знижується, зменшуються масштаби технічного впливу на сільськогосподарське виробництво. Постійно зростає питома вага застарілих машин і обладнання. Тому на сучасному етапі удосконалення аграрного ресурсного потенціалу як Закарпатської області так і в цілому України необхідним є оновлення машинно-тракторного парку й обладнання тваринницьких ферм новим поколінням технічних засобів виробництва, набором відповідних машин, які б змогли забезпечити комплексну механізацію усіх виробничих процесів у господарствах і звести до мінімуму ручну працю.

Варто доопрацювати і затвердити порядок передавання в оренду земельних ділянок та уточнити і впорядкувати на юридичній основі методичку визначення орендної плати, підготувати пропозиції щодо законодавчого врегулювання ринку землі і його інфраструктури (земельний банк, інформаційні, посередницькі структури). Базою для визначення орендної плати може виступати грошова оцінка сільськогосподарських угідь, рента, дохід.

Розглядаючи відтворення трудових ресурсів у Закарпатській області, слід проаналізувати показники кількості зайнятого населення та попиту на робочу силу за видами економічної діяльності. Згідно з даними Додатку В, в сільському господарстві області зайнята найбільша кількість населення (23,3 % у 2010 р.), однак у 2010 р. відбулося зменшення цього показника порівняно з 2005 р. на 21,3 %. Згідно з даними додатку Д, попит на робочу силу в цій сфері є одним з найнижчих поміж інших видів економічної діяльності. За період 2006-2011 рр. слід відмітити суттєве зменшення зазначеного показника, тільки в 2010 р. попит на робочу силу в аграрній галузі дещо зростає.

Для більш детального вивчення аграрної сфери Закарпатської області, а відтак і використання та відтворення складових ресурсного потенціалу, слід здійснити порівняльний аналіз її основних показників з показниками інших областей Карпатського регіону України, адже спільним для них є схожість при-родно-кліматичних і соціально-економічних умов господарювання (табл. 4.3).

Таблиця 4.3
Визначальні передумови розвитку аграрної сфери в областях Українських Карпат*
(станом на 1 січня 2010 р.)

Показник	Області				Разом по областях Українських Карпат	Всього по Україні	Регіон, % до України
	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька			
Кількість діючих господарюючих суб'єктів в сільському господарстві (станом на 1 липня), од.	1813	775	1610	1036	5234	57152	9,2
Площа сільськогосподарських угідь у володінні та користуванні сільськогосподарських підприємств, тис.га	55,7	114,0	245,6	98,2	513,5	20864,4	2,5
Площа сільськогосподарських угідь у володінні та користуванні господарств населення, тис.га	350,8	376,0	788,1	351,0	1865,9	15690,4	11,9
Кількість зайнятого населення в сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, рибальстві, рибництві, тис. осіб	122,8	129,3	175,2	101,5	528,8	3152,2	16,8
Середньомісячна номінальна заробітна плата в сільському господарстві, мисливстві та пов'язаних з ними послугах, грн.	1010	1207	1230	962	x	1206	x
Валова продукція сільського господарства (у порівняльних цінах 2005 р.), млн. грн.	2215,0	2556,8	2704,0	2064,4	9540,2	102092,6	9,3
Виробництво валової продукції сільського господарства на одну особу (у порівняльних цінах 2005 р.), грн.	1780	1852	1713	2282	x	2217	x
Рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах, %	-11,1	13,7	22,4	-1,1	x	13,8	x

* Сформовано на основі джерела: [162].

Аналіз визначальних передумов розвитку аграрної сфери в областях Українських Карпат свідчить про неоднозначні тенденції, а саме:

1. Станом на 1 липня 2010 р. у досліджуваних областях функціонує 5234 господарюючих суб'єкти сільського господарства, що становить 9,2 % від загальної кількості по Україні. Найбільша кількість господарюючих суб'єктів серед усіх представлених областей зосереджена в Закарпатській області, а саме 1813, незважаючи на малоземелля та важкі природно-кліматичні умови районів гірської підзони.

2. Найбільша площа сільськогосподарських угідь, що знаходиться у володінні та користуванні сільськогосподарських підприємств та господарств населення, зосереджена у Львівській області, найменша – у Закарпатській, що є логічним, адже область є малоземельною. Однак частка угідь сільськогосподарських підприємств Карпатського регіону становить лише 2,5 % від значення цього показника по Україні, а питома вага сільськогосподарських угідь господарств населення – 11,9 %. Залежно від області, у господарствах населення знаходиться у 3,2-6,3 разу більше угідь, ніж у сільськогосподарських підприємств регіону.

3. Частка кількості зайнятого населення в сільському господарстві Карпатського регіону в загальному показнику по Україні становить 16,8 %. Середньомісячна номінальна заробітна плата в сільському господарстві, мисливстві та пов'язаних з ними послугах є різною в областях Українських Карпат – від 962 грн. в Чернівецькій до 1230 грн. у Львівській областях. Лише в останній вона дещо перевищує середній показник по Україні. Дослідження засвідчують, що в нинішній кризовій ситуації сільські жителі згодні працювати в умовах відносно невисокої оплати праці.

4. Станом на 1 січня 2010 р. в областях Українських Карпат вироблялося 9,3 % валової продукції сільського господарства України. Вартість виробленої валової продукції сільського господарства є майже однаковою в усіх областях зазначеного регіону. Виробництво валової продукції сільського господарства на одну особу в областях Українських Карпат є близьким до середнього значення по Україні. Однак виробництво сільськогосподарської продукції на підприємствах деяких областей Карпатського ре-

гіону, зокрема Закарпатської та Чернівецької, є нерентабельним, про що свідчить відповідний показник. Така ситуація негативно впливає не тільки на відтворення складових ресурсного потенціалу аграрної сфери, а й на економіку окремої області, Карпатського регіону та України загалом.

Вищенаведений аналіз свідчить, що незважаючи на таку особливість Закарпаття, як малоземелля та місцями важкі природно-кліматичні умови, область нарівні з іншими областями володіє певними ресурсами щодо забезпечення сільськогосподарського виробництва. Однак, незважаючи на певні заходи в реформуванні сільського господарства, утримується тенденція до зниження обсягів виробництва основних видів продукції рослинництва і тваринництва, посилюється деградація земель через високу освоєність земельного фонду та екстенсивне використання продуктивних угідь. Майже повністю зупинилося відтворення та оновлення матеріально-технічної бази АПК. Несприятливою є демографічна ситуація на селі. З низькою інтенсивністю використовується трудовий аграрний потенціал області. Кризові процеси негативно впливають на розвиток соціальної сфери села, на забезпечення нормального життєвого рівня населення [75, с. 9]. Тому при подальшому погіршенні зазначених процесів, за неможливості ефективного використання та відтворення складових ресурсного потенціалу, слід очікувати на ускладнення становища виробників сільськогосподарської продукції, а відтак і всього аграрного ринку.

Отже, важливим є пошук нових підходів і розроблення механізмів відтворення, формування та ефективного використання всіх елементів ресурсного потенціалу сільськогосподарського виробництва як складової механізму господарювання АПК в цілому [177, с. 54].

Системні кризові явища, занепад сільських територій призводять до зниження рівня сільськогосподарського виробництва, що загрожує продовольчій безпеці держави. Основним поштовхом для запровадження стратегій сталого розвитку в цілому і сільських територій зокрема відіграє концепція адаптування аграрної сфери регіону до вимог Європейського Союзу. Завдяки багатofункціональному характеру кожна функція сільських територій

може бути розглянута у системному взаємозв'язку з іншими функціями в контексті реалізації єдиної стратегії державного розвитку. Тому стратегічний підхід до розв'язання господарських проблем села може бути сформований, виходячи з пріоритетності розвитку сільських територій в цілому. Розвиток сільського господарства необхідно розглядати як органічну складову такої державної стратегії.

Серед ключових факторів сталого розвитку сільських територій одне з провідних місць займає гармонізація соціальних, економічних та екологічних складових відповідно до інституціонального середовища. Зокрема, соціальний фактор визначається як домінуючий у формуванні оновленого сільського середовища, а економічна складова повинна розглядатися як інструмент досягнення поставлених цільових орієнтирів розвитку аграрної сфери. Останнім часом спостерігається деградація матеріально-технічної бази соціальної сфери на селі, відбувається руйнація соціальної інфраструктури села, що є наслідком безсистемного, некомплексного розв'язання завдань реалізації аграрної політики в Україні.

Ситуація із формуванням ефективної сільської політики, фінансуванням села пояснюється тим, що сільська спільнота сама по собі слабо впливає на діяльність державних органів влади та органів місцевого самоврядування. В Україні та її регіонах, на жаль, не сформовано ефективного, широкого аграрного лобі, крім лобі великого агробізнесу, який виражає частково і загальногалузеві інтереси, але передусім свої – вузькокорпоративні.

Відповідно до Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року, яка затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03.02.2010 р. №121-р, основними заходами щодо інституціонального та організаційного забезпечення виконання її завдань є [29]:

- визначення функцій та строків проведення центральними органами влади та органами місцевого самоврядування заходів програми щодо розвитку суцільної інфраструктури сільської поселенської мережі;
- розмежування функцій управління та державного регулювання розвитку сільських територій;
- гармонізація національних соціальних стандартів та інших

- нормативних актів у соціальній сфері;
- створення умов для заохочення молоді до роботи і проживання в сільській місцевості;
- проведення паспортизації сільських територій;
- удосконалення нормативно-правової бази у сфері підприємницької діяльності через податкову й цінову політику, забезпечення запровадження механізмів державної підтримки малого та середнього бізнесу, створення додаткових робочих місць та інше.

Надзвичайної гостроти нині набули екологічні проблеми розвитку національного АПК, використання земельних, водних і лісових ресурсів. Разом сільське й лісове господарство чинять активний і негативний антропогенний вплив.

Серед причин, що зумовлюють невідповідність між природно-ресурсним потенціалом земель і рівнем його використання в регіонах, слід назвати екологічну неузгодженість структури територіального розміщення підгалузей сільського господарства із зональними ґрунтово-кліматичними умовами, невідповідність ґрунтових умов біологічним вимогам у сівозмінах, деградацію екосистем ґрунтового покриву.

До основних заходів щодо збереження й відтворення родючості ґрунтів на меліорованих землях можна віднести: розширення застосування ґрунтозахисних технологій обробітку ґрунту; забезпечення підвищення родючості ґрунтів шляхом створення державної програми з виробництва і поставок сільгоспвиробникам мінеральних добрив, засобів захисту рослин та хімічних меліорантів; оптимізацію структури посівних площ і сівозмін, попередження ерозійних процесів та відтворення родючості ґрунтового покриву тощо [147, с. 107].

Слід відзначити, що значимість сільської місцевості для суспільства зростає по мірі актуалізації охорони навколишнього природного середовища та виробництва екологічно безпечного продукту. Закарпатська область має всі передумови для того, щоб перетворитися на важливого постачальника екологічно чистої продукції. Використовуючи екологічно безпечні як традиційні, так і сучасні аграрні й інші технології, вітчизняні сільгоспвиробники можуть органічно вписатися в місцеві екоареали і, відповід-

но, оптимально використовувати їхні сільськогосподарські ресурси, формувати високопродуктивні та екологічно стійкі агросистеми й агроландшафти.

Продовольча безпека держави, створення реальних умов для збільшення обсягів виробництва й експорту сільськогосподарської продукції і продуктів харчування, забезпечення можливостей виходу суб'єктів господарювання агропромислового комплексу на європейський та інший агропродовольчий ринок залежить не тільки від науково-обґрунтованого і цілеспрямованого реформування виробничих та економічних відносин на селі, але й відповідного, своєчасного та якісного ресурсозабезпечення, наявності технічно досконалого, технологічно збалансованого й екологічно безпечного ресурсного потенціалу, раціонального його використання та відтворення усіма суб'єктами господарювання. При цьому доцільним є врахування всіх чинників і передумов розвитку аграрної сфери регіону на основі прискорення темпів НТП в усіх сферах агропромислового комплексу, в тому числі й продовольчої сфери, та суворе дотримання вимог ресурсоекологічної безпеки її функціонування, необхідність виробництва екологічно чистих і конкурентоспроможних сільськогосподарських продуктів.

4.2. Еколого-економічні засади розвитку ресурсного потенціалу аграрної сфери регіону на перспективу

Соціально-економічні процеси, що призвели до важливих і негативних екологічних змін на планеті, вимагають пошуку ефективних засобів їх мінімізації. Дослідження екологічних проблем та шляхів їх вирішення на сучасному етапі розвитку світового співтовариства підтверджують необхідність використання неординарних підходів до ситуації, яка склалась, адже екологічні проблеми набули глобального характеру і торкнулись всіх країн без винятку. Вплив екологічних реалій на процеси економічного, політичного, демографічного, соціального та морального розвитку є масштабним і потребує вжиття невідкладних заходів. У свою чергу, екологічне становище кожної країни значною мірою залежить від рівня економічного розвитку суспільства та екологічної куль-

тури населення. Економічне становище України, недостатнє екологічне виховання населення справляють згубний вплив на процеси, що проходять в країні, внаслідок чого з року в рік витрачаються величезні кошти на подолання екологічних наслідків.

В Україні надзвичайно гостро постає питання екологічного становища і охорони навколишнього середовища, зокрема внаслідок його забруднення. Особливо це питання стосується розвитку тих галузей народного господарства, де екологічна криза прямо впливає на ефективність економічних перетворень. Яскравим прикладом цього є аграрна сфера, адже стрімке погіршення екології здійснює прямий вплив на врожайність та екологічну чистоту продукції сільського господарства. Для Закарпаття ця проблема стоїть особливо гостро, оскільки собівартість деяких видів сільськогосподарської продукції в нас значно вища, ніж в інших областях України. Оскільки кількісне нарощування продукції є неможливим, тому випуск екологічно чистої продукції в регіоні є чи не єдиною суттєвою умовою підвищення конкурентоспроможності агропромислового комплексу. Однак досягнення цього вимагає комплексного вирішення багатьох екологічних проблем регіону. Для поліпшення екологічної ситуації в ньому необхідним є обґрунтування основних напрямів екологічних проблем та реалізації заходів щодо їх розв'язання.

За станом навколишнього середовища Закарпатська область є однією з найчистіших, але належить до екологічно вразливих регіонів. До основних екологічних проблем у Закарпатській області можна віднести такі:

1) зростання числа катастрофічних повеней в регіоні та підтоплення великої кількості сільськогосподарських угідь і населених пунктів. Як відомо, Закарпаття відноситься до найбільш зволжених областей України і має густу гідрографічну сітку. Інтенсивність повеней, частота їх виникнення і масштаби руйнації з року в рік зростають. Руйнівними для Закарпаття виявилися повені 1998 та 2001 рр., коли населенню та народному господарству були завдані величезні збитки. За підрахунками фахівців-науковців, сума коштів, витрачена на ліквідацію наслідків стихії 1998 р., сягає близько 400 млн. грн. Причиною повеней, як вважають більшість вчених, не могли послужити лише зміни природних умов. Осно-

вою став саме техногенний вплив людини на навколишнє середовище. Дослідженнями доведено, що однією з основних причин катастрофічних повеней стало необґрунтоване масове вирубування лісів, яке спричинило ерозії, руйнування родючого шару ґрунту, появу зсувів, селевих потоків тощо. У зв'язку зі зменшенням залісненості території знизилась їх природоохоронна, кліматоутворююча роль;

- 2) погіршення гідробіологічного режиму водосховищ;
- 3) розвиток вітрових ерозій та водних ерозій ґрунтів;
- 4) погіршення травостою природних лук і пасовищ, зменшення їх продуктивності [146, с. 89].

Для вирішення зазначених проблем невідкладними є такі заходи:

- 1) реалізація нового землевпорядкування території, розширення площі лісів за рахунок нових посадок та створення нової системи ведення лісового господарства, рекультивация порушених земель;

- 2) створення та впровадження протиповеневих заходів у Карпатах;

- 3) розроблення та реалізація заходів боротьби з водною ерозією ґрунтів та створення протиерозійної системи землеробства;

- 4) розроблення заходів щодо очищення річок, ставків, вододойм, захисту берегів річок та визначення водоохоронних зон;

- 5) суттєва модернізація та реконструкція гідротехнічних споруд, дамб, меліоративних систем, очисних споруд тощо;

- 6) створення та реалізація ресурсозберігаючих, екологічно стійких та високоефективних систем ведення сільського господарства.

Разом з тим, негативний вплив на екологічний стан навколишнього середовища регіону здійснюють:

- промислове та сільськогосподарське виробництва, в яких накопичуються хімічно активні та отруйні відходи. Зокрема, основними забруднювачами річок є комунальні господарства міст, стічні води яких становлять 89 % стоків в області. Особливо критичною є ситуація по очищенню стоків в м. Ужгород. Підприємства не приділяють значної уваги утилізації відходів, а якщо це й робиться, то переважно екстенсивно – шляхом очищення викидів,

а не їх попередження. Для вирішення цих проблем, зокрема розширення та модернізації існуючих комплексів очисних споруд, необхідним є залучення значної кількості коштів;

- автотранспортна та залізнична галузі. Як відомо, автотранспорт є одним з основних причин забруднення повітря. Особливо ця проблема зачіпає прикордонні регіони, зокрема такі, як Закарпаття, оскільки інтенсифікація зовнішньоекономічної діяльності, туризму, міграційних процесів зумовлює ріст потреб у транспорті. Тому необхідним є розроблення на регіональному рівні спеціальними органами з охорони навколишнього середовища програми, де були б передбачені раціональні шляхи вирішення проблем забруднення повітря автотранспортом;

- магістральні нафто-, газо-, продуктопроводи;

- видобувна промисловість (кар'єри, шахти тощо).

Важливим заходом для попередження та подолання проблем, пов'язаних із захистом навколишнього середовища, є здійснення моніторингу екологічної ситуації не тільки Закарпатської області, але й регіонів сусідніх держав з метою оперативного визначення заподіяної екологічної шкоди, реалізації заходів для їх попередження та їх безпосереднього вирішення.

Доведено, що несприятлива екологічна ситуація в регіоні погіршує умови сільськогосподарського виробництва, раціонального та ефективного використання аграрно-ресурсного потенціалу. Тому одним з основних напрямів господарської діяльності та державної політики в цій сфері має стати екологізація сільського господарства [67, с. 148].

Як відзначає М. В. Гладій, “під екологізацією сільськогосподарського виробництва треба розуміти постійне поліпшення природних умов для його розвитку, перехід на адаптивні системи ведення землеробства, розміщення галузей і культур у тих природних умовах, які для них найбільш сприятливі, широке впровадження біотехнологій, розвиток селекційної роботи, ведення і широке розповсюдження нових високоврожайних і стійких проти несприятливих погодних умов, хвороб і шкідників сільськогосподарських культур, поліпшення племінної роботи, виведення племінних високопродуктивних порід і класів тварин” [18, с. 34].

Основним завданням АПК Закарпатської області є випуск саме екологічно чистої продукції землеробства і тваринництва. Як вже відзначалось, неможливість кількісного нарощування сільськогосподарської продукції, зокрема через низьку землезабезпеченість у розрахунку на одного жителя та використання угідь гірської та передгірної підзон, спонукає до ефективного й оптимального використання аграрного ресурсного потенціалу та пошук нових підходів до господарювання. Одним з таких нових підходів має стати раціональне ресурсоспоживання, оскільки характер господарської діяльності вітчизняних підприємств, в тому числі в агропромисловому комплексі регіону, є неефективним та екологічно небезпечним. Одним з найбільш ефективних заходів має стати заміна технології виробництва, адже забруднення навколишнього середовища підприємствами здійснюється за рахунок технологічної недосконалості виробництва та застарілості техніки, що призводить до значної кількості відходів. Тому керівники підприємств мають прагнути не тільки до максимізації прибутку, але й до впровадження нових ресурсозберігаючих технологій з меншою відхідною масою та можливістю вторинної переробки відходів, що може суттєво вплинути на поліпшення екологічного стану регіону, забезпечення раціонального використання природних ресурсів. Необхідним завданням є також реформування земельних відносин та підвищення ефективності використання земельних ресурсів [87, с. 83].

При розв'язанні проблем екологізації слід поєднувати дії виробничого та невиробничого характеру, впроваджувати технічні, технологічні, економічні та управлінські рішення, що сприятиме охороні навколишнього середовища та забезпечить нормальну життєдіяльність населення краю.

Важливою перепоною на шляху до забезпечення охорони навколишнього середовища регіону та екологізації господарювання є відсутність екологічної грамотності та рівня культури як керівників підприємств, так і населення, адже саме суспільство своєю діяльністю завдає величезної шкоди. Слід відмітити, що темпи погіршення екологічної ситуації в світі та в Україні зокрема значно перевищують темпи усвідомлення населенням цього надзвичайно небезпечного процесу. Тому для встановлення кон-

такту між людиною та навколишнім середовищем необхідно застосовувати різноманітні методи та заходи, які дозволять виховати в людині екологічну культуру та свідомість, адже тільки через процес виховання і навчання суспільство зможе усвідомити значимість своїх дій у сфері охорони навколишнього середовища та попередити негативні наслідки від виробничої діяльності [183, с. 72].

Вирішення зазначених проблем вимагає від українського суспільства та від уряду України формувати таку загальнодержавну економічну політику, яка б максимально враховувала екологічну безпеку кожного регіону країни [48, с. 114]. Що стосується прикордонних регіонів, зокрема Закарпатської області, слід наголосити, що наслідки забруднення навколишнього середовища відбиваються на регіонах суміжних держав. Відомо, що покращення екологічної ситуації прикордонних регіонів, ефективність регулювання охорони навколишнього середовища можна досягти тільки спільними зусиллями. Тому для більш плідної роботи в цьому напрямі відповідним регіональним органам з охорони навколишнього середовища суміжних держав необхідно налагодити тісні контакти для вирішення спільних проблем у сфері охорони довкілля. Зокрема, як вважає академік УААН В.М.Трегобчук, зусилля у сфері вирішення загальних екологічних проблем прикордонних територій суміжних держав слід сконцентрувати в таких найважливіших заходах:

- дослідження і інвентаризація транскордонних джерел перенесення забруднень та екологічних взаємозв'язків, оцінка взаємних екологічних втрат;

- визначення ступеня і рівнів екологічної конфліктності національних економік та вивчення причин, які призводять до загострення екологічних суперечностей, а зрештою до загострення міждержавних відносин на основі екологічних проблем;

- розроблення та реалізація спільних програм природоохоронної діяльності, особливо у прикордонних областях, з метою підвищення загальної екологічної безпеки країн;

- обґрунтування напрямів, методів і механізмів вирішення міждержавних екологічних проблем, подання взаємної допомоги у випадку великих екологічних катастроф;

- розроблення і впровадження дійових організаційно-економічних механізмів співробітництва країн у сфері екології;
- підготовка спільних рекомендацій для урядів суміжних країн щодо вирішення найбільш важливих міждержавних екологічних проблем, насамперед в охороні повітряного басейну та водойм [176, с. 153].

Важливим залишається питання розроблення заходів щодо виконання вимог діючих міжнародних конвенцій з питань охорони навколишнього середовища та недопущення жодною з держав порушень цих положень, а також розробка та реалізація нових конвенцій, програм та рекомендацій у сфері транскордонного співробітництва сусідніх держав, в тому числі у сфері екології, які б максимально враховували сьогоднішній еколого-економічний стан суміжних держав, особливо прикордонних територій.

До того ж, еколого-економічні заходи мають бути розроблені та відображені в державних, обласних, районних та міських програмах розвитку, оскільки їх реалізація на кожному з рівнів зможе відобразити існуючі проблеми, найбільш ефективні шляхи їх вирішення та забезпечити контроль за їх виконанням.

Зокрема, Закарпатською обласною радою була затверджена Концепція сталого розвитку Закарпаття, розроблена провідними вченими краю. Мета Концепції полягає у забезпеченні динамічного соціально-економічного зростання, стимулювання ринкових перетворень та інших завдань, також збереження навколишнього середовища та раціонального використання і відтворення природно-сировинного потенціалу регіону [64, с. 4]. Основними стратегічними завданнями Концепції в частині еколого-економічного господарювання є:

- проведення екологічного обґрунтування розміщення продуктивних сил області;
- технічне і технологічне переозброєння та модернізація підприємств на базі досягнень науково-технічного прогресу із зміщенням частки енерго-, матеріало-, та трудомістких виробництв;
- відновлення і збереження навколишнього природного середовища, підземних запасів питної води, очищення річок і поверхневих водоймищ, скорочення викидів забруднюючих речовин в ат-

мосферу, припинення викидів неочищених промислових і побутових стоків у відкриті водойми, створення надійних систем протипаводкового захисту території;

- контроль з боку держави за використанням і охороною земель та їх моніторингом на основі методів наукового планування, організації, аналізу оцінки соціально-економічних та екологічних наслідків фактичного використання та охорони земель;

- запровадження екологічно безпечних технологій, в першу чергу в лісовому, сільському і водному господарствах;

- забезпечення оптимальної лісистості в межах водозборів, заліснення непридатних до сільськогосподарського використання земель, відновлення верхньої межі лісу та зменшення навантаження на високогірні луки;

- створення умов для запобігання наслідків шкідливої дії вод (паводків), забруднення і виснаження водних ресурсів, реалізація протипаводкових заходів та заходів, спрямованих на гарантоване питне водопостачання;

- захист річок, потоків та водойм від засмічення та забруднення промисловими і побутовими стоками, реконструкція і капітальний ремонт діючих очисних споруд та будівництво нових у населених пунктах та на підприємствах, де вони відсутні або малопродуктивні;

- запуск підприємств з переробки промислових та побутових відходів у найбільших містах області;

- створення умов для організації виробництва екологічно чистих продуктів з маркою “біо” [70, с. 315].

Напрями вирішення еколого-економічних проблем відображені і в Стратегії економічного та соціального розвитку Закарпатської області до 2015 року. Серед визначених в ній операційних цілей одну з провідних займає ціль під назвою: “Покращення якості навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки”. Основними завданнями, які ставляться в зазначеній Стратегії, для досягнення цієї цілі є:

- підтримка екологічноцінних територій та екосистем;

- забезпечення протипаводкового захисту [169].

Наукове дослідження засвідчує, що основні розроблені програми сталого та динамічного розвитку Закарпатської облас-

ті включають в себе цілі та заходи розв'язання і попередження еколого-економічних проблем.

Еколого-економічна реструктуризація й інтенсифікація агропромислового виробництва, розширення масштабів екологорівноваженої сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності на селі розглядаються як найважливіші чинники сталого розвитку АПК і сільської місцевості. Крім того, з точки зору необхідності як підтримання на належному рівні відтворювального, відновлювального та асиміляційного потенціалів навколишнього середовища й збереження його якісних характеристик, так і дотримання вимог еколого-ресурсної безпеки при веденні агропромислової діяльності велика увага має приділятися розв'язанню таких нагальних завдань [175, с. 169]:

- врахування повною мірою регіональних передумов сільськогосподарського виробництва і, зокрема, впливу таких особливостей, як природно-економічна специфіка регіону, вигідне географічне і геоекономічне розташування, низька землезабезпеченість, наявність значних площ полонинських, лісових угідь та їх природно-ресурсної бази, екологічний феномен, а також соціально-економічних передумов;
- переорієнтація галузевих і регіональних програм розвитку агропромислового виробництва, механізмів його регулювання та стимулювання з суто техніко-технологічних й економічних критеріїв оцінки їх ефективності на еколого-ресурсні й соціальні, що дасть можливість виробляти конкурентоспроможну та екологічно чисту продукцію;
- забезпечення реальної й ефективної державної підтримки вітчизняного високотехнологічного й наукомісткого аграрного виробництва, спрямованої на вирішення проблеми продовольчої безпеки в контексті інноваційного розвитку АПК регіону за рахунок використання і примноження власного науково-технічного потенціалу.

Агропромислове виробництво в регіонах України, в тому числі в Закарпатській області, здійснюється у складних умовах зростаючого забруднення навколишнього природного середовища. Відсутність науковообґрунтованої системи сільськогос-

подарського природокористування зумовила значне зниження відтворювальної спроможності біосфери, екологічної стійкості агроландшафтів, біологічної та природної родючості ґрунту та розвиток ерозійних процесів. Відмічене дає підстави стверджувати, що важливими передумовами забезпечення сталого розвитку є передусім екологізація провідних видів економічної діяльності аграрного сектора, здійснення еколого-економічної реструктуризації та оптимізації розвитку регіональних АПК з метою їх адаптації як до ринкового, так і навколишнього природного середовища. При цьому важливим є врахування і застосування ефективних механізмів економічної відповідальності за порушення вимог еколого-ресурсної безпеки господарюючими суб'єктами в контексті європейських стандартів збереження довкілля.

Отже, еколого-економічний розвиток краю має будуватись на тісному взаємозв'язку та залежності наявних продуктивних сил, структури економіки, розміщення виробництва з урахуванням раціонального використання наявних ресурсів, продуктивного, відтворювального потенціалу навколишнього природного середовища. Важливим є визначення напрямів інвестування коштів та техніко-технологічних і організаційних способів господарювання, які базуються не тільки на поточних потребах, а швидше на перспективних. Тільки піклуючись про майбутнє еколого-економічного розвитку краю, ми зможемо досягти бажаних результатів у виробництві екологічно чистої продукції вітчизняного виробництва та забезпечити збереження унікальної природи регіону.

4.3. Механізми управління соціально-економічними процесами прикордонного регіону

Прикордонне співробітництво є важливою складовою європейських інтеграційних процесів. Воно виникло між прикордонними територіями суміжних держав у середині минулого століття, передусім для вирішення проблеми налагодження співпраці між місцевими спільнотами колишніх ворогуючих

країн, зокрема Німеччини і Франції. Крім того, прикордонне співробітництво спрямоване на реалізацію таких завдань [191, с. 83, 84]: стимулювання приросту обсягів взаємної торгівлі, розвиток і підтримка господарських, культурних і гуманітарних зв'язків між прикордонними регіонами; збереження історичної, культурної спадщини; створення й ефективний розвиток соціально-економічної інфраструктури у прикордонних регіонах; створення умов для спрощеного режиму переміщення товарів через митний кордон, включаючи сприяння облаштуванню митниць та пунктів пропуску на кордоні системою електронного документообігу, удосконалення транспортної інфраструктури, митних складів, терміналів; підвищення ефективності використання виробничої і соціальної бази прикордонних територій; створення умов для взаємодії систем попередження і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на суміжних прикордонних територіях; підвищення ефективності використання наявних місцевих ресурсів; вирішення проблем розвитку прикордонних територій на основі спільних зусиль; інші заходи, спрямовані на активізацію інтеграційних процесів на мезо- та мікрорівні.

Важливим управлінським механізмом у сфері прикордонної співпраці є реалізація програм прикордонного співробітництва. Заслугове на увагу Програма прикордонного співробітництва (CBC – **cross-border cooperation**), ініційована Європейським Союзом у рамках PHARE/TACIS, яка була спрямована на підтримку спільних проектів на території прикордонних регіонів країн ЦСЄ та СНД за участю партнерів із країн ЄС. Зокрема, до сфери дії програми PHARE CBC, започаткованої в 1994 р., спочатку входили лише прикордонні регіони країн Центрально-Східної Європи, розташовані на кордоні з Європейським Союзом. З часом (після приєднання до ЄС 1 січня 1995 р. Австрії, Фінляндії та Швеції) до участі у PHARE CBC були залучені прикордонні території країн Балтії, а також країн ЦСЄ, що не межували з кордонами Євросоюзу.

Істотна відмінність завдань, які переслідувала програма PHARE CBC, у тому, що одним з її головних завдань була адаптація прикордонних регіонів країн ЦСЄ та Балтії до їх майбут-

нього існування і розвитку в Європейському Союзі. Це завдання цілком логічне, оскільки програма PHARE була спрямована на створення умов для інтеграції цих країн до ЄС. Натомість програма TACIS CBC, ініційована у 1996 р., спрямовувалась на створення можливостей для місцевих і регіональних структур, які б дозволяли їм започаткувати спільні проекти зі своїми партнерами в ЄС або СНД. Географічно територія дії цієї програми обмежувалася західними прикордонними регіонами Росії, Білорусі, України та Молдови. Відмічена програма має свій окремий бюджет, який, зокрема в межах програми сусідства „Румунія-Україна”, становив 4750,0 тис. євро (бюджетна лінія TACIS CBC 2005/017100) [191, с. 85].

Програма PHARE CREDO спрямована на підтримку спільних проектів, що мають користь для регіонів і населення по обидва боки державного кордону. Гранти для реалізації проектів прикордонного співробітництва надавались як бенефіціантам у прикордонних регіонах країн Центральної та Східної Європи, так і для проектів, що здійснюються регіонами, розташованими на спільному кордоні між країнами ЦСЄ та країною СНД [171]. Починаючи з 2007 р., у зв'язку зі вступом до ЄС Румунії та Болгарії і зміною формату відносин з Україною відповідно до Європейської політики сусідства (ENP), допомога почала забезпечуватися за рахунок нового Європейського інструменту сусідства та партнерства (ENPI), який утворений, щоб просувати розвиток між Європейським Союзом і його партнерами. Цей інструмент співпраці прийде на заміну програмам TACIS та PHARE і включає такі компоненти: національну, транснаціональну/регіональну, транскордонну та тематичну; в окремих випадках, коли мова йтиме про попередження конфліктів чи забезпечення кризового менеджменту, буде підключатися майбутній Інструмент стабільності.

У практиці діяльності Європейського Союзу після висновків експертів та ухвалення рішення наднаціональною структурою починається реальне фінансування з боку відповідних фондів, зацікавлених у розширенні певної структури. Не є винятком також ідея розширення ЄС за рахунок нових країн. Це, зокрема, унаочнюють програми (табл. 4.4), запропоновані струк-

турними фондами країнам-аплікантам, з яких 10 стали членами ЄС з травня 2004 р., в тому числі 3 прибалтійські країни (Естонія, Латвія, Литва) та сусідні країни, з якими межує Україна, а саме: Польща, Словаччина, Угорщина, а також Болгарія та Румунія, які стали членами названого інтеграційного угруповання з січня 2007 р.

Таблиця 4.4

Фінансова допомога країнам передостанньої та останньої хвилі розширення ЄС* (млрд. євро)

Категорія програм ЄС	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Разом	2008, % до 2002
PHARE	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	13,5	100,0
SAPARD	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	4,5	100,0
ISPA	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9	100,0
POST-ACCESSION	-	-	6	8	11	13	14	15	15	82	250,0
Загальні витрати ЄС на розширення	3	3	9	11	14	16	17	18	18	109	200,0
<i>Окремі програми, % до загальних витрат (підсумку)</i>											
PHARE	50,0	50,0	16,7	13,6	10,7	9,4	8,8	8,3	8,3	12,4	x
POST-ACCESSION	-	-	66,7	72,7	78,6	81,2	82,3	83,3	83,3	75,2	x

*Розраховано за джерелами: [133, с. 388; 203, с. 34; 132].

На програму PHARE у 2001 р. припадало 50,0 % фінансової допомоги аналізованим країнам (табл. 4.4), а з 2002 р. частка такої допомоги за рахунок цієї програми мала тенденцію до зменшення, оскільки почала діяти більш ефективна у фінансовому відношенні програма POST-ACCESSION. За рахунок цієї програми частка фінансової допомоги країнам за аналізований період у 2008 р. порівняно з 2002 р. зросла у 2,5 разу, або із 6 до 15 млрд. євро. Якщо у 2002 р. за рахунок програми POST-ACCESSION фінансова допомога до загальних витрат ЄС становила 66,7% (6 із 9 млрд. євро), то у 2008 р. – 83,3%, або 15 з 18 млрд. євро. Аналогічна тенденція і щодо загальної суми за аналізовані роки.

Особливості фінансової допомоги Євросоюзу країнам останніх двох хвиль розширення через зазначені програми наступні:

- програма ФАРЕ (PHARE) розпочалася в 1989 р. Завдяки їй у країнах Центрально-Східної Європи проводились адміністративна, інституційна та правова реформи через систему громадських та інших організацій і установ. Провідними для стимулювання з боку ФАРЕ були інфраструктура, бізнес, соціальна сфера. Передбачається, що фінансування програми в майбутньому буде сталим, однак питома вага її знизиться;
- програма САПАРД (**Special Accession Program for Agriculture and Rural Development (SAPARD)**) надає підтримку країнам-аплікантам відповідно до Спільної сільськогосподарської політики Європейського Союзу, починаючи з 2000 р. Сферою застосування є підтримка реформ у галузі сільського господарства, підвищення якості продуктів харчування, розвитку сільських регіонів, захист споживача, захист довкілля та технічна допомога. Фінансування обіцяє бути сталим, хоча питома вага цієї програми на фоні інших аналізованих найменша;
- програма ІСПА (**Instrument for Structural Policies for Pre-Accession (ISPA)**) фінансуватиметься з Фонду Згуртування і зорієнтована на підтримку великих проектів у сфері охорони довкілля та розвитку транспорту;
- програма „ПОСТ-ЕКЦЕШН” (**POST-ACCESSION**) є однією з найпотужніших для країн, що інтегрувалися до ЄС у 2004 та 2007 рр. Вона почала діяти з 2002 р., в якому було виділено 6,0 млрд. євро (66,7% всього обсягу допомоги з аналізованих чотирьох програм). Обсяги коштів, спрямованих на підтримку економічного зростання, як уже відмічалось, до 2008 р. збільшилися у 2,5 разу і сягнули 15,0 млрд. євро, або 83,3% загальної суми. Галузі застосування виявлятимуться шляхом переговорів з країнами-аплікантами, з яких 10 стали членами ЄС вже у травні 2004 р. [133, с. 388, 389; 132].

З метою уникнення мікрорегіональних диспропорцій фінансово підтримуються 4 ініціативи на рівні програм (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Розподіл коштів Структурного Фонду між ініціативами обшин в країнах ЄС*

(млн. євро, у цінах 1999 р.)

Країна	Інтеррег III	Урбан II	Еквал	Лідер +	Разом
Бельгія	104	20	70	15	209
Данія	34	5	28	16	83
Німеччина	737	140	484	247	1608
Греція	568	24	98	172	862
Іспанія	900	106	485	467	1958
Франція	397	96	301	252	1046
Ірландія	84	5	32	45	166
Італія	426	108	371	267	1172
Люксембург	7	0	4	2	13
Нідерланди	349	28	196	78	651
Австрія	183	8	96	71	358
Португалія	394	18	107	152	671
Фінляндія	129	5	68	52	254
Швеція	154	5	81	38	278
Великобританія	362	117	376	106	961
Комунікаційні мережі	47	15	50	40	152
ЄС, разом	4875	700	2847	2020	10442
<i>Довідково: Великобританія, Іспанія, Італія, Німеччина, Франція</i>					
Всього	2822	567	2017	1339	6745
% до підсумку по ЄС	57,9	81,0	70,8	66,3	64,6

*Розраховано за джерелами: [133, с. 390; 203, с. 13].

На програму Інтеррег III (Interreg III), яка спрямована на розвиток прикордонного, інтеррегіонального та транснаціонального співробітництва дво- або багаторегіональних територій, припадає найбільший обсяг коштів (табл. 4.5), тобто 46,7% коштів названого фонду, або 4875 з 10442 млн. євро. 57,9% коштів Структурного Фонду, або 2822 із 4875 млн. євро припадає на такі країни ЄС: Великобританія, Іспанія, Італія, Німеччина, Франція. Найменшою за коштами є програма Урбан II (Urban II), на яку припадає 700,0 із 10442 млн. євро, що становить 6,7 % по лінії ЄС-15. Водночас на аналізовані 5 країн по цій програмі припадає 81,0 %, або 567,0 із 700,0 млн. євро. Зазначена програма концентрує допомогу щодо інноваційних стратегій відродження міст та депресивних міських територій. Зокрема, понад 70 великих та малих міст отримують допомогу за цією програмою. Серед крупних мегаполісів її отримуватимуть Брюссель, Берлін, Мілан, Амстердам, Відень, Гельсінкі.

Програма Еквал (Equal) передбачає 2847 із 10442 млн. євро, або 27,3% до всіх 4-х аналізованих програм країн ЄС-15. На п'ять досліджуваних країн припадає 70,8%, або 2017 із 2847 млн. євро. Програма Лідер + (Leader +) виконує завдання щодо підйому активності в сільських комунах та розроблення нових локальних стратегій. У цій програмі лідерство щодо розподілу фінансування також належить досліджуваній групі з п'яти країн, на частку яких припадає 66,3% коштів, або 1339 із 2020 млн. євро.

Проблема регіональної гармонізації була досить актуальною для і країн-аплікантів, за рахунок яких ЄС-15 розширилось до ЄС-27. Проведене у 1998 р. дослідження щодо постсоціалістичних країн Центральної Європи встановило нормативний рівень ВВП на душу населення відносно середньостатистичного по Євросоюзу. Це дало підстави визначити масштаби надання допомоги з боку цієї організації на період до 2006 р. Згідно з наведеною вище методикою найвищий рівень (понад 60,0% від євросоюзівського) мають Словенія (68,0%) та Чехія (60,0%). За ними йдуть Угорщина (49,0%), Словаччина (46,0%), Польща (39,0%) та Естонія (36,0%). Аутсайдерами цієї класифікації є Румунія (27,0%), Литва (27,0%), Латвія (25,0%), Болгарія (23,0%) [201, с. 392]. У 1998 р. порівняно з 1995 р. ВВП у розрахунку на одну особу в поточних цінах у країнах ЄС-15 зріс майже на 15,0%, або із 17650 до 20290 євро, а у 2000 р. порівняно з 1998 р. на 11,0%, або з 20290 до 22520 євро [164, с. 578].

Збільшення валового внутрішнього продукту на одну особу у п'яти аналізованих країнах ЄС-15 та окремих постсоціалістичних країнах, які стали членами цього інтеграційного угруповання відповідно у 2004 та 2007 рр., характеризує табл. 4.6.

Із п'яти країн ЄС-15 (табл. 4.6) високий рівень зростання цього показника у 2009 р. порівняно з 1990 р. досягнуто Великобританією (35,8%, або майже на 8,5 тис. дол. США), а також Іспанією та Німеччиною. Відмітимо, що Великобританія, Італія, Німеччина та Франція належать до країн „великої сімки”. У країнах Центрально-Східної Європи, які стали членами ЄС у 2004 р., найвищі темпи зростання за цей самий період досягнуто у всіх аналізованих країнах (дані по Словаччині за 1990 р. відсутні). Для досліджуваних країн Південно-Східної Європи, зокрема Болгарії

та Румунії, також характерна аналогічна тенденція, в той час як Україна у 2009 р. не досягла відповідного рівня 1990 р. (ВВП на одну особу в 1990 р. становив 8,1, а в 2009 р. понад 5,7 тис. дол. США).

Таблиця 4.6

Валовий внутрішній продукт на одну особу по окремих країнах Європи*(у цінах та ПКС 2005 р., що є міжнароднозіставними; дол. США)

Країни	1990	2000	2008	2009	2009, % до:	
					1990	2008
<i>Окремі країни-члени ЄС</i>						
Великобританія	23701	29591	34061	32184	135,8	94,5
Іспанія	19686	25128	28313	27083	137,6	95,6
Італія	23775	27717	28170	26559	111,7	94,3
Німеччина	25697	30551	33714	32147	125,1	95,3
Франція	24327	28344	30565	29599	121,7	96,8
<i>Країни Центрально-Східної Європи – члени ЄС з 2004 р.</i>						
Естонія	9632	11084	18882	16228	168,5	85,9
Латвія	12278	9518	17571	15058	122,6	85,7
Литва	42679	60753	73134	69363	162,5	94,8
Польща	8180	11814	16440	16707	204,2	101,6
Словаччина	...	12690	20518	19519	-	95,1
Угорщина	12470	13727	17997	16886	135,4	92,8
<i>Країни Південно-Східної Європи – члени ЄС з 2007 р.</i>						
Болгарія	7532	6906	11239	10727	142,4	95,4
Румунія	7777	6946	11704	10913	140,3	93,2
Довідково: Україна	8108	3706	6766	5763	71,1	85,2

*Розраховано за джерелом: [159, с. 551, 552].

Розрив у валовому внутрішньому продукті на одну особу між Україною та аналізованими країнами „великої сімки” збільшується. Якщо у 1990 р. розрив з цього показника між Україною та Великобританією і Німеччиною сягав майже 3-кратного розміру, то у 2009 р. – більш як 5-кратного; розрив між Україною та Словаччиною більш як 3-кратний, з Литвою 12-кратний, а з Болгарією і Румунією – членами ЄС з 2007 р. – майже у 2 рази.

Прикордонне співробітництво є інструментом вироблення та реалізації спільної політики на прикордонних територіях сусідніх держав. Спільна політика передбачає застосування комплексного підходу до управління економічними процесами у цих регіонах, що гарантує створення і функціонування єдиного господарського механізму, забезпечення сталого розвитку, а також підвищення

конкурентної позиції провідних територій у світі. У цьому відношенні важливе значення має європейське та національне законодавство щодо реалізації ПКС.

Прикордонне співробітництво є ключовим компонентом Європейської політики сусідства (European Neighbourhood Policy) [200], яка поширилася на країни Східної Європи після розширення ЄС на Схід. Така політика базується на правових рамках відносин ЄС із цими країнами, що визначені угодами про партнерство і співробітництво. Так, відповідна угода була укладена між Україною та Європейськими Співтовариствами і їх державами-членами 10 листопада 1994 р. і набула чинності 1 квітня 1998 р. [179]. Ці угоди об'єднують спільна мета, а саме: зміцнення відносин між країнами шляхом посилення двостороннього співробітництва, надання допомоги у проведенні реформ, що сприяють соціально-економічному розвитку, а також стимулів щодо участі у ринку ЄС. Натомість ЄС вимагає від партнерів зобов'язань щодо проведення реформ, які ведуть до демократизації й верховенства права, функціонування ринкової економіки, співробітництва у рамках зовнішньої політики і боротьби зі злочинністю. У зв'язку з цим кожною країною був погоджений План дій у рамках Європейської політики сусідства, що охоплює спільно визначені сфери, в яких повинні бути здійснені реформи. Відповідно 21 лютого 2005 р. Радою з питань співробітництва між Україною та Євросоюзом був схвалений План дій „Україна – Європейський Союз” [103].

Отже, існують відповідні правові рамки використання прикордонного співробітництва як інструмента вдосконалення механізму управління економікою регіону. При цьому ПКС відіграє провідну роль і відрізняється від інших форм співробітництва тим, що створює вигоди для обох сторін зовнішнього кордону ЄС, а також спирається на фінансування як із зовнішніх, так і внутрішніх статей бюджету ЄС. Базуючись на попередньому досвіді ПКС у рамках програм Tacis (Tacis), Меда (Meda), Фаре (Phare) та Інтеррег (Interreg), нова політика та умови для ПКС на зовнішніх кордонах Європейського Союзу були вперше викладені у Повідомленні про ПКС (Communication on CBC) у липні 2003 р. і повною мірою розроблені в окремому розділі Стратегічного Документа європейської політики сусідства (ЄПС) (European Neighbourhood Policy Strategy

Paper (ENPI), прийнятого у травні 2004 р. [200]. Відмічені документи заклали основи для впровадження першої фази Європейського інструмента сусідства та партнерства (ЄІСП) (European Neighbourhood and Partnership Instrument (ENP)). У рамках програм сусідства 2004-2006 рр. (Neighbourhood Programmes 2004-2006) запроваджено єдиний інструмент ПКС на прикордонних територіях, посилено якісні й кількісні параметри такого співробітництва.

Відповідно до названого вище інструмента прикордонне співробітництво відтепер охоплюватиме не тільки держави ЄС, а й країни Східної та Західної Європи, Кавказу та Середземного моря. На період 2007-2013 рр. фінансування різних проектів ENPI становитиме 11,2 млрд. євро (що на 32% більше, ніж виділялося на такі самі цілі впродовж 2000-2006 рр.), що забезпечить зростання обсягів фінансування і дозволить диверсифікувати співробітництво за такими напрямками [188, с. 236]: долання розбіжностей в економічному та соціальному розвитку країн-партнерів ЄС; розв'язання проблем, які одна країна не спроможна самотійно подолати (наприклад, забруднення навколишнього середовища); посилення ефективності функціонування і безпеки кордонів; зниження рівня безробіття; розвиток прикордонної політики „людина-до-людини”.

Основною статтею видатків бюджету ENPI на прикордонне співробітництво є підтримка його зовнішніх кордонах ЄС, яка в Європейському Союзі розглядається як з позицій двосторонніх, так і багатосторонніх відносин.

За період 2004-2006 рр. фінансова допомога Україні була надана в рамках чотирьох програм сусідства, а саме: Польща-Білорусь-Україна, Словаччина-Угорщина-Україна, Румунія-Україна та КАДСЕС (CADSES – Центральноевропейський адриатично-дунайський південно-східний європейський простір). Остання програма передбачала наявність у проектах співробітництва із сусідніми країнами ЄС партнера із України та Молдови. При цьому існує три рівні програм сусідства, а саме: А, В та С, які належать до Програми сусідства Інтеррег ІІА (Interreg ІІА), що передбачає прикордонне співробітництво.

Прикордонне співробітництво є співпрацею між прикордонними регіонами сусідніх держав, спрямованою на підтримку ін-

тегрованого регіонального розвитку прикордонних територій. Слід зазначити, що в науковій літературі використовують терміни „прикордонне співробітництво” та „міжрегіональне співробітництво” як взаємозамінні, хоча категорія ПКС більш повно відображає зміст цього поняття. Водночас основою Програми сусідства Інтеррег ІІС є міжрегіональне співробітництво, тобто співробітництво між регіонами різних держав, але ці регіони не межують один з одним. Міжрегіональне співробітництво має на меті підтримку міжрегіональної кооперації та, відповідно, вдосконалення політики і технічних засобів міжрегіонального економічного розвитку. КАДСЕС належить до програми сусідства Інтеррег ІІВ, що охоплює транснаціональне співробітництво. Якщо прикордонне та міжрегіональне співробітництво є співробітництвом між місцевими та регіональними органами влади, то транснаціональне співробітництво передбачає спільну роботу між національними її органами.

Закладені в програмах прикордонного співробітництва інструменти нового регулювання яскраво свідчать про важливість такої політики для Європейського Союзу. При цьому кошти, як і раніше, будуть спрямовуватися на реалізацію конкретних проєктів, посилення співробітництва, вдосконалення спільних соціальних програм. Для Словаччини, Угорщини, Румунії, України та Молдови обсяг фінансування був скорегований, а з метою спрощення та поліпшення співробітництва була удосконалена географічна структура єврорегіонів, зроблена їх «прив’язка» до конкретних територій [188, с. 238].

За сучасних умов поглиблення процесів глобалізації особливо зростає роль прикордонного співробітництва (ПКС) регіонів та відкриваються нові можливості для активізації господарської діяльності на периферійних територіях, а також підвищення їх конкурентоспроможності. Як уже відмічалось, прикордонне співробітництво означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або кількох Договірних Сторін, та на укладання з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей. ПКС здійснюється в межах компетенції територіаль-

них общин або властей, визначеної внутрішнім законодавством [127, с. 499].

У рамках співробітництва прикордонних регіонів у жовтні 2006 р. Україна та ЄС підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо Діалогу з аграрних питань між Міністерством аграрної політики України та Генеральним Директоратом Європейської Комісії «Сільське господарство та розвиток сільської місцевості». У положеннях Меморандуму було окреслено напрями розвитку двостороннього співробітництва між сторонами у сфері сільського господарства та розвитку сільської місцевості, а також започаткування відповідних механізмів консультацій.

Стосовно відміченого вище Діалогу Україна – ЄС з аграрних питань, то вже відбулось 8 засідань, останнє з них – 6 грудня 2011 у м. Брюссель, за підсумками якого було досягнуто домовленості щодо створення спільного Фонду підтримки сільського господарства. Основна мета діяльності Фонду полягає у сприянні Європейського Союзу в розробленні стратегії розвитку сільського господарства та технічній допомозі у впровадженні європейського досвіду в Україні. Серед питань, які постійно знаходяться в колі уваги експертів та розглядаються в ході Діалогу [101]:

- розвиток сільської місцевості в Україні та в ЄС;
- реформування аграрного сектора України;
- програма реформ Спільної аграрної політики ЄС;
- оцінка розвитку ринків сільськогосподарської продукції;
- використання генетично модифікованих організмів;
- органічне виробництво;
- безпека продуктів харчування.

Протягом останніх років продовжувало розвиватися співробітництво між представниками аграрного бізнесу України та Європейського Союзу. 5 грудня 2011 р. відбулась зустріч міністра аграрної політики та продовольства України з членами Європейської бізнес-асоціації, в ході якої були обговорені окремі питання розвитку сільського господарства, умови бізнес-клімату та можливості інвестицій в аграрний сектор України, перспективи впровадження земельної реформи в Україні та окремі проблемні питання, які цікавлять представників бізнесу. Україна і Європейський Союз у межах функціону-

вання майбутньої поглибленої і всеосяжної зони вільної торгівлі (ЗВТ) обговорюють питання про створення спільного фонду з підтримки українського аграрного сектора. При цьому Євросоюз позитивно відзначає перспективи та можливості аграрного сектору України, і вже обговорюються практичні питання та кроки в напрямі створення спільного фонду Єврокомісії та України щодо підтримки розвитку аграрного сектора в нашій державі в контексті його адаптування до європейських стандартів і норм; упровадження програм розвитку українських сільських територій; створення робочих місць у сільській місцевості; програми удосконалення в Україні санітарного та фітосанітарного контролю; фінансова допомога ЄС у реконструкції ветеринарно-санітарних заводів в Україні.

У межах рамкового документа «Східне партнерство: програма всеохоплюючої інституційної розбудови 2011-2013 рр. Україна» у підпунктах 5.2.3 “Реалізовані та заплановані заходи у рамках технічної допомоги, визначення потенційних партнерів з країн-членів Європейського Союзу та інших донорів” було відмічено, що підтримка України у вирішенні проблем безпеки харчових продуктів становить для Європейського Союзу, країн-членів ЄС та інших донорів значний інтерес. Швеція висловила конкретну зацікавленість щодо її залучення до програми Всеохоплюючої інституційної розбудови (Comprehensive Institution Building Programme – CIB) у цій сфері. Можна навести наступні приклади такої діяльності, що фінансується ЄС [171]:

- секторальна програма “Імплементція зобов’язань України у рамках COT та Європейської політики сусідства у сільському секторі (SWAP-RURAL Project)”, що має ключовим компонентом вирішення проблем безпеки харчових продуктів, включаючи придбання спеціалізованого устаткування для лабораторій (загальний бюджет 11.5 мільйонів євро, термін впровадження – з 11/2008 до 12/2011);
- Twinning проект “Підтримка української ветеринарної служби щодо посилення правових та технічних аспектів системи контролю за безпекою харчових продуктів” (загальний бюджет 1.2 мільйона євро, термін впровадження – з 08/2009 до 08/2011).

Стосовно фітосанітарних заходів, фінансований ЄС Twinning проект “Гармонізація національного фітосанітарного законодавства України відповідно до європейських норм та стандартів” був ініційований Головною державною інспекцією з карантину рослин України, головним бенефіціаром від української сторони (орієнтовний бюджет – 1.2 млн. євро, який розпочався у 2011 р.). При цьому уряди Королівства Нідерландів, Канади та США фінансують низку проектів у сфері безпеки харчових продуктів.

Важливу роль у співробітництві та підтриманні взаєморозуміння прикордонних регіонів стосовно відміченого вище Діалогу є соціально-економічний розвиток єврорегіонів та їх місце у системі управління державою. Тільки на підставі внутрішніх закономірностей функціонування єврорегіонів можливим стає формування відповідних механізмів впливу на соціально-економічні процеси, що розгортаються в межах певної території, для підвищення їх ефективності та віддачі у загальнодержавних масштабах. Управління цими процесами в єврорегіонах є об’єктивною необхідністю, що впливає з намагання перетворити Україну на справжню розвинену європейську країну. При цьому управління соціально-економічними процесами єврорегіонів має бути орієнтованим на вирішення стратегічних і тактичних завдань. Перші з них полягають в об’єднанні інтересів учасників транскордонного та прикордонного співробітництва, створенні умов для раціонального використання місцевих ресурсів і особливостей природно-виробничого потенціалу з метою ефективнішого розвитку продуктивних сил. До основних механізмів управління соціально-економічними процесами також належать [166, с. 234]: механізм бюджетного регулювання; інвестиційне регулювання; програмне забезпечення прикордонного співробітництва; механізм регулювання відносин у процесі ПКС.

Прикордонне співробітництво має здійснюватися з огляду на збереження специфіки самобутності та індивідуальності кожної зі сторін, тобто має бути збережена багатогранність єврорегіонів, без їх уніфікації [89, с. 23, 24]. При цьому мають враховуватися всі громадські зовнішньополітичні точки зору; здійснюватися взаємодопомога та партнерство, а також регіональна поінформованість.

Отже, співпраця з сусідніми та суміжними країнами як на державному, регіональному, так і локальному рівнях є основою співробітництва прикордонних (транскордонних) регіонів, оскільки сприяє подоланню низки проблем, а саме: кордонів, віддаленого географічного положення прикордонних територій, тощо а в цілому - підвищенню добробуту та життєвого рівня населення. При цьому вона охоплює всі сфери життєдіяльності – економічну, освітню, культурну, соціальну та виробничу інфраструктуру. Вирішення спільних проблемних питань соціально-економічного й екологічного розвитку регіону спонукають до прикордонного співробітництва між суміжними (прилеглими) країнами, в тому числі й між місцевими органами влади та населенням прикордонних територій, що в результаті сприяє дотриманню людських прав і свободи, захисту інтересів етнічних, національних меншин, підвищує регіональну безпеку, передусім у пріоритетних видах економічної діяльності, в тому числі аграрній сфері. Досвід прикордонного співробітництва дає можливість узагальнити міжнаціональні інтереси європейських країн і на цій основі розширити співпрацю і взаємодію між Центрально-Східною Європою та неєвропейськими суміжними країнами.

ПІСЛЯМОВА

Ресурсний потенціал аграрної сфери з метою дослідження, теоретичного визначення та практичного відтворення, цілеспрямованого формування й ефективного використання необхідно розглядати як цілісну динамічну систему ресурсів. Під ресурсним потенціалом аграрної сфери регіону розуміють сукупність функціональних ресурсів, а саме земельних, матеріальних та трудових, наявність яких дає можливість суб'єктам господарювання виробляти сільськогосподарську продукцію певного асортименту та якості. Сформований ресурсний потенціал у своєму кількісному й якісному вираженні в контексті підвищення ресурсозабезпеченості повинен мати здатність забезпечити відповідний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції.

Особливістю формування і використання складових ресурсного потенціалу аграрної сфери є й те, що вони ніколи не функціонують самі по собі, а завжди знаходяться в залежності від соціально-економічних перетворень, що мають місце в певний період часу в кожній країні.

Земельні відносини виявилися найбільш складною проблемою в реформуванні не тільки аграрної сфери, а й усієї економіки України. Попри те, що в Україні було розроблено власну модель реформування аграрного сектора, погляди на володіння та користування земельним ресурсом виявилися різними, що й призвело до проблем у реформуванні земельних відносин, багато з яких не вирішені ще й сьогодні.

В Україні певною мірою напрацьовано законодавчо-правову і нормативну базу стосовно регулювання аграрної сфери, земельних відносин, відносин власності та інше. Однак основними законодавчими проблемами запровадження ринку земель є відсутність законодавства, передбаченого Земельним кодексом. Необ-

хідним залишається ухвалення закону про державний земельний іпотечний банк та про іпотеку землі. Державний земельний іпотечний банк повинен бути спеціалізованою фінансовою установою, створеною за участю та під контролем держави. Його завданням має стати створення системи довготермінового іпотечного кредитування сільськогосподарських товаровиробників для технічного і технологічного переоснащення виробництва, формування інвестиційно-привабливої та конкурентоспроможної аграрної сфери.

Доцільним залишається посилення регулювання аграрної сфери з боку держави, що повинно здійснюватися шляхом розроблення, впровадження та удосконалення законодавчих і нормативно-правових актів, програм діяльності Кабінету Міністрів України, в тому числі довгострокових, середніх та короткострокових прогнозів, регіональних програм розвитку пріоритетних видів економічної діяльності, а також щорічних державних програм економічного і соціального розвитку на загальнодержавному і регіональному рівнях, складовою яких повинно бути раціональне використання ресурсного потенціалу з метою забезпечення розвитку аграрного сектора економіки країни в цілому та регіону зокрема, в тому числі й підвищення експортного потенціалу аграрного сектора, передусім на основі вирощування екологічно чистої сільськогосподарської продукції.

Важливим фактором, що впливає на формування, використання і розвиток ресурсного потенціалу аграрних підприємств, є використання різних методів, що застосовуються для їх оцінювання.

В результаті аграрної реформи сформовані інститути та механізми ринкового функціонування аграрного сектора економіки. Зміни, пов'язані з проведенням аграрної реформи, становленням нових форм господарювання, розвитком конкуренції, інформаційних технологій, з глобалізацією бізнесу та з іншими чинниками, обумовлюють необхідність застосування заходів, спрямованих на ефективне використання обмежених ресурсів.

Аграрне виробництво на Закарпатті має свою специфіку та особливості. Вони полягають у тому, що регіон малоземельний. Крім того, область характеризується вертикальною зональністю:

тут наявні низина, передгірна і гірська зони, дві третини території – гориста місцевість. Все це зменшує потенційні можливості для нарощування виробництва сільськогосподарської продукції. Землеробство у гірській зоні не має суттєвої перспективи розвитку. Пояснюється це не лише суворими погодними умовами, низькою родючістю ґрунтів, а й обмеженістю орних земель. Не набула пріоритетного розвитку в гірській зоні й тваринницька галузь, особливо у сільськогосподарських підприємствах. Регіон є прикордонним, що позитивно впливає на ведення сільського господарства, адже місцезнаходження земельних ділянок прямо впливає на дохідність господарств аграрної сфери. Область знаходиться на перетині важливих залізничних та автомагістралей, які з'єднують Західну та Східну Європу, та межує з чотирма країнами Європейського Союзу – Польщею, Румунією, Словаччиною та Угорщиною. Ця особливість дає можливість Закарпатській області активізувати співробітництво з сусідніми державами.

Закарпатська область належить до малоземельних. На одного жителя припадає 0,36 га сільськогосподарських угідь, в тому числі 0,15 га ріллі, що відповідно у 2,4 та 4,3 рази менше, ніж у середньому по країні, що суттєво знижує можливості нарощування виробництва сільськогосподарської продукції. Суворі погодні умови в деяких гірських районах, низька родючість ґрунтів та обмеженість орних земель не сприяють розвитку тваринництва, особливо у сільськогосподарських підприємствах.

На рослинництво припадає 49,3 % обсягу валової продукції сільського господарства. Переважає вирощування картоплі та овочів, що зумовлено кліматично-погодними умовами. На галузь тваринництва припадає 50,7 % обсягу валової продукції сільського господарства області, провідними є приплід і приріст худоби та птиці (52,9 %), виробництво молока (37,3 %), яєць (8,5 %).

До основних проблем відтворення ресурсного потенціалу аграрної сфери слід віднести: деградацію земель через високу освоєність земельного фонду та екстенсивне використання продуктивних угідь; майже повне призупинення оновлення матеріально-технічної бази АПК області; несприятливу демографічну ситуацію на селі, що відбивається на зайнятості сільського населення, та низьку заробітну плату в сільськогосподар-

ських підприємствах, що аж ніяк не заохочує населення до праці в цій галузі.

На 1 січня 2011 р. в Закарпатській області функціонувало 1756 сільськогосподарських підприємств, з яких 67 – великі товаровиробники. Кількість господарств населення становить 244,4 тис., на які припадає 78,0 % сільськогосподарських угідь, ними виробляється 96,1 % валової продукції сільського господарства. У Закарпатській області з 1991 р. розпочато процес становлення фермерських господарств, їх кількість зростає і станом на 1 січня 2011 р. загальна кількість фермерських господарств області становить 1606 од. На них припадає 2,7 % сільськогосподарських угідь, вони виробляють 1,6 % валової продукції сільського господарства. На фермерське господарство припадає в середньому 8,6 га сільськогосподарських угідь. В області майже третина (29,4 %) фермерських господарств мають у землеволодінні до 3 га і тільки 1,3 % – у межах 50-100 га, що певною мірою визначає обсяги виробництва та ефективність господарювання.

Фермерське господарювання має свої переваги порівняно з господарствами населення. Вони полягають, у можливостях використання більших розмірів земельних ділянок, у застосуванні комплексної механізації, ширшого залучення трудового потенціалу села, тобто більш повного введення в дію основних складових ресурсного потенціалу аграрної сфери.

Головною проблемою розвитку фермерських господарств сьогодні є нестача коштів для формування й подальшої ефективної їх діяльності. Основним завданням щодо забезпечення фінансової стабільності фермерських господарств Закарпатської області є розроблення відповідних заходів щодо створення сприятливого інвестиційного клімату та дійових механізмів кредитування фермерського руху на всіх рівнях управління.

Вагомий вплив на формування і відтворення ресурсного потенціалу аграрної сфери регіону, особливо в сільській місцевості, має демографічна складова. Зайнятість сільського населення суттєво впливає на демографічну ситуацію на селі, формується праценадлишковий контингент, що засвідчують тенденції зниження рівня зайнятості працездатного населення, зростання кількості безробітних, збільшення частки некваліфікованої робо-

чої сили у цих районах області. Реформи, що мали змінити ситуацію, не тільки не виправили, а ще більше посилили цей стан. Однією з основних перепон, що стоять на шляху вирішення зазначених проблем, є низька оплата праці зайнятих у сфері сільського господарства, яка є найнижчою порівняно з оплатою праці в інших видах економічної діяльності. Поступове подолання соціально-економічної кризи, помітна активізація соціальної політики, стабілізація загальної економічної ситуації й припинення падіння життєвого рівня, а також поступова адаптація населення до нових соціально-економічних умов та підтримка з боку держави сприятиме підвищенню народжуваності, подоланню демографічної кризи та ефективному відтворенню трудового потенціалу в Закарпатській області.

З урахуванням зарубіжного досвіду аграрного господарювання слід осмислити позитивні “уроки” Спільної аграрної політики Європейського Союзу, оскільки це наддержавна з величезним досвідом умілого державного регулювання однієї з найбільш складних та ризикових галузей економіки – сільського господарства.

Розвиток зовнішньої торгівлі та нарощування експорту аграрної продукції на світовому ринку є одним з найважливіших факторів функціонування економіки на регіональному рівні. Близькість Закарпатської області до країн ЄС дає їй значно більше можливостей, порівняно з іншими регіонами, за рахунок транскордонного співробітництва знаходити вихід з існуючих проблем та нарощувати випуск сільськогосподарської продукції та її експорт. У 2010 р. питома вага продукції сільського господарства в загальному обсязі експортованої продукції області становила 0,8 % і зменшилась на 50 % порівняно з 2009 р. (1,6 %). Найбільшу частку експорту становить продукція рослинного походження, а саме: насіння і плоди олійних рослин, їстівні плоди і горіхи.

У нарощуванні експорту сільськогосподарської продукції важливу роль відіграє забезпечення прибутковості господарювання. Виробництво деяких видів продукції є нерентабельним, а саме: вовни, молока та молочних продуктів, усіх видів м'ясних продуктів.

Закарпатська область належить до екологічно чистих областей України, де практично відсутні шкідливі виробництва, а гір-

ські та передгірні райони менш насичені промисловими підприємствами і мало забруднені, що дає можливість не тільки збільшувати виробництво, але й нарощувати експорт за рахунок вирощування, заготівлі і переробки екологічно чистої продукції.

На соціально-економічний розвиток як України, так і Закарпаття негативний вплив справила світова фінансова криза, передусім з виробництва окремих видів продукції за основними видами діяльності. Зниження темпів виробництва провідних видів економічної діяльності регіону негативно вплинуло на експортно-імпорتنу діяльність товарами і послугами Закарпатської області. Аналіз засвідчив, що з 10 видів аналізованих товарів регіону спадна тенденція характерна як для їх експорту, так й імпорту.

Аналіз і оцінка використання земельних ресурсів у сільському господарстві Закарпатської області свідчить про зниження їх продуктивності та економічної ефективності. Основними причинами, які зумовлюють погіршення якісного стану земель і зниження родючості ґрунтів, залишаються: надмірна сільськогосподарська освоєність території, порушення оптимального співвідношення між різними компонентами природного середовища, порушення великого кругообігу речовин у природі; недостатнє внесення у ґрунт органічних і мінеральних добрив, великий дисбаланс поживних речовин у ґрунті; надмірна деградація і виснаження ґрунтового покриву, інтенсивна водна і вітрова ерозія, надмірне радіоактивне і промислове забруднення земельного фонду. У зв'язку з формуванням ринку земель зростає також важливість грошової оцінки кожної земельної ділянки.

Важливою проблемою залишається оновлення матеріально-технічної бази виробників сільськогосподарської продукції, зокрема машинно-тракторного парку, обладнання тваринницьких ферм новим поколінням технічних засобів виробництва, набором відповідних машин, які б змогли забезпечити комплексну механізацію усіх виробничих процесів у господарствах і звести до мінімуму ручну працю. Низька платоспроможність сільськогосподарських виробників призвела до призупинення інвестиційного процесу, зниження фондозабезпеченості, технічної та енергетичної оснащеності виробництва.

Основними передумовами успішного забезпечення та використання трудових ресурсів аграрної сфери Закарпатської області в сучасних умовах господарювання є: вдосконалення технології і насичення процесу праці сучасними технологічними засобами виробництва; послідовне скорочення ручної праці та підвищення питомої частки кваліфікованих працівників; нарощування темпів індустріалізації сільського господарства та інших напрямів НТП, спрямованих на найбільш ефективний розподіл, оптимальне використання і відтворення трудових ресурсів сільської місцевості; розгортання виробничого кооперування з метою ефективної концентрації виробництва і досягнення оптимальних економічних і соціальних умов розвитку трудового потенціалу аграрного сектора регіону; широке суміщення професій і підготовка кадрів агропромислового типу.

Важливим у справі ліквідації безробіття в аграрному секторі Закарпатської області є визначення пріоритетів структурних перетворень сфери сільської зайнятості, передусім шляхом селекційної підтримки трудомістких галузей сільського господарства: виноградарства, садівництва, тютюнництва, тваринництва. Зазначені чинники, у поєднанні із забезпеченням села матеріально-технічними ресурсами, відтворенням усіх складових ресурсного потенціалу, сприятимуть створенню нетрадиційних робочих місць і зайнятості населення області, викличуть кумулятивний ефект досягнення високого рівня ефективності аграрного виробництва і праці.

Наукове дослідження свідчить, що основні розроблені програми сталого та динамічного розвитку Закарпатської області включають в себе цілі та заходи вирішення та попередження еколого-економічних проблем. Еколого-економічний розвиток краю має будуватись на тісному взаємозв'язку та взаємозалежності наявних продуктивних сил, структури економіки, розміщення виробництва з урахуванням раціонального використання наявних ресурсів та продуктивного, відтворювального потенціалу навколишнього природного середовища. Важливим є визначення напрямів інвестування коштів та техніко-технологічних і організаційних способів господарювання, які базуються не тільки на поточних потребах, а швидше на перспективних. Тільки плідно пі-

ключись про еколого-економічний розвиток краю, можна досягти бажаних результатів у виробництві екологічно чистої продукції вітчизняного виробництва та забезпечити збереження унікальної природи Закарпатської області.

Трансформаційний процес розвитку аграрної сфери в Україні ще не завершений. Вирішення проблем ефективного відтворення ресурсного потенціалу аграрної сфери регіону нерозривно пов'язане з розвитком сільського господарства України та зводиться до необхідності державного перегляду аграрної політики, суттєвого збільшення бюджетного фінансування та рівномірного його розподілу за суб'єктами господарювання різних організаційно-правових форм та регіонами, удосконалення нормативно-правової бази з метою створення умов, які б заохочували населення до діяльності в аграрній сфері, забезпечення механізмів реалізації зазначених змін.

Важливими механізмами управління соціально-економічними процесами та інструментами співпраці прикордонного регіону із суміжними (сусідніми) територіями, в тому числі в межах євро-регіонів, є реалізація програм прикордонного співробітництва, ініційованих Європейським Союзом. За період 2004-2008 рр. фінансова допомога Україні була надана в рамках чотирьох програм сусідства, а саме: Польща-Білорусь-Україна, Словаччина-Угорщина-Україна, Румунія-Україна та КАДСЕС (CADSES – Центральноєвропейський адриатично-дунайський південно-східний європейський простір). Інструменти, закладені в програмах прикордонного співробітництва, яскраво свідчать про важливість регуляторної політики для Європейського Союзу, оскільки кошти, як і раніше, будуть спрямовуватися на реалізацію конкретних проектів посилення співробітництва, вдосконалення спільних соціально-економічних програм, в тому числі з підтримки реформ в аграрній сфері, підвищення якості продуктів харчування, зокрема вирощування екологічно чистої сільськогосподарської продукції, розвитку сільських регіонів, захисту споживача, захисту та охорони довкілля, розвитку транспорту та технічної допомоги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: інформаційно-аналітичний збірник / За ред. Саблука П.Т. – К., 2008. – 764 с.
2. Андрийчук В.Г. Эффективность использования производственного потенциала в сельском хозяйстве / В.Г. Андрийчук. – М.: Экономика, 1983. – 208 с.
3. Андришин В.П. Відповідність експортної діяльності Закарпатської області її експортним можливостям / В.П. Андришин // Науковий вісник УжНУ. – 2006. – Спецвип. 20. – С. 140-145.
4. Андрийчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: [підручник].- 2-ге вид., доп. і перероблене. / В.Г. Андрийчук. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
5. Березовський В.В. Фінансовий механізм регулювання експортно-імпорتنних операцій із сільськогосподарською продукцією / В.В. Березовський // Економіка АПК. – 2008. - №1. – С. 94-100.
6. Березюк Ю.Б. Експортна діяльність підприємств АПК Вінницької області / Ю.Б. Березюк // Економіка АПК. – 2010.-№3. – С. 118-122.
7. Березюк Ю.Б. Формування експортного агропродовольчого потенціалу регіону / Ю.Б. Березюк // Економіка АПК. – 2009. - № 10. – С. 123-126.
8. Бортник В.А. Демографічні проблеми формування кадрового потенціалу аграрних підприємств / В.А. Бортник // Економіка АПК. – 2009.-№1. – С. 136-139.
9. Борщ А.Г. Бюджетна підтримка аграрного сектору в умовах трансформаційних процесів в економіці України / А.Г. Борщ // Економіка АПК. – 2009. - № 2. – С. 111-116.
10. Бочаров С. Н. Интеграция Польши до Європейського Союзу (1989-2004 рр.) / С.Н. Бочаров // Схід. – 2008. – №4. – 88 с.
11. Відтворення та ефективне використання ресурсного потенціалу АПК (теоретичні і практичні аспекти) / Відп. редактор акад. УААН В.М. Трегобчук. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – 259 с.

12. Вікіпедія [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Закарпатська_область
13. Власюк Н.І. Світова фінансова криза та її вплив на економіку України [Електронний ресурс]/ Н. І. Власюк, Ю. В. Килин. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/portal>
14. Волченко Н.В. Передбачувані наслідки членства у СОТ для сільськогосподарських товаровиробників України / Н.В. Волченко // Економіка АПК. – 2009. - № 6. – С. 122-128.
15. Газуда Л.М. Ресурсний потенціал аграрних підприємств в умовах трансформації відносин власності / Л.М. Газуда. – Ужгород: УжНУ, ПП «Медіум», 2004. – 220 с.
16. Газуда М. В. Регіональні особливості продовольчого забезпечення / М. В. Газуда, В. Й. Ерфан. – Ужгород : Видавництво ФОП Бреза А. Е., 2011. – 296 с.
17. Гладій М.В. Використання виробничо-ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки України (питання теорії, методології і практики). / М.В. Гладій. – Львів: ІРД НАН України, 1998. – 294 с.
18. Гладій М.В. Фінансова політика держави в аграрному секторі економіки / М.В. Гладій, Р.А. Іванух. – К.: Українська книга, 1999. – 252 с.
19. Глобальна світова фінансова криза та її вплив на розвиток економіки України / І. В. Дорошенко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/portal>
20. Голиков А. П. Вступ до економічної і соціальної географії: [підруч.] / А.П. Голиков, Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. — К.: Либідь, 2007. — 320 с.
21. Головенько В.А. Вплив трансформаційних процесів на становище сільських дітей і молоді в сучасній Україні / В.А. Головенько // Демографія та соціальна економіка. – К., 2006. - № 1. – С. 124-138.
22. Горленко И. А. Проблемы комплексного развития территории / И. А. Горленко, Л. Г. Руденко, С. Н. Малюк. — К.: Наукова думка, 2008. — 296 с.
23. Горьовий В.П. Розвиток і сучасний стан функціонування фермерських господарств регіону / В.П. Горьовий // Економіка України. – 2007.- № 12. –С.61-68.
24. Ґрунти Закарпатської області [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://ukr-tur.narod.ru>

25. Губенко В.І. Стан і проблеми забезпечення розвитку виробництва та експорту продукції АПК в умовах СОТ / В.І. Губенко // Економіка АПК. – 2008.-№5. – С.70-73.
26. Гутко Л.М. Досвід державної підтримки страхування ризиків сільськогосподарського виробництва / Л.М. Гутко // Економіка АПК. – 2009.-№10. – С. 147-152.
27. Данилишин Б. Світова фінансова криза — тест для України [Електронний ресурс] / Б. Данилишин // Дзеркало тижня, – 2008. – № 38. Режим доступу : <http://www.dt.ua/articles/55090#article>
28. Данилишин Б.М. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів: методологія і практика / Б.М. Данилишин, Л.Г. Чернюк, М.І. Фащевський. – Черкаси, 2006. – 315 с.
29. Державна цільова програма сталого розвитку сільських територій на період до 2020 р. від 03.02.2010р. №121-р.
30. Дзямко А.Ю. Ефективність використання земель сільськогосподарського призначення у Закарпатській області / А.Ю. Дзямко // Науковий вісник УжНУ. – 2008. - № 5. – С. 51-55.
31. Діброва А.Д. Аграрна політика США: тенденції розвитку та уроки для України / А.Д. Діброва // Економіка АПК. – 2007. - № 6. – С. 127-132.
32. Дієсперов В.С. Земля як головний природний ресурс сільських територій і країни / В.С. Дієсперов // Економіка АПК. – 2010. - № 9. – С. 102-109.
33. Долішній М.І. Трудовий потенціал, зайнятість і ринок праці (теорія і практика) / М.І. Долішній, С.М. Злупко, Т.Б. Токарський. – Львів, 1997. – 340 с.
34. Економіка аграрного сектору : [навч. посіб.] / В. К. Збарський, М. А. Лендел, В. І. Мацибора, А. А. Чалий; за ред. чл.-кор. УААН, проф. М. А. Лендела. – К. : НУБіП України, 2009. – 410 с.
35. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення [монографія] / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько. – К. : НІСД, 1997. – 144 с. (Сер. „Нац. безпека”; Вип. 2).
36. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002 / Гаврилишин Б. Д. (голова редакційної ради) [та ін.]. Т. 1 / [відп. ред. Мочерний С. В. та ін.]. – 2002. – 864 с.
37. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 3. / Редкол.: С.В. Мочерний та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 952 с.

38. Економічна теорія: Політекономія: [підруч.] / за ред. В.Д. Базилевича. – 5-ге вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2007. – 719 с.
39. Економічний довідник аграрника / за ред. Ю.Я. Лузана, П.Т. Саблука. – К.: Преса України, 2003. – 800 с.
40. Економічний потенціал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
41. Економічний потенціал України та шляхи його ефективного використання: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01 [Електронний ресурс] / Р.Б. Матковський; Київ. нац. екон. ун-т. — К., 2003. — 20 с. – Режим доступу : <http://hklib.npu.edu.ua/>
42. Ерфан В.Й. Аграрний ресурсний потенціал в контексті продовольчої безпеки регіону / В.Й. Ерфан // Підприємництво, економіка, право. – 2008. - № 4. – С.12-16.
43. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво різноманітних об'єднань і органів територіальної влади (Мадрид, 21 травня 1980 р.) . Текст українською мовою/ Рада Європи. – Відділ видань і документів. – Страсбург, 1980.
44. Жибак М.М. Використання трудового потенціалу села в областях Західного регіону / М.М. Жибак // Економіка АПК. – 2009. - № 7. – С. 147-152.
45. Жибак М.М. Організаційно-економічні проблеми зайнятості сільського населення / М.М. Жибак // Економіка АПК. – 2008. - № 11. – С. 124-128.
46. Жибак М.М. Регулювання соціально-економічного розвитку сільських територій з урахуванням європейського досвіду / М.М. Жибак // Економіка України. – 2009. - №5. – С. 23-27.
47. Жулканич Н.М. Аграрно-виробничі та соціально-економічні відносини на Закарпатті (1945-1990 роки) / Н.М. Жулканич. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2002. – 180 с.
48. Жулканич О.М. Регіон в системі зовнішньоекономічних відносин (на прикладі Закарпатської області) / О.М. Жулканич. – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – 200 с.
49. Збарський В.К. Сталий розвиток сільських територій: проблеми і перспективи / В.К. Збарський // Економіка АПК. – 2010. - № 11. – С. 129-136.
50. Збарський В.К. Демографічні проблеми в Україні та шляхи їх розв'язання / В.К. Збарський, В.П. Горьовий // Економіка АПК.– 2009. - № 11. – С.114-117.

51. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. – К.: ВЕЛЕС, 2005. – 79 с.
52. Капітанець Ю.О. Ефективність використання ресурсів аграрного виробництва [Електронний ресурс] / Ю.О. Капітанець // Сталий розвиток економіки: Всеукраїнський науково-виробничий журнал – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2011_7/59.pdf
53. Кваша К.С. Формування зони вільної торгівлі в інтеграційному процесі України до Європейського Союзу / К.С. Кваша // Економіка АПК. – 2009.- №8. – С. 64-68.
54. Кваша С.М. Вплив світової продовольчої кризи на формування державної стратегії розвитку АПК / С.М. Кваша, О.М. Синьокий // Економіка АПК. – 2008. – № 8. – С. 60-67.
55. Кваша С.М. Заходи єдиної аграрної політики на сільськогосподарських ринках країн ЄС / С.М. Кваша // Економіка АПК. – 2008. – № 11. – С. 144-147.
56. Кирилов Ю.Є. Розвиток малих форм господарювання на селі в умовах глобалізації / Ю.Є. Кирилов, І.В. Осадчук // Економіка АПК. – 2010.-№7. – С. 91-97.
57. Кириченко А.В. Бюджетне фінансування агропромислового виробництва за регіонами України / А.В. Кириченко // Економіка АПК. – 2009.-№6. – С. 73-77.
58. Клімова І.М. Економічний механізм регулювання експорту сільськогосподарської продукції / І.М. Клімова // Економіка АПК. – 2007. – 312. – С. 127-132.
59. Кобута В.І. Оцінка впливу вступу України до СОТ на окремі ринки сільськогосподарської продукції / В.І. Кобута, О.Л. Шевцов // Економіка АПК. – 2007.-№1. – С. 127-135.
60. Кобута І.В. Політика державної підтримки сільського господарства країн-членів СОТ / І.В. Кобута // Економіка АПК. – 2009.-№12. – С. 132-136.
61. Коваль О.М. Оптимізація ефективності використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств України [Електронний ресурс] / О.М. Коваль – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>
62. Козик В. В. Міжнародні економічні відносини: навч. посіб. / Козик В. В., Панкова Л. А., Даниленко Н. Б. – [4-е вид., стер.]. – К. : Знання-Прес, 2003. – 406 с. (Вища освіта ХХІ століття).

63. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР// Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 30.
64. Концепція сталого розвитку Закарпаття / Закарпатська обласна державна адміністрація. – Ужгород, 2010. – 68 с.
65. Копитко В.І. Реформування та регулювання економіки регіонального агропромислового комплексу : [монографія] / В.І. Копитко. – Львів, 2005. – 550 с.
66. Курило І.О. Тенденції народжуваності в Україні у контексті подальшої трансформації суспільства / І.О. Курило // Демографія та соціальна економіка. – 2006. - № 1. – С. 38-45.
67. Лендел М.А. Аграрне виробництво в Карпатському регіоні: сучасний стан, тенденції, перспективи розвитку : [монографія] / М.А. Лендел. –Ужгород: Карпати, 2006. – 216 с.
68. Лендел М.А. Земельні ресурси Карпатського регіону: проблеми використання і охорони: [монографія] / М.А. Лендел, Р.А. Романович. – Ужгород: Карпати, 2007. – 256 с.
69. Лендел М.А. Перспективи інтеграції аграрного сектора України до спільної аграрної політики ЄС: проблемні аспекти / М.А. Лендел, Н.М. Жулканич // Науковий вісник Ужгородського національного університету (Серія міжнародні відносини). – Ужгород, 2007.- №1. – С. 6-12.
70. Лендел М.А. Регіон у системі прикордонного співробітництва: [монографія] / М.А. Лендел, П.Ю. Студеняк. – Ужгород: Карпати, 2009. – 472 с.
71. Лендел М.А. Регіональні особливості розвитку агропромислового комплексу Закарпаття / М.А. Лендел, Л.М. Газуда //Матеріали доповідей V Міжнародного конгресу українських економістів. Ч. II. – Львів, 2009. – С. 286-289.
72. Лендел М.А. Трудовий потенціал села в умовах становлення ринкової економіки: [монографія] / М.А. Лендел, Г.В. Войтенко. – Ужгород: Карпати, 2006. – 240 с.
73. Липчук В.В. Оцінка розвитку фермерства в регіонах України / В.В. Липчук, Л.Б. Гнатишин // Економіка АПК. – 2010. - № 12. – С. 47-53.
74. Макаренко П.М. Моделі аграрної економіки / П.М. Макаренко. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 682с.
75. Малік М.Й. Сталий розвиток сільських територій на засадах регіонального природокористування та екологічнобезпечного агропромис-

- логового виробництва / М.Й. Малік, М.А. Хвесик // Економіка АПК. – 2010. - № 5. –С. 3-11.
76. Манівчук Ю.В. Екологічні системи аграрного виробництва в Карпатах / Ю.В. Маківчук. – Ужгород, 2010. – 276 с.
77. Мармуль Л.О. Матеріально-технічне забезпечення регіональних АПК / Л.О. Мармуль // Економіка АПК. – 2007. - №2. – С. 11-19.
78. Марценюк-Розарьонова О.В. Державна підтримка у страхуванні сільськогосподарських товаровиробників / О.В. Марценюк-Розарьонова // Економіка АПК. – 2010.- № 10. – С. 91-95.
79. Маршалок М.С. Потенціал аграрного підприємства: наукові підходи до трактування [Електронний ресурс] / М.С. Маршалок - Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/pvnau/2010_154_1/10mms.pdf
80. Меморандум про взаєморозуміння щодо діалогу з питань сільського господарства між Міністерством аграрної політики України та Генеральним Директоратом Європейської Комісії “Сільське господарство і розвиток сільської місцевості” . [Електронний ресурс] : Міжнародний документ від 18.10.2006. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_776
81. Месель-Веселяк В.Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010.- № 4. – С. 3-18.
82. Месель-Веселяк В.Я. Організаційно-економічні умови розвитку аграрного виробництва в Україні / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. -№ 9. – С. 3-12.
83. Месель-Веселяк В.Я. Підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2007.- № 12. – С. 8-14.
84. Методичні підходи до оцінки ресурсного забезпечення сільськогосподарських підприємств [Електронний ресурс]. / Режим доступу : http://www.old.btsau.net.ua/files/list/edition/ed_tsmacvxcko.pdf
85. Мікловда В. П. Агропромислове виробництво регіону в умовах ринкових трансформацій / В. П. Мікловда, М. В. Газуда. – Ужгород : Ліра, 2008. – 224 с.
86. Мікловда В. П. Прикордонне співробітництво : регіональні трансформації і перспективи / В. П. Мікловда, Л. М. Газуда, Б. І. Дяченко, О. В. Лизанець. – Ужгород : Видавництво ФОП Бреза А. Е., 2012. – 230 с.

87. Мікловда В.П. Ринкова трансформація економіки регіону / В.П. Мікловда. – Ужгород: Карпати, 2000. – 185 с.
88. Мікловда В.П. Теоретико-методологічні засади регулювання розвитку трудового потенціалу / В.П. Мікловда, Е.Ф. Югас // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Економіка. Вип. 21. – 2007. – С. 6-12.
89. Мікула Н. А. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво : монографія / Н. А. Мікула. – Львів : ІРД НАН України, 2004. – 395 с.
90. Мудрак Р.П. Розширення експортних можливостей: зовнішньоторговельні вигоди та внутрішні продовольчі ризики / Р.П. Мудрак // Економіка АПК. – 2008.- №4. – С. 122-127.
91. Нелеп В.М. Реалії та перспективи сталого використання земельних ресурсів в Україні / В.М. Нелеп // Економіка АПК. – 2010.- № 4. – С. 177-179.
92. Новаковський Л.Я. Шляхи удосконалення законодавчого забезпечення розвитку земельних відносин в Україні / Л.Я. Новаковський // Економіка АПК. – 2009.- № 3(173). – С. 21-23.
93. Новицький В.Є. Економічні ресурси цивілізованого розвитку: навч. посіб. / В.Є. Новицький. – К.: НАУ, 2004. – 286 с.
94. Організація виробництва і аграрного бізнесу в сільськогосподарських підприємствах : [підруч.] / під заг. ред. Азінова С.П. – К., 2008. – 834 с.
95. Основи економічної теорії: [підруч.] / О.О. Мамалуй, О.А. Гриценко, Л.В. Гриценко, Г.Ю. Дарнопих; за заг. ред. О.О. Мамалуй. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 480 с.
96. Пасхавер Б.Й. Агропродовольче виробництво у 1990-2009 рр.: тенденції розвитку / Б.Й. Пасхавер, О.В. Шубравська, Д.Ф. Крисанов, К.О. Прокопенко // Економіка АПК. – 2010.- № 9. – С. 12-20.
97. Перехідна економіка : [підруч.] / В. М. Гесць, Є. Г. Панченко, Е. М. Лібанова та ін.; за ред. В. М. Гейця. – К. : Вища шк., 2003. – 591 с.
98. Писаревський І.М. Підвищення ефективності використання ресурсів у плануванні виробничих процесів / І.М. Писаревський // Фінанси України. – 2005. – 310. – С. 91-100.
99. Підлісецький Г.М. Підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу аграрного сектора / Г.М.Підлісецький, М.І. Толчак // Економіка АПК. – 2008. - № 5. – С. 65-66.

100. Підлісецький Г.М. Удосконалення переоцінки основних засобів аграрного сектора в системі їх відтворення / Г.М. Підлісецький, М.М. Могилова // Економіка АПК. – 2010.- №12. – С. 41-47.
101. Підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо діалогу з аграрних питань. [Електронний ресурс] : Урядовий портал. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish>
102. Пітюлич М.І. Трудовий потенціал регіону: стратегія розвитку і функціонування / М.І. Пітюлич, М.І. Бібен, В.П. Мікловда. – Ужгород: Карпати, 1996. – 138 с.
103. План дій „Україна – Європейський Союз. Європейська політика сусідства”, схвалений Кабінетом Міністрів України 12.02.2005 р.
104. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
105. Попов А.С. Економічна ефективність використання аграрного ресурсного потенціалу сільськогосподарськими підприємствами / Попов А.С. // Інноваційна економіка. – 2010.- №4. – С. 71-75.
106. Про власність : Закон України від 14 травня 1991 р.//Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. - № 20.
107. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 № 1877-IV // Голос України. – 2004. – 7 вересня.
108. Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі здійснення земельної реформи. [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 12 квітня 2000 року [чинний] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/584/2000>
109. Про зайнятість населення [Електронний ресурс]: Закон України від 21.11.1997 № 665/97-ВР. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
110. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року. [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. [чинна] № 1158. – Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua/page/?3800>
111. Про затвердження порядку та правил обов'язкового страхування врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень державними сільськогосподарськими підприємствами, врожаю зернових культур та цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами всіх форм власності. [Електронний ресурс]: постано-

- ва Кабінету Міністрів України від 11 липня 2002 р. № 1000. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
112. Про захист економічної конкуренції. [Електронний ресурс]: Закон України від 11.01.2001 № 2210-III [чинний]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
113. Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 06.06.2000 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
114. Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 29 січня 2001 р. № 62/2001. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/803-12-44>
115. Про земельну реформу [Електронний ресурс]: постанова Верховної Ради України від 18.12.1990р. №563-XII. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
116. Про зовнішньоекономічну діяльність. [Електронний ресурс]: Закон України від 16.04.91 № 959-XII, зі змінами і доповненнями. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
117. Про інноваційну діяльність. [Електронний ресурс]: Закон України від 04.07.2002 № 40-IV [чинний] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>
118. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 03.12.1999. №1529/99. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
119. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року. [Електронний ресурс]: Закон України від 18.10.2005. № 2982-IV. [чинний]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2982-iv>.
120. Про оцінку земель [Електронний ресурс] : Закон України від 11.12.2003 № 1378-IV. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
121. Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 08.08.1995. № 720/95. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
122. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні. [Електронний ресурс]: Закон України від 08.09.2011 № 3715-VI [чинний]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>.

123. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві. [Електронний ресурс]: Закон України від 17 жовтня 1990 р. № 400-ХІІ [чинний]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=400-12>
124. Про селянське (фермерське) господарство : Закон України від 7 квітня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - № 14.
125. Про сільськогосподарську кооперацію. [Електронний ресурс]: Закон України від 17.07.1997 № 469/97-ВР [чинний]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>
126. Про схвалення Концепції Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на 2006-2009 роки. [Електронний ресурс]: розпорядження КМУ від 20.06.2005 № 210-р. – Режим доступу: www.minagro.kiev.ua
127. Про транскордонне співробітництво : Закон України від 18 листопада 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. - № 45. – С. 499.
128. Про фермерські господарства. [Електронний ресурс]: Закон України від 19.06.2003 № 973-IV [чинний]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
129. Про форми власності на землю [Електронний ресурс]: Закон України від 30.01.1992 №2073-ХІІ. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
130. Присяжнюк М.В. Законодавче забезпечення земельного ринку / М.В. Присяжнюк // Економіка АПК. – 2009.- № 3(173). – С. 33-35.
131. Програма охорони і підвищення родючості ґрунтів на 2005-2011 роки. – Ужгород, січень 2005 р. – 43 с.
132. Програма сусідства: Угорщина – Словаччина – Україна 2004-2006 / Спільний Технічний Секретаріат VATI Kht. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : interreg@vati.hu Internet: www.interreghsu.com
133. Регіони України : проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку : [монографія] / [З. С. Варналій, А. І. Мокій, О. Ф. Новикова, С. А. Романюк та ін.]; за ред. З. С. Варналія. – К.: Знання України, 2005. – 498 с.
134. Россоха В.В. Методичні підходи до оцінки потенціалу земельних ресурсів / В.В. Россоха // Економіка АПК. – 2009.- №10. – С. 29-35.
135. Россоха В.В. Формування і розвиток виробничого потенціалу аграрних підприємств[монографія] / В.В. Россоха. – К.: ННЦ ІАЕ, 2009. – 444 с.

136. Рубай О.В. Економічна оцінка використання ресурсного потенціалу сільськогосподарськими підприємствами: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.07.02 / О.В. Рубай // Сумський національний аграрний ун-т. – Суми, 2003. –18 с.
137. Рябоконт В.П. Кадри села: проблеми формування і закріплення / В.П. Рябоконт // Економіка АПК. – 2010.- № 5. – С. 115-119.
138. Рябоконт В.П. Матеріальні умови формування кадрового потенціалу села / В.П. Рябоконт // Економіка АПК. – 2010. - № 12. – С. 109-113.
139. Рябуха М.С. Про формування і використання кадрового потенціалу в сільському господарстві / М.С. Рябуха // Економіка АПК. – Київ. – 2009.-№10.– С. 132-135.
140. Саблук П.Т. Аграрна Реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи їх вирішення) / П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. - № 12. – С. 3-13.
141. Саблук П.Т. Економічний механізм АПК у ринковій системі господарювання / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2007. – 32. – С. 3-5.
142. Саблук П.Т. Становлення аграрної політики в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2006. - №1. – С. 3–7.
143. Світова фінансова криза: причини і перебіг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lysty.com.ua/index>.
144. Семененко О.С. Демографічна складова і її вплив на формування і відтворення трудового потенціалу аграрної сфери Закарпатської області / О.С. Семененко // Придніпровський научний вестник. – 2011.- № 5(115). – С. 76-89.
145. Семененко О.С. Досвід реалізації принципів САП ЄС і розвиток аграрної сфери України / О.С. Семененко // Науковий вісник УжНУ. – 2011.- Спецвип. 33 (Ч. 3). – С. 184-186.
146. Семененко О.С. Еколого-економічні засади розвитку ресурсного потенціалу аграрної сфери регіону на перспективу / О.С. Семененко // Науковий вісник УжНУ. – 2011.- № 32. – С. 88-91.
147. Семененко О.С. Напрями відтворення складових аграрного ресурсного потенціалу в контексті стійкого розвитку сільських територій регіону / О.С. Семененко, Н.М. Готько // Науковий вісник УжНУ.– 2011. – № 34. – С. 101-108.
148. Семененко О.С. Проблеми розвитку агропромислового комплексу Закарпатської області в період поглиблення інтеграційних процесів / О.С. Семененко // Економіка: проблеми теорії та практики. – 2009.- №250. – С. 1496-1504.

149. Семененко О.С. Спільні підприємства як елемент активізації транскордонного співробітництва / О.С. Семененко // Науковий вісник УжНУ. – 2007.- № 21. – С. 92-96.
150. Семененко О.С. Сучасні аспекти активізації транскордонного співробітництва регіону / О.С. Семененко // Науковий вісник УжНУ. – 2009.- №27. – С.219-224.
151. Семененко О.С. Фермерські господарства на Закарпатті: основні проблеми розвитку / О.С. Семененко // Науковий вісник УжНУ. – 2009. - № 28 (Ч. 2). - С. 138-143.
152. Сільське господарство Закарпаття у 2005-2009 роках / Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г.Д. Гриник. – Ужгород, 2010. – 55с.
153. Сільське господарство Закарпаття у 2006-2010 роках / Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. В.І. Онофрія. – Ужгород, 2011. –55с.
154. Словарь иностранных слов. – 6-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1988. – 750 с.
155. Словник іншомовних слів / [уклад. Л.О. Пустовіт та ін.]. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
156. Спаський Г.В. Інвестиційне забезпечення продовольчих галузей АПК Закарпатської області / Г.В. Спаський // Економіка АПК. – 2008.- № 9. – С. 65-67.
157. Спаський Г.В. Інвестиційне забезпечення фермерських господарств у Закарпатті / Г.В. Спаський // Економіка АПК. – 2008.- №7. – С. 62-64.
158. Статистичний збірник „Сільське господарство України” за 2010 рік / Державна служба України; за ред. Ю. М. Остапчука. – К., 2011. – 384 с.
159. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Державне підприємство „Інформаційно-аналітичне агентство”, 2010. – 566 с.
160. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба України; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : ТОВ “Август Трейд”, 2011. – 559 с.
161. Статистичний щорічник Закарпаття 2010 / Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2011. – 543 с.

162. Статистичний щорічник „Регіони України” за 2010 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – Київ, 2010. – 807 с.
163. Статистичний щорічник Закарпаття за 2009 / Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2010. – 543 с.
164. Статистичний щорічник України за 2000 рік/Державний комітет статистики України. – К.: Техніка, 2001. – 598 с.
165. Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень : [підруч.] / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2007. – 317 с.
166. Стеченко Д. М. Формування механізмів управління соціально-економічними процесами в євро регіонах / Д. М. Стеченко//Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції [„Транскордонне співробітництво як фактор активізації євроінтеграційних процесів”], (Чернівці, 6-7 травня 2008 р.) / М-во освіти і науки України, Чернів. торг.-екон. ін-т. – 492 с.
167. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року /за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2012. – 182 с.
168. Стратегія демографічного розвитку на 2006-2015 роки // Демографія та соціальна економіка. – Київ. – 2006. - № 1. – С. 3-22.
169. Стратегія економічного та соціального розвитку Закарпатської області до 2015 року. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.carpathia.gov.ua>
170. Супіханов Б.К. Перспективи розвитку агропромислового комплексу в умовах членства України в СОТ та формування зони вільної торгівлі з ЄС/ Б.К. Супіханов // Економіка АПК. – 2008.- №11. – С. 138-144.
171. Східне партнерство – програма всеохоплюючої інституційної розбудови 2011-2013 рр. Україна. – [Електронний ресурс] : Рамковий документ. – Режим доступу : www.center.gov.ua/.../download-document
172. Тарасова В.В. Сукупні ресурси – корисний аналітичний інструмент/ В.В. Тарасова // Облік і фінанси АПК. – 2010.- №4. – С. 122-125.
173. Трегобчук В.М. Ресурсно-екологічна складова національної безпеки / В.М. Трегобчук // Економіка України. – 2007. - № 2. – С. 4-15.

174. Трегобчук В.М. Екологічні пріоритети пореформеного розвитку АПК України//Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 730 с.
175. Трегобчук В.М. Еколого-економічна реструктуризація та оптимізація регіональних АПК і проблеми переведення їх на модель сталого розвитку// Стратегія сталого розвитку Закарпаття: еколого-економічні та соціальні моделі: матеріали регіональної науково-практичної конференції. – Ужгород: Патент, 2001. – 550 с.
176. Трегобчук В.М. Основні напрями співробітництва у вирішенні міждержавних екологічних проблем / В.М. Трегобчук // Проблеми співробітництва прикордонних територій України і Польщі. – Варшава-Київ, 1993.
177. Трегобчук В.М. Проблеми формування ресурсного потенціалу національного АПК в умовах ринкової економіки /В.М. Трегобчук / Ресурсний потенціал АПК у ринковій економіці: теорія і практика формування: зб. наук. праць НАН України, Інститут економіки. – К., 2008. – 148 с.
178. Трофименко Н.В. Аналіз сучасного стану та визначення інвестиційно привабливих галузей тваринництва в аграрних підприємствах / Н.В. Трофименко // Економіка: проблеми теорії та практики. – 2010. – Вип. 259. Т IV. – С. 997-1007.
179. Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, ратифікована Законом України № 237/94-ВР від 10.11.1994.
180. Україна: прогноз розвитку продуктивних сил / С. І. Дорогунцов, Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк та ін. - К: РВПС України НАН України, 2008. – Т. 1.– 163 с.
181. Ульяновченко О.В. Формування та використання ресурсного потенціалу в аграрній сфері: [монографія] / Ульяновченко О.В. – Х. : Харк. НАУ, 2006. – 357 с.
182. Філіпенко А.С. Економіка зарубіжних країн: [підруч.] / А.С. Філіпенко. – К.: Либідь, 1998. – 416 с.
183. Химинець В.В. Еколого-економічні засади сталого розвитку Карпатського єврорегіону / В.В. Химинець // Проблеми економічного та соціального розвитку регіону і практика наукового експерименту: науково-технічний збірник. – Київ-Ужгород-Ніредьгаза, 2003. - № 19. – С. 69-74.

184. Ціхановська О.М. Соціально-економічні проблеми використання ресурсного потенціалу села / О.М. Ціхановська // Підприємництво, господарство і право. – 2009. - №2. – С. 30-35.
185. Чернега І.І. Зайнятість сільського населення на сучасному етапі ринкових перетворень / І.І. Чернега // Економіка АПК. – 2008.- №5. – С. 138-142.
186. Чернецкий Ю.А. Человеческий потенциал стран мира и его динамика / Ю.А. Чернецкий // Демографія та соціальна економіка. – К., 2006. - № 2. – С.25-36.
187. Чижуркова А.Д. Теоретичні аспекти аналізу ринку робочої сили / А.Д. Чижуркова // Економіка АПК. – 2010.- №6. – С. 50-54.
188. Чужиков В. І. Морські сврорегіони в ЄС : можливості моделювання в Україні / В. І. Чужиков, В. В. Чередниченко// Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції [„Транскордонне співробітництво як фактор активізації євроінтеграційних процесів”], (Чернівці, 6-7 травня 2008 р.) / М-во освіти і науки України, Чернів. торг.-екон. ін-т. – Чернів. торгов.-екон. ін-т, 2008. – 492 с.
189. Шалевська О.Ю. Чинники впливу на мотивацію праці в сільському господарстві / О.Ю. Шалевська // Економіка АПК. – 2010.- №8. – С. 81-85.
190. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності [підруч.] / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – 6-те вид., переробл. і доповн. – К. : Знання, 2008. – 310 с.
191. Шилепницький П. І. Характеристика інструментів транскордонного співробітництва / П. І. Шилепницький, О. В. Зибарова, Л. В. Вербівська// Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції [„Транскордонне співробітництво як фактор активізації євроінтеграційних процесів”], (Чернівці, 6-7 травня 2008 р.) / М-во освіти і науки України, Чернів. торг.-екон. ін-т, 2008. – 492 с.
192. Шипілов А.І. Демографія : [навч. посіб.] / А.І. Шипілов. – Ужгород: ЗФ МАУП, 2000. – 48 с.
193. Шлюсарчик Б. Концептуальні підходи до політики державного субсидування експорту продукції аграрного сектора у країнах ЄС / Б. Шлюсарчик // Фінанси України. – 2008.- №5. – С. 70-77.
194. Шмідт Р.М. Врегулювання та розвиток земельних відносин в Україні / Р.М. Шмідт // Економіка АПК. – 2009.- № 3(173). – С. 19-20.

195. Щекович О.С. Використання зарубіжного досвіду державного регулювання економіки АПК в Україні / О.С. Щекович // Економіка АПК. – 2009.- №1. – С.140-146.
196. Юрчишин В.В. До проблем доведення до логічного завершення земельних та всіх інших сучасних аграрних перетворень / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2009.- № 3(173). – С. 90-91.
197. Якимчук Т.В. Ефективний розвиток текстильного виробництва на основі ресурсного забезпечення : Дис. ...канд. екон. наук 08.07.01 – економіка промисловості / Т.В. Якимчук. – Херсон, 2005.
198. Якубів В.М. Підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств / В.М. Якубів // Підприємництво, господарство і право. – 2008. - №4. – С. 15-17.
199. Allan W. Gray. 2002 Farm Bill: Impacts on Decisions at the Farm. Purdue University Cooperative Extension Service. May, 2002. CES-342.
200. European Neighbourhood Policy Strategy Paper, COM(2004) 373 final, 12 May 2004 // [Електронний ресурс]. Режим доступу : [http : // ec.europa. eu/world/ enp/pdf/strategy_paper_en.pdf](http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy_paper_en.pdf).
201. Romer D. Fdvanced macroeconomics. – McGrow – Hill Companies: Printed in the USA, 1966. – 540 p.
202. The European Union's Common Agricultural Polici: Pressures for Change / United State Department of Agriculture / International agriculture and trade reports / WRS-99-2 / October 1999.
203. Working for the regions. European Union Regional Policy. – Luxembourg-Brussels: OОPEC, 2001. – 34 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Показники регіонального людського розвитку по Україні за період 2000-2009 рр.[160, с. 542]

Області	Індекс людського розвитку					Рейтинг регіону				
	2000	2005	2008	2009	2010	2000	2005	2008	2009	2010
Автоном-на Республіка Крим	0,577	0,493	0,515	0,537	0,494	3	9	8	5	7
Області										
Вінницька	0,551	0,440	0,423	0,440	0,435	6	23	24	24	24
Волинська	0,485	0,463	0,469	0,526	0,475	21	18	20	7	16
Дніпропетровська	0,496	0,484	0,478	0,500	0,480	20	11	17	14	13
Донецька	0,450	0,397	0,401	0,408	0,401	26	27	27	27	27
Житомирська	0,496	0,452	0,469	0,470	0,438	19	20	21	22	23
Закарпатська	0,547	0,505	0,511	0,504	0,488	9	6	9	12	8
Запорізька	0,508	0,457	0,480	0,504	0,463	16	19	16	13	20
Івано-Франківська	0,509	0,482	0,494	0,513	0,487	15	13	13	9	9
Київська	0,539	0,483	0,547	0,542	0,532	10	12	4	4	4
Кіровоградська	0,501	0,419	0,422	0,436	0,423	18	25	25	25	26
Луганська	0,412	0,412	0,421	0,433	0,428	27	26	26	26	25
Львівська	0,555	0,502	0,509	0,497	0,483	5	8	10	16	12
Миколаївська	0,468	0,466	0,489	0,495	0,472	25	17	15	17	17
Одеська	0,507	0,468	0,474	0,480	0,455	17	14	19	21	21
Полтавська	0,576	0,506	0,521	0,528	0,510	4	5	6	6	6
Рівненська	0,482	0,504	0,519	0,508	0,465	22	7	7	10	19
Сумська	0,474	0,446	0,465	0,459	0,444	24	22	22	23	22
Тернопільська	0,533	0,466	0,501	0,506	0,486	12	15	11	11	10
Харківська	0,549	0,537	0,556	0,579	0,561	7	3	3	3	3
Херсонська	0,482	0,447	0,478	0,481	0,468	23	21	18	20	18
Хмельницька	0,537	0,508	0,527	0,523	0,516	11	4	5	8	5
Черкаська	0,548	0,492	0,500	0,497	0,485	8	10	12	15	11
Чернівецька	0,521	0,437	0,489	0,486	0,479	14	24	14	18	14
Чернігівська	0,523	0,466	0,465	0,482	0,475	13	16	23	19	15
міста										
Київ	0,717	0,659	0,693	0,697	0,698	1	1	1	1	1
Севастополь	0,588	0,565	0,593	0,584	0,598	2	2	2	2	2

Додаток Б

**Природний рух населення Закарпатської області за період
1979-2010 рр. [161, с. 330]**

(осіб)

	1979	1989	2001	2004	2005	2008	2009	2010
Осіб								
Кількість народжених	22232	21353	13699	15472	15750	18292	18219	18301
у міських поселеннях	7950	8486	4777	5711	6097	6922	6564	6702
у сільській місцевості	14282	12867	8922	9761	9653	11370	11655	11599
Кількість померлих	10912	11328	14262	15518	16456	16155	15587	14947
у міських поселеннях	3867	4159	5199	5676	6032	6038	5686	5368
у сільській місцевості	7045	7169	9063	9842	10424	10117	9901	9579
Природний приріст, скорочення (-) населення	11320	10025	-563	-46	-706	2137	2632	3354
у міських поселеннях	4083	4327	-422	35	65	884	878	1334
у сільській місцевості	7237	5698	-141	-81	-771	1253	1754	2020
На 1000 осіб населення								
Кількість народжених	19,2	17,0	10,9	12,4	12,6	14,7	14,6	14,7
у міських поселеннях	18,0	16,4	10,2	12,3	13,2	15,0	14,2	14,5
у сільській місцевості	19,9	17,5	11,3	12,4	12,3	13,3	14,9	14,8
Кількість померлих	9,4	9,0	11,3	12,4	13,2	13,3	12,5	12,0
у міських поселеннях	8,8	8,0	11,1	12,3	13,1	13,1	12,3	11,6
у сільській місцевості	9,8	9,7	11,5	12,5	13,3	13,4	12,7	12,2
Природний приріст, скорочення (-) населення	9,8	8,0	-0,5	0,0	-0,6	0,2	2,1	2,7
у міських поселеннях	9,2	8,4	-0,9	0,0	0,1	0,9	1,9	2,9
у сільській місцевості	10,1	7,8	-0,2	-0,1	-1,0	-0,1	2,2	2,6

Додаток Д

Попит на робочу силу в Закарпатській області за видами економічної діяльності за період 2006-2011 рр. [161, с. 356]

(на 1 січня відповідного року)

	2006		2009		2010		2011	
	осіб	% до підсумку	осіб	% до підсумку	осіб	% до підсумку	осіб	% до підсумку
Усього	3357	100,0	1105	100,0	698	100,0	932	100,0
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	81	2,4	63	5,7	10	1,4	20	2,1
Рибальство, рибництво	1	0,0	–	–	–	–	–	–
Промисловість	2053	61,2	390	35,3	277	39,7	418	44,9
Добувна промисловість	34	1,0	5	0,4	–	–	1	0,1
Переробна промисловість	1903	56,7	361	32,7	264	37,8	409	43,9
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	116	3,5	24	2,2	13	1,9	8	0,9
Будівництво	81	2,4	26	2,3	17	2,4	6	0,7
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	375	11,2	148	13,4	83	11,9	123	13,2
Діяльність готелів та ресторанів	74	2,2	75	6,8	20	2,9	32	3,4
Діяльність транспорту та зв'язку	96	2,9	184	16,7	136	19,5	193	20,7
Фінансова діяльність	30	0,9	12	1,1	13	1,9	1	0,1
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	80	2,4	29	2,6	10	1,4	20	2,1
Державне управління	247	7,3	96	8,7	95	13,6	76	8,2
Освіта	44	1,3	15	1,4	6	0,9	15	1,6
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	103	3,1	37	3,3	15	2,1	20	2,1
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	92	2,7	30	2,7	16	2,3	8	0,9

Додаток Е

Виробництво та урожайність основних видів продукції рослинництва в усіх категоріях господарств в Закарпатській області за період 2000-2010рр. [153, с. 22]

	2006	2007	2008	2009	2010
Зернові					
Зібрана площа, тис.га	81,8	83,8	86,1	83,2	77,8
Валовий збір, тис.т	286,7	301,2	316,4	301,7	255,8
Урожайність, ц/га	35,0	36,0	36,8	36,3	32,8
Довідково:					
Урожайність по Україні, ц/га	24,1	21,8	34,6	29,8	26,9
Картопля					
Зібрана площа, тис.га	35,1	35,5	35,4	36,1	35,5
Валовий збір, тис.т	565,0	588,6	575,7	611,0	500,8
Урожайність, ц/га	161,0	165,7	162,7	169,4	141,0
Довідково:					
Урожайність по Україні, ц/га	133,3	131,4	138,7	139,3	132,5
Овочі					
Зібрана площа, тис.га	13,0	13,1	13,0	13,1	13,1
Валовий збір, тис.т	226,5	235,0	239,5	244,2	245,9
Урожайність, ц/га	174,7	180,1	183,9	186,2	186,9
Довідково:					
Урожайність по Україні, ц/га	165,9	152,3	173,9	182,8	173,6
Соняшник					
Зібрана площа, тис.га	2,0	1,9	1,5	1,8	2,0
Валовий збір, тис.т	2,4	2,4	1,9	2,2	2,3
Урожайність, ц/га	12,1	12,7	12,2	12,4	11,1
Довідково:					
Урожайність по Україні, ц/га	13,6	12,2	15,3	15,2	15,0
Плоди і ягоди					
Зібрана площа, тис.га	13,6	14,0	14,1	14,0	13,8
Валовий збір, тис.т	63,0	63,6	83,8	94,0	97,2
Урожайність, ц/га	51,8	50,6	67,4	75,5	79,1
Довідково:					
Урожайність по Україні, ц/га	45,0	61,7	64,4	70,7	78,2
Виноград					
Зібрана площа, тис.га	4,6	4,8	4,9	4,9	4,7
Валовий збір, тис.т	25,0	21,4	21,4	18,9	20,3
Урожайність, ц/га	61,6	50,8	52,1	45,7	51,7
Довідково:					
Урожайність по Україні, ц/га	39,7	50,5	58,6	66,0	60,3

Додаток Ж

Площі сільськогосподарських угідь за категоріями господарств по районах Закарпатської області [153, с. 15, 16]

(на 1 січня 2011 р., га)

Міста та райони області	Сільськогосподарські угіддя, всього	З них рілля	Площа сільськогосподарських угідь сільськогосподарських підприємств	Площа сільськогосподарських угідь господарств населення
По області	451816	199888	52707	352667
<i>Низинна природноекономічна зона</i>				
Берегівський	45923	33950	11774	32499
Виноградівський	45575	32167	4658	38954
Мукачівський	56981	37180	13021	41049
Ужгородський	50937	30282	15245	31514
<i>Передгірна природноекономічна зона</i>				
Іршавський	35363	15322	3411	30719
Хустський	36239	12398	1486	32952
Тячівський	50540	9323	2451	36267
<i>Гірська природноекономічна зона</i>				
Великобerezнянський	18098	4845	66	15358
Воловецький	14923	5722	267	13095
Міжгірський	33434	8060	98	28515
Перечинський	15980	5364	28	14170
Рахівський	35662	1991	180	26886
Свалявський	12161	3284	22	10805
<i>Природноекономічні зони, % до області</i>				
Низинна	44,1	66,9	84,8	40,8
Передгірна	29,7	20,2	14	31,4
Гірська	26,1	12,9	1,2	27,8

Додаток 3

Наявність фермерських господарств по районах Закарпатської області за період 2007-2011 рр. [153, с. 21]

(на 1 січня відповідного року)

	2007	2008	2009	2010	2011
<i>Кількість фермерських господарств, од.</i>					
По області	1480	1513	1652	1616	1606
Берегівський	277	294	298	300	303
Великобerezнянський	9	9	9	9	9
Виноградівський	418	416	430	428	411
Воловецький	14	14	11	11	11
Іршавський	63	76	91	97	97
Міжгірський	16	19	19	18	18
Мукачівський	208	213	220	196	188
Перечинський	10	7	13	13	13
Рахівський	52	47	60	58	55
Свалявський	32	34	34	23	28
Тячівський	78	79	89	85	86
Ужгородський	255	254	319	311	317
Хустський	48	51	59	67	70
<i>Площа сільськогосподарських угідь у користуванні фермерів, га</i>					
По області	11894	12858	13315	13314	13833
Берегівський	2786	3171	3248	3191	3044
Великобerezнянський	67	67	67	67	65
Виноградівський	2176	2216	2415	2853	3185
Воловецький	31	32	64	63	69
Іршавський	473	718	937	914	987
Міжгірський	153	169	154	105	119
Мукачівський	2007	2127	2008	2011	2443
Перечинський	57	37	34	38	46
Рахівський	130	145	45	37	48
Свалявський	62	79	54	31	41
Тячівський	360	423	358	345	396
Ужгородський	2663	2670	2966	2833	2491
Хустський	929	1004	965	826	899

Додаток Л

Географічна структура експорту товарів Закарпатською областю за період 2000-2010 рр. [161, с. 214] (тис.дол.США)

	Експорт				
	2000	2005	2008	2009	2010
По області	215296	552333	1220596	934966	1156645
Країни СНД	6544	22776	40231	47545	110392
<i>у тому числі,</i>					
Азербайджан	15	48	32	30	308
Білорусь	467	1704	3295	1193	2198
Казахстан	96	336	464	1238	2625
Молдова	264	1184	760	882	1045
Російська Федерація	5703	19218	34257	43545	103419
Туркменістан	-	10	384	364	531
Узбекистан	-	156	239	62	79
Інші країни світу	208752	529557	1180365	887421	1046253
<i>у тому числі,</i>					
Австрія	50885	75427	106156	91312	106354
Бельгія	933	34608	10194	9192	10471
Болгарія	10	166	613	669	540
Велика Британія	6685	9375	3958	3209	2285
Греція	-	288	3202	437	831
Данія	3965	833	2322	3344	3264
Естонія	55	39	336	244	25
Індія	-	-	0	736	665
Іспанія	2306	2703	4835	10172	7764
Італія	15742	37634	60856	44410	44221
Канада	550	1285	2517	1581	2075
Китай	219	116	113	253	519
Латвія	238	99	292	315	98
Литва	157	3759	9911	4014	3875
Малайзія	-	146	496	161	237
Нідерланди	2802	1090	6910	11287	11478
Німеччина	48948	67651	89231	88874	100728
Польща	2184	28304	52542	38804	42299
Румунія	284	1206	15379	16507	24709
Словаччина	10380	61189	102652	65930	72126
США	1965	4422	7158	3694	3102
Туреччина	3	948	11	611	1734
Угорщина	45964	168742	612434	424156	537962
Франція	3795	12847	15820	7782	4868
Хорватія	378	47	353	177	220
Чехія	8071	9214	22983	18642	24820
Швейцарія	207	1402	1271	1353	1139
Швеція	1098	1557	6277	2913	2876
Японія	18	344	162	48	10
Частка країн, що межують з областю, %	27,3	47,0	64,1	58,3	58,5

Додаток М

**Наявність основних засобів у сільському господарстві областей
Українських Карпат за період 2000-2009 рр. [162, с. 59; 163]**

(у фактичних цінах; млн.грн.)

	2000		2005		2007		2008		2009	
	Усього основ- них за- собів	У сільсь- кому госпо- дарстві, мислив- стві та пов'яза- них з ними по- слу- гах	Усього основ- них за- собів	У сільсь- кому госпо- дарстві, мислив- стві та пов'яза- них з ними по- слу- гах	Усього основ- них за- собів	У сільсь- кому госпо- дарстві, мислив- стві та пов'яза- них з ними по- слу- гах	Усього основ- них за- собів	У сільсь- кому госпо- дарстві, мислив- стві та пов'яза- них з ними по- слу- гах	Усього основ- них за- собів	У сільсь- кому госпо- дарстві, мислив- стві та пов'яза- них з ними по- слу- гах
Україна	828822	96624	1276201	74880	2047364	77471	3149627	94089	3903714	101339
<i>Області Українських Карпат</i>										
Закар- патська	11463	956	17027	1041	28157	978	38069	875	50544	863
Івано-Фран- ківська	17156	1206	28022	1121	35338	1286	41910	1813	50434	2175
Львів-ська	35646	3037	59232	2405	82009	2268	102942	3016	152120	3236
Черні-вецька	11167	1173	13720	996	18931	881	22190	1112	29692	1307

Додаток Н

Розподіл бюджетних коштів на фінансування заходів з реалізації Державної цільової програми розвитку українського села до 2015 року відповідно до правил СОТ [110]

Заходи	Обсяг фінансових ресурсів з бюджету по роках, млн. грн.		
	2008	2009	2010
“Жовта скринька” (продуктова підтримка)			
Фінансова підтримка фермерських господарств	60	63	66,2
Розвиток садівництва, виноградарства та хмелярства	412	453,2	
Виплата дотацій на 1 га зернових і технічних культур	1028	1079,4	1133,4
Часткова компенсація вартості електроенергії на зрошуваних землях	55	60,5	66,5
Пряма підтримка виробництва продукції тваринництва	400	420	441
Дотації товаровиробникам за молоко і м'ясо через механізм ПДВ при їх реалізації переробним підприємствам	1238,8	1300,7	1365,8
Разом	3193,8	3376,8	3072,9
“Жовта скринька” (непродуктова підтримка)			
Часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки	556,6	588,6	618,9
Часткова компенсація кредитних ставок комерційних банків за пільговими кредитами	1000	1100	1210
Компенсація втрат Пенсійному фонду України через застосування сільськогосподарськими підприємствами зниженої ставки внесків	1086,6	600	–
Разом	2643,2	2288,6	1828,9
Всього (за програмами “жовтої скриньки”)	5837,0	5665,4	4901,8
“Зелена скринька”			
Розвиток соціальної інфраструктури	2044,4	2505,2	2334,5
Розвиток соціальної сфери	401,9	429,5	452,9
Розвиток депресивних територій	93,9	100,3	107,3
Розвиток ринкової інфраструктури	230,1	326,1	335,1
Професійна освіта	1837,6	2046,7	2240,4
Науково-дослідні роботи	577,5	616,0	652,9
Послуги з дорадництва	10,7	11,1	11,5
Страховання доходів сільськогосподарських товаровиробників	200	305	410
Охорона земель та екологічна безпека	1164,3	1229,5	1299,1
Боротьба з шкідниками та хворобами	40,0	42,3	44,7
Селекція в рослинництві та тваринництві	273,5	293,1	332,8
Створення державних резервів для забезпечення продовольчої безпеки	1335	600	400
Реформування системи управління в аграрному секторі	1531,7	1685	1853,1
Разом	8208,9	8504,8	8621,2
Усього (за всіма програмами)	14045,9	14170,2	13523,0

Газуда Л. М.

Г 13

Ресурсний потенціал аграрної сфери прикордонного регіону / Л. М. Газуда, О. С. Семененко. – Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А. Е., 2012. – 229 с.
ISBN 978-966-2668-19-3

У монографії досліджуються особливості відтворення ресурсного потенціалу аграрної сфери прикордонного регіону в умовах ринкового господарювання. Обґрунтовано теоретичні підходи до формування аграрного ресурсного потенціалу, розглянуто законодавче забезпечення аграрної сфери як на національному, так і регіональному рівні, а також тенденції виробництва сільськогосподарської продукції на рівні регіону. Здійснено оцінку складових ресурсного потенціалу, з'ясовано особливості його використання в різноукладних аграрних формуваннях регіону, роль демографічної складової в процесі відтворення аграрного ресурсного потенціалу.

На основі узагальнення досвіду реалізації спільної аграрної політики Євросоюзу та врахування експортного потенціалу аграрного сектора економіки окреслено концептуальні засади відтворення складових аграрного ресурсного потенціалу в контексті стійкого розвитку регіону.

Для науковців, викладачів і студентів, спеціалістів аграрної і продовольчої сфери, працівників органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємців.

УДК 332.122(477.87):338.43

ББК У9 (4 Укр-4 Зак) 32

Наукове видання

ГАЗУДА Леся Михайлівна

СЕМЕНЕНКО Ольга Сергіївна

РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АГРАРНОЇ СФЕРИ ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ

Редактор – Л. І. Середа

Дизайн, комп'ютерна верстка Ю. В. Керецман

Підписано до друку 11.10.2011р.

Формат 60x84/16. Папір офс. Гарнітура SchoolBook.

Друк офс. Ум. друк. арк. 6,04. Обл.-вид. арк. 4,65.

Тираж 300 шт. Замовлення № 41.

Видавництво ФОП Бреза А.Е.

м. Ужгород, вул. Університетська, 21/220. Тел./факс: (0312) 64-37-22

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4090 від 15.06.2011р.

Друк: ПП Бреза, тел.: 050-43-22-437